

ISSN 2664-5157 (print)
ISSN 2708-7360 (online)

Turkic Studies Journal

№2
Vol. 4
2022

Nur-Sultan

ISSN (print)2664-5157
ISSN (online)2708-7360

Turkic Studies Journal

2022, Volume 4, Number 2

2019 жылдан бастап шығады
Founded in 2019
Издается с 2019 года

Жылына 4 рет шығады
Published 4 times a year
Выходит 4 раза в год

Нұр-Сұлтан, 2022
Nur-Sultan, 2022
Нур-Султан, 2022

Бас редакторы: **Ерлан Сыдықов**, т.ғ.д., проф., ҚР ҰҒА академигі,
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Нұр-Сұлтан, Қазақстан)
Бас редактордың орынбасары **Нурилла Шаймердинова**, ф.ғ.д., проф., *Л.Н.Гумилев атындағы*
Еуразия ұлттық университеті (Нұр-Сұлтан, Қазақстан)
Бас редактордың орынбасары **Ирина Невская**, доктор, проф., *Гете университеті (Франкфурт, Германия)*

Редакция алқасы

Гайбулла Бабаяров	т.ғ.д., Өзбекстан ғылым академиясы Ұлттық археология орталығы (Ташкент, Өзбекстан)
Бавуу-Сюрюн Мира Викторовна	ф.ғ.д., проф., Тува мемлекеттік университеті (Қызыл, Ресей Федерациясы)
Кахар Барат	Ph.D., Гарвард Университеті (АҚШ)
Ұлданай Бахтикреева	ф.ғ.д., проф., Ресей халықтар достығы университеті (Мәскеу, Ресей Федерациясы)
Гюрер Гульсевин	доктор, проф., Эгей университеті (Измир, Түркия)
Анна Дыбо	ф.ғ.д., проф., Ресей ғылым академиясының Тіл білімі институты (Мәскеу, Ресей Федерациясы)
Метин Екиджи	доктор, проф., Эгей Университеті Түрік әлемі зерттеулері институты (Измир, Түркия)
Дания Загидуллина	ф.ғ.д., проф., Татарстан Республикасы ғылым академиясы (Қазан, Ресей Федерациясы)
Шенгмин Ианг	доктор, проф., Қытайдың Минзу университеті (Бейжің, Қытай)
Шакимашрип Ибраев	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Нұр-Сұлтан, Қазақстан)
Мария Иванич	доктор, проф., Сегед университеті (Сегед, Венгрия)
Зимони Иштван	доктор, проф., Сегед университеті (Сегед, Венгрия)
Алисия Кампи	Ph.D, Индиана Университеті (Вирджиния штаты, АҚШ)
Ласзло Кароли	Ph.D., проф., Уппсала университеті (Уппсала, Швеция)
Барбара Келльнер-Хайнкеле	доктор, проф., Берлинский Свободный университет (Берлин, Германия)
Болат Көмеков	т.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Нұр-Сұлтан, Қазақстан)
Игорь Кызласов	т.ғ.д., проф., Ресей ғылым академиясы Археология институты (Мәскеу, Ресей Федерациясы)
Дихан Қамзабекұлы	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Нұр-Сұлтан, Қазақстан)
Чимиза Ламажаа	филос.ғ.д., Туваның жаңа зерттеулері (Мәскеу, Ресей Федерациясы)
Ласло Мараш	Ph.D, проф., Амстердам университеті (Амстердам, Нидерланды)
Мартин Малек	саяси ғ.к., аға ғылыми қызметкер, Ұлттық қорғаныс академиясы, (Вена, Австрия)
Бауыржан Омаров	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Нұр-Сұлтан, Қазақстан)
Карл Райхл	доктор, проф., Бонн университеті (Бонн, Германия)
Зайнолла Самашев	т.ғ.д., Ә. Марғұлан атындағы археология институты (Нұр-Сұлтан, Қазақстан)
Айрат Ситдиков	т.ғ.д., проф., Қазан федералды университеті (Қазан, Ресей Федерациясы)
Жәкен Таймағамбетов	т.ғ.д., проф., ҚР Ұлттық музейі (Нұр-Сұлтан, Қазақстан)
Марал Хабдуллина	т.ғ.к., доцент, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Нұр-Сұлтан, Қазақстан)
Фирдаус Хисамитдинова	ф.ғ.д., проф., Тарих, тіл және әдебиет институты (Уфа, Ресей Федерациясы)
Альфия Юсупова	ф.ғ.д., проф., Қазан федералды университеті (Қазан, Ресей Федерациясы)
Амантай Шәріп	ф.ғ.д., проф., жауапты хатшы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Нұр-Сұлтан, Қазақстан)
Айман Азмұханова	т.ғ.к., қауымд. проф., жауапты хатшы, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Нұр-Сұлтан, Қазақстан)

Редакцияның мекенжайы: 010008, Қазақстан, Нұр-Сұлтан қ., Сәтбаев к-сі, 2

Тел.: +7(7172) 709-500 (ішкі 31-434).

E-mail: turkicjournal@gmail.com, web-site: tsj.enu.kz

Turkic Studies Journal

Меншіктенуші: «Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті» коммерциялық емес акционерлік қоғам. Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрлігінде тіркелген. 24.02.2021 ж. №КЗ27ВРҮ00032814 – тіркеу куәлігі (алғашқы тіркеу нөмірі және күні 28.03.2019, 17636-Ж). Мерзімділігі: жылына 4 рет. Типографияның мекенжайы: 010008, Қазақстан, Нұр-Сұлтан қ., Қажымұқан к-сі, 13/1, тел.: +7(7172) 709-500 (ішкі 31-434)

Editor-in-Chief: **Yerlan Sydykov**, *Doctor of Historical Sciences, Prof., Academician of NAS RK, L.N. Gumilyov Eurasian National University (Nur-Sultan, Kazakhstan)*
Deputy Editor-in-Chief: **Nurila Shaimerdinova**, *Doctor of Philology, Prof., L.N. Gumilyov Eurasian National University (Nur-Sultan, Kazakhstan)*
Deputy Editor-in-Chief: **Irina Nevskaya**, *Dr., Prof., Goethe University (Frankfurt, Germany)*

Editorial board

Gaybulla Babayarov	Doctor of Historical Sciences, Uzbekistan National Center for Archaeology of the Academy of Sciences (Tashkent, Uzbekistan)
Bavuu-Surun, Mira Viktorovna	Doctor of Philology, Prof., Tuvan State University (Kyzyl, Russian Federation)
Kahar Barat	Ph.D, Harvard University (USA)
Uldanai Bakhtikireeva	Doctor of Philology, Prof., Peoples' Friendship University of Russia (Moscow, Russian Federation)
Gurer Gulsevin	Dr., Prof., Ege University (Izmir, Turkey)
Anna Dybo	Doctor of Philology, Prof., Institute of Linguistics of the Russian Academy of Sciences (Moscow, Russian Federation)
Metin Ekici	Dr., Prof., Ege University Institute of Turkish World Studies (Izmir, Turkey)
Daniya Zagidullina	Doctor of Philology, Prof., Tatarstan Academy of Science (Kazan, Russian Federation)
Shengmin Yang	Dr., Prof., Minzu University of China (Beijing, China)
Shakimashrip Ibrayev	Doctor of Philology, Prof., L.N. Gumilyov Eurasian National University (Nur-Sultan, Kazakhstan)
Maria Ivanics	Dr., Prof., University of Szeged (Szeged, Hungary)
Zimonyi Istvan	Dr., Prof., University of Szeged (Szeged, Hungary)
Alicia Campi	Ph.D, Indiana University (Virginia, USA)
Laszlo Karoly	Ph.D., Prof., Uppsala University (Uppsala, Sweden)
Barbara Kellner-Heinkele	Dr., Prof., Free University of Berlin (Berlin, Germany)
Bolat Kumekov	Doctor of Historical Sciences, Prof., L.N. Gumilyov Eurasian National University (Nur-Sultan, Kazakhstan)
Igor Kyzlasov	Doctor of Historical Sciences, Prof., Institute of Archaeology of the Russian Academy of Sciences (Moscow, Russian Federation)
Dikhan Kamzabekuly	Doctor of Philology, Prof., L.N. Gumilyov Eurasian National University (Nur-Sultan, Kazakhstan)
Chimiza Lamazhaa	Doctor of Philosophy, New Research of Tuva (Moscow, Russian Federation)
Laszlo Maracz	Ph.D, Prof., University of Amsterdam (Amsterdam, Netherlands)
Martin Malek	Candidate of Political Sciences, Senior Researcher, National Defense Academy (Vienna, Austria)
Bauyrzhan Omarov	Doctor of Philology, Prof., L.N. Gumilyov Eurasian National University (Nur-Sultan, Kazakhstan)
Karl Reichl	Dr., Prof., University of Bonn (Bonn, Germany)
Zainolla Samashev	Doctor of Historical Sciences, A. Margulan Institute of Archaeology (Nur-Sultan, Kazakhstan)
Ayrat Sitdikov	Doctor of Historical Sciences, Kazan Federal University (Kazan, Russian Federation)
Zhaken Taimagambetov	Doctor of Historical Sciences, Prof., National Museum of the RK (Nur-Sultan, Kazakhstan)
Maral Khabdulina	Candidate of Historical Sciences, Assos.Prof., L.N. Gumilyov Eurasian National University (Nur-Sultan, Kazakhstan)
Firdaus Hisamitdinova	Doctor of Philology, Prof., Institute of History, Language and Literature (Ufa, Russian Federation)
Alfiya Yusupova	Doctor of Philology, Prof., Kazan Federal University (Kazan, Russian Federation)
Amantay Sharip	Doctor of Philology, Prof., Executive Secretary, L.N. Gumilyov Eurasian National University (Nur-Sultan, Kazakhstan)
Aiman Azmukhanova	Candidate of Historical Sciences, Assoc.Prof, Executive Secretary, L.N. Gumilyov Eurasian National University (Nur-Sultan, Kazakhstan)

Editorial address: Satpayev str., 2, Nur-Sultan, Kazakhstan, 010008

Tel.: +7(7172) 709-500 (ext. 31-434). **E-mail:** turkicjournal@gmail.com, web-site: tsj.enu.kz

Turkic Studies Journal

Owner: Non-profit joint-stock company «L.N.Gumilyov Eurasian National University». Registered by Ministry of Information and Social Development of the Republic of Kazakhstan. Registration number № KZ27VPY00032814 from 24.02.2021 (date and number of the initial registration 28.03.2019, 17636-Ж). Periodicity: 4 times a year

Address of printing house: 13/1 Kazhymukan str., Nur-Sultan, Kazakhstan, 010008; tel.: +7(7172) 709-500 (ext. 31-434)

Главный редактор: **Ерлан Сыдыков**, *д.и.н., проф., академик НАН РК, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (Нур-Султан, Казахстан)*
Зам. главного редактора: **Нурилла Шаймердинова**, *д.ф.н., проф., Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (Нур-Султан, Казахстан)*
Зам. главного редактора: **Ирина Невская**, *доктор, проф., Университет им. Гёте (Франкфурт, Германия)*

Редакционная коллегия

Гайбулла Бабаяров	д.ист.н., Национальный центр археологии Академии наук Узбекистана (Ташкент, Узбекистан)
Бавуу-Сюрюн Мира Викторовна	д.ф.н., профессор, Тувинский государственный университет (Кызыл, Российская Федерация)
Кахар Барат	Ph.D., Гарвардский университет (США)
Улданай Бахтикиреева	д.ф.н., проф., Российский университет дружбы народов (Москва, Российская Федерация)
Гюрер Гульсевин	доктор, проф., Эгейский университет (Измир, Турция)
Анна Дыбо	д.ф.н., проф., Институт языкознания Российской академии наук (Москва, Российская Федерация)
Метин Екиджи	доктор, проф., Эгейский университет Институт исследований тюркского мира (Измир, Турция)
Дания Загидуллина	д.ф.н., проф., Академия наук Республики Татарстан (Казань, РФ)
Шенгмин Ианг	доктор, проф., Китайский университет Миньцзу (Пекин, КНР)
Шакимашрип Ибраев	д.ф.н., проф., Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (Нур-Султан, Казахстан)
Мария Иванич	доктор, проф., Сегедский университет (Сегед, Венгрия)
Зимони Иштван	доктор, проф., Сегедский университет (Сегед, Венгрия)
Алисия Кампи	Ph.D., Университет Индиана (штат Вирджиния, США)
Ласзло Кароли	Ph.D., проф., Уппсальский университет (Уппсала, Швеция)
Барбара Келльнер-Хайнкеле	доктор, проф., Берлинский Свободный университет (Берлин, Германия)
Болат Кумеков	д.ист.н., проф., Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (Нур-Султан, Казахстан)
Игорь Кызласов	д.ист.н., проф., Институт археологии Российской академии наук (Москва, Российская Федерация)
Дихан Камзабекулы	д.ф.н., проф., Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (Нур-Султан, Казахстан)
Чимиза Ламажаа	д.филос.н., Новые исследования Тувы (Москва, Российская Федерация)
Ласло Мараш	Ph.D., проф., Амстердамский университет (Амстердам, Нидерланды)
Мартин Малек	к.полит.н., старший научный сотрудник, Академия национальной обороны (Вена, Австрия)
Бауыржан Омаров	д.ф.н., проф., Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (Нур-Султан, Казахстан)
Карл Райхл	доктор, проф., Боннский университет (Бонн, Германия)
Зайнолла Самашев	д.ист.н., Институт археологии имени А. Маргулана (Нур-Султан, Казахстан)
Айрат Ситдигов	д.ист.н., Казанский федеральный университет (Казань, РФ)
Жакен Таймагамбетов	д.ист.н., проф., Национальный музей РК (Нур-Султан, Казахстан)
Марал Хабдуллина	к.ист.н., асс.проф., Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (Нур-Султан, Казахстан)
Фирдаус Хисамитдинова	д.ф.н., проф., Институт истории, языка и литературы (Уфа, РФ)
Альфия Юсупова	д.ф.н., проф., Казанский федеральный университет (Казань, РФ)
Амантай Шарип	д.ф.н., проф., отв.секретарь, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (Нур-Султан, Казахстан)
Айман Азмуханова	к.ист.н., асс. проф., отв.секретарь, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (Нур-Султан, Казахстан)

Адрес редакции: 010008, Казахстан, г. Нур-Султан, ул. Сатпаева, 2

Тел.: +7(7172) 709-500 (вн. 31-434).

E-mail: turkicjournal@gmail.com, web-site: tsj.enu.kz

Turkic Studies Journal

Собственник: Некоммерческое акционерное общество «Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева». Зарегистрирован Министерством информации и общественного развития Республики Казахстан. Регистрационное свидетельство № KZ27VPY00032814 от 24.02.2021 (дата и номер первичной регистрации 28.03.2019, 17636-Ж). Периодичность: 4 раза в год.

Адрес типографии: 010008, Казахстан, г. Нур-Султан, ул. Кажымукана, 13/1, тел.: +7(7172)709-500, (вн. 31-434)

МАЗМҰНЫ/CONTENT/СОДЕРЖАНИЕ

Ж.Ә. Аймұхамбет, М.Н. Миразова, Қ.Қ. Кенжалин Шымкент қаласы аумағындағы антропотопонимикалық әпсаналардың поэтологиялық пішіні.....	
J.A. Aimukhambet, M.N. Mirazova, K.K. Kenzhalin The poetic form of antropotponymic myths on the territory of Shymkent city	
Ж.А. Аймухамбет, М.Н. Миразова, К.К. Кенжалин Поэтологические формы в антропотопонимических легендах Шымкента.....	7
S. Burbar The Shamanism in Altai and Tuva from past to present: Universal and Local Aspects.....	
Ш. Бурбар Алтай мен Тывадағы ежелгі дәуірден қазірге дейінгі шаманизм: әмбебап және жергілікті аспектілері.....	
Ш. Бурбар Шаманизм на Алтае и Тыве с древности до современности: универсальные и локальные аспекты.....	22
М.Р. Валиева Диалектные названия посуды башкирского языка, восходящие к алтайской эпохе.....	
М.Р. Валиева Башқұрт тіліндегі Алтай дәуірінен бастау алатын ыдыс атаулары.....	
M.R. Valieva Dialect names of dishes dating back to the Altai era.....	35
Э. Денмухаметова, А. Юсупова, М. Онэр Словари как источники информации о татарах	
Э. Денмухаметова, А. Юсупова, М. Онэр Сөздіктер татарлар туралы ақпарат көзі ретінде	
E. Denmukhametova, A. Yusupova, M. Oner Dictionaries as sources of information about the Tatars.....	48
М.Қ. Ескеева Сары ұйғыр тіліндегі мақал-мәтелдер	
M.K. Yeskeyeva Proverbs and sayings in Sary (Yellow) Uighur language	
М.К. Ескеева Пословицы на языке желтых уйгуров	56
Б.И. Нұрдаулетова, М.Т. Шохаев, А.Б. Кенганова Жыраулар поэтикасындағы «шынайы адам» концептісі.....	
B.I. Nurdauletova, M.T. Shokaev, A.B. Kenganova The concept of a perfect human in the poetics of zhyrau	
Б.И. Нурдаулетова, М.Т. Шохаев, А.Б. Кенганова Концепт совершенного человека в поэтике жырау.....	72
N.B. Sabyrgaliev a Confessional policy of the Russian Empire in the western part of Kazakhstan (mid XIX – early XX centuries).....	
Н.Б. Сабыргалиева Ресей империясының Қазақстанның батыс өлкесіне жүргізген конфессионалдық саясаты (XIX ғ. ортасы – XX ғ. басы).....	
Н.Б. Сабыргалиева Конфессиональная политика Российской империи в Западном Казахстане (середина XIX – начало XX века).....	86

<i>Г.Е. Тогабаева</i> Рукописи исторического сочинения Jāmi‘ at-Tawārikh «Сборник летописей» Кадыр Али бека.....	
<i>Г.Е. Тогабаева</i> «Қадырғали Жалайыр»-дың Jāmi‘ at-Tawārikh «Шежірелер жинағы» тарихи еңбегінің қолжазбалары	
<i>G.Ye. Togabayeva</i> Manuscripts of Qādir ‘Ali beg’s historical work Jāmi‘ at-Tawārikh ‘Compendium of Chronicles’.....	96
<i>М.К. Хабдулина</i> История создания музея-заповедника «Бозок».....	
<i>М.К. Хабдулина</i> «Бозоқ» музей-қорығының құрылу тарихы.....	
<i>М.К. Khabdulina</i> The history of the creation of the museum-reserve «Bozok».....	116

ЕСІМНАМАЛАР/ PERSONALIA/ ПЕРСОНАЛИИ

<i>А.М. Азмұханова</i> Ел тағдырын екшеген тарлан тарихшы	
<i>А.М. Azmukhanova</i> A historian, selflessly devoted to his people.....	
<i>А.М. Азмуханова</i> Историк, беззаветно любивший свой народ.....	130

Шымкент қаласы аумағындағы антропотопонимикалық эпсаналардың поэтологиялық пішіні¹

*Ж.Ә. Аймұхамбет^a, М.Н. Миразова^b, Қ.Қ. Кенжалин^c

^aЛ.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан Республикасы
(E-mail: a.zhanat@mail.ru). *Байланыс үшін автор: a.zhanat@mail.ru

^bЛ.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан Республикасы
(E-mail: m.n.mirazova@mail.ru)

^cЛ.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан Республикасы
(E-mail: kenkk@mail.ru)

ARTICLE INFO

Кілт сөздер:
Ұлы Жібек
жолы, топоним,
антропотопоним,
эпсана, фольклор,
мәдени таным,
поэтология,
лингвистика.

XFTAP 16.21.47

DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2022-2-7-21>

АННОТАЦИЯ

Мақалада Шымкент қаласы аумағында орналасқан Ұлы Жібек жолының тарихи топонимдерінің атаулары зерттеледі. Топонимдерді атауда этникалық тілдің қорына сіңген және халықтың мәдениеті мен тұрмысында ерекше көркемдік-танымдық мәні бар фольклорлық материалдың маңызы зор. Сондықтан топонимиканы лингвистикалық аспектіде ғана емес, әдебиеттануда, фольклорда тарихи дереккөздер негізінде зерттеу өзекті және сұранысқа ие. Бұл мақалада Шымкент қаласының Қошқар ата, Субұрған ата, Дәруіш ата, Қамбар ата сынды тарихи орындарының атаулары антропотопонимика тұрғысынан зерделенді.

Антропотопонимия кісі аттарына, мифологиялық кейіпкерлерге, халықтық мифтер мен аңыздарға байланысты нысандарды және елді мекен атауларын зерттейді. Мақаламызда тарихи тұлғалардың, фольклорлық-мифологиялық қаһармандардың, эпсана кейіпкерлерінің есімдерімен байланысты топонимдерді де антропотопонимикалық деп таныдық.

Мақала авторлары фольклорлық мәтіндерді мотивтік салыстыру негізінде жекелеген жер-су атауларының антропотопонимиялық эпсаналарда бейнеленуін және ерекше ісімен ел жадында сақталған тұлғалардың әңгімелерін қарастырады. Шетел әдебиеттануында «поэтикалық ономастика» деген ұғым бар екені ескеріліп, бұл ұғымның пайда болуы фольклорлық топонимдердің көркемдік құрылымы мен ондағы қолданылған бейнелеу тәсілдеріне байланысты екені көрсетілді.

Зерттеу нысанына алынған эпсаналарды талдау нәтижесінде Ұлы Жібек жолының тек сауда қатынасы ғана емес, мәдени-рухани байланыста да маңызды қызмет атқарғандығына назар аударылды.

Received 28 April 2022. Revised 16 May 2022. Accepted 11 June 2022. Available online 31 June 2022.

For citation:

Aimukhambet J.A., Mirazova M.N., Kenzhalin K.K. The poetic form of antropotoponymic myths on the territory of Shymkent city // Turkic Studies Journal. – 2022. – Vol. 4. – No 2. – P. 7-21. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2022-2-7-21>

Дәйексөз үшін:

Ж.Ә. Аймұхамбет, М.Н. Миразова, Қ.Қ. Кенжалин Шымкент қаласы аумағындағы антропотопонимикалық эпсаналардың поэтологиялық пішіні // Turkic Studies Journal. – 2022. – Т. 4. – № 2. – 7-21 б. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2022-2-7-21>

¹ Мақала BR10965370 «Ұлы Жібек жолының тарихи топонимиясын ғылымдар тоғысында зерделеу» атты Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі бекіткен мақсатты бағдарламалық жоба аясында жазылды.

Кіріспе

Ұлы Жібек жолы бойындағы топонимия туралы айтпас бұрын әуелі топонимдік фольклор туралы айтқан жөн. Фольклордың бұл саласында танымдық және көркемдік сана тоғысуынан өзіндік бір кеңістік қалыптасты.

Топонимдік фольклорды зерттеуде фольклортану ғылымы мен ономастикаға тиесілі топонимиканың қағидаттары назарға алынады. Аталған ғылым салаларының негізгі әдіснамалары тоғыстырыла отырып, топонимдегі «көркемдік қабат» анықталады. Осыдан келіп олардың поэтологиялық пішіні айқындалады.

Қазіргі гуманитарлық ғылымдағы фольклортанудың маңызды міндеттерінің бірі ретінде оның топонимикамен байланысын зерделеуді айтамыз. Топонимдік фольклор – ұлттық фольклордың арналы бір саласы. Себебі топонимдік атаулар фольклор туындыларынан өте көп ұшырасады. Топонимика тіл біліміндегі ономастиканың бір саласы болса, фольклортанудың да құрамдас бір бөлігі деуге болады.

Қазақ фольклорында халықтық проза санатындағы аңыз бен әпсананың орны ерекше. Есте жоқ ескі заманнан жеткен аңыз, әпсаналардың өзегінде негізінен ел мен жер тарихы жатады. Осы аңыз, әпсаналар топонимикамен тығыз байланысты болып келеді. Бұл фольклорлық нұсқаларда мекен, нысан атаулары туралы сюжет яки мотив алдыңғы орында тұрады.

Лингвистикада зат, сөз, нысан, атау туралы зерттеулер жүргізіліп, маңызды ғылыми тұжырымдар жасалды. Көне дүние ойшылы Гераклит кез келген атаудың негізінде өзі танытатын заттың табиғаты жатады, яғни заттың яки құбылыстың мағынасын білдіріп, мәнін айқындайтын оның атауы деген екен [1, 49 б.]. Сөздің атау ретіндегі қызметі көнеліктегі мифологиялық дәуірден бастау алған. Сөз – зат пен құбылысқа тиесілі қасиетке берілген атау деп білсек, онда оның маңызды сипаты – атау болу, номинативті қызмет [2, 345 б.]. Сөздің осы атап көрсеткен ерекшелігі табиғаттағы түрлі нысан атауларының тууына бастау болды.

«Зат-ұғым-сөз» орын тәртібінің сақталуы, топонимикада «географиялық нысан – ерекше бір белгі – атау» түрінде көрініс береді», – дейді тілші ғалым Б.Бияров [3, 7 б.].

Топоним – ежелгі грек тілінде «мекен атауы» деген ұғымды береді. Топоним бір нысанға жай ғана беріле салған атау емес, сол нысанның бар болмысын, табиғатын, ерекшелігін танытып, мағыналық ақпарат беретін ұғымдық атау. Топонимдердің тарихын, шығу тегін, жазылуы мен айтылуын, мағынасын қарастыратын ғылым саласын топонимика деп атаса, ғылымының осы саласының зерттеу нысанына кіретін *топонимия* тілдік бағытта лексикалық қабат ретінде қарастырылады, ал фольклортануда көркемдік таным кеңістігін түзеді. Топонимияның тілдік және фольклортану аспектісінде зерделенуі бүгінгі ғылым үшін маңызды. Ғалым Б.Бияров: «Бүгінде топонимдер еліміздің тыныс-тіршілігіне қажетті бағыт-бағдар беретін таңбалық қызметімен үлкен қоғамдық-саяси маңызға ие болып, ұлттық, танымдық сипаттары алдыңғы орынға шықты. Өйткені жер-су аттары адамзат қоғамында ғана пайда болып, өмір сүріп, қызмет ететіндіктен, сол қоғамда болып жататын өзгерістерден тыс қала алмайды», – деп, топонимдердің маңызын айқындап көрсетеді [3, 3 б.].

Топонимиялық талдауды Ұлы Жібек жолы бойындағы нысандарға бағыттай отырып, фольклортану, әдебиеттану аспектісінде зерделеуді жүзеге асыру, сол арқылы топонимияның поэтологиялық пішінін айқындау – бұл мақаланың негізгі бағыты.

Топонимикадағы нысан атауларының адам есімімен қатысты саласы антропотопонимика деп аталса, біз қарастыратын Шымкент қаласы аумағындағы атаулар антропотопонимдер болып табылады.

«Жекелеген атауларды зерттейтін ғылымның кең тараған екі саласының тығыз байланысы (топонимика және антропонимика) антропонимдердің топонимикалануын қарастыратын арнайы саланы – антропотопонимияны тудырды», – деп жазады А.С. Кривошекова-Гантман [4, 51 б.].

Шымкенттің айналасы арғы дәуірдің тарихын бүгінге жалғаған сырлы аңызға, ғажайып эпсанаға толы. Адамның арманшыл жаны тудыратын қиял әлемінде де шындықтың тамыры, ақиқаттың айнасы бар екенін әсте естен шығаруға болмайды. Эпсананың қиялға бергісіз оқиғасына назар салғанда осы мәселеге ерекше назар аударамыз.

Антропотопонимикалық эпсана деп айқындауымыздың мәні неде? Қазақ халық прозасын зерттеген академик С.Қасқабасов: «...эпсананың мақсаты – баяғыда болған не болды деген бір оқиғаны, іс-әрекетті немесе жағдайды көркемдеп баяндау арқылы тыңдаушыға ғибрат беру. Мұнда бас кейіпкерлер дәріптеле суреттеледі, олар көркем бейне деңгейінде көрінеді», – деп анықтама береді [4, 150 б.]. Біз нысанға алып отырған фольклор үлгілері өзінің мазмұны, табиғаты, мәні тұрғысынан осы анықтамаға толық сәйкес келеді. Сол себепті де бұл фольклорлық баяндарды эпсана жанрына тән деп білеміз. Ғалым ертеде болған немесе ойдан шығарылған бір оқиғаны көркемдей баяндайтын шығармаларды эпсана деп анықтай отырып, оларды мазмұнына қарай тарихи-мекендік және утопиялық деп бөледі. Тарихи-мекендік эпсаналардың көпшілігі антропотопонимиялық эпсана деп атауға лайық.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Зерттеуді жүргізуде Шымкент қаласы аумағындағы тарихи орындар туралы фольклорлық үлгілер назарға алынды. Тақырыпты зерделеуде талдау, жинақтау, салыстыру әдістері қолданылып, тиісті ғылыми қорытындыға қол жеткізу мақсат етілді. Топонимдердің, антропотопонимдердің құрылымы мен этимологиясын қарастыруда структуралық әдіс ұстанымдары да негізге алынды.

Талдау

Шымкент қаласы аумағында орналасқан тарихи мекендер және олар туралы аңыз-эпсаналар көптеп саналады. Солардың қатарында Қошқар ата, Субұрған ата, Дәруіш ата, Қамбар ата есімдерімен қатысты нысандар ел тарихы мен мәдени-рухани танымынан хабар беретін, ұлттық фольклордан, оның ішінде топонимиялық эпсанадан маңызды орын алады.

Енді біз аталған нысандарға қатысты эпсаналарға тоқталып, талдау жасайық.

Бірінші эпсана: Қошқар ата өзені. Қаланы қақ жарып аққан Қошқар ата өзенінің мөлдір суы мен майда толқынына қарап отырсаңыз, қиял мен шындық тұтасып, жан тебіренер жанды сурет болып жаңғырады...

Эпсананың әуеніне құлақ түрсек, Шымкент атты шырайлы қаланың іргесін көтерген осы Қошқар ата көрінеді.

Тарих пен аңыздың тұтасқан сілеміне ой жіберсек, Қошқар атаның су бетімен сырғып жүрген кереметін, бұлақтардың көзін ашатын шапағатты ісін көреміз. «Бұлақ көрсең

көзін аш» деген өсиеттің тура да, ауыспалы да мағынасында шарапатты іс екенін қазақы тәрбие мен тағылымды санасына сіңірген әрбір адам жақсы біледі.

Қошқар ата есімімен байланысты елді мекен атаулары елімізде көп ұшырасады. Маңғыстау облысының орталығы Ақтау қаласынан он жеті шақырым жерде орналасқан Ақшұқыр елді мекенінде Қошқар ата деп аталатын кесенелер қалашығы бар. Маңғыстау өлкесінде айтылатын әпсана желісінде Қошқар ата Хорасаннан келген екен. Сондай-ақ осы Маңғыстауда Қошқар ата көлі бар. Қошқар ата атымен байланысты қиелі орындар Қазақстанда оннан астам. Тіпті Қырғызстан, Өзбекстан территориясында да кездеседі. Қошқар ата атымен байланысты елді мекендердің барлығында да әулие баба осында жерленген деп айтылады. Ақиқаты белгісіз...

Оңтүстік өңірдің өзінде Қошқар ата атымен байланысты бірнеше сағана бар. «Бірі – Шымкент қаласында, Қошқар ата өзенінің бойында; екіншісі – Бәйдібек ауданының Қошқар ата ауылында; үшіншісі – Созақ ауданы, Қаратау қойнауындағы Қошқар ата өзенінің бойында; төртіншісі – Қазығұрт ауданы Тұрбат ауылында; бесінші Төле би ауданы Кемеқалған ауылында орналасқан» [5, 275 б.].

Қошқар атаға қатысты «Қазақстан Ұлттық энциклопедиясында» келтірілген мәліметтер төмендегідей:

1. «Қошқарата – Үлкен Борсық құмының батысындағы көл. Ақтөбе облысы Шалқар ауданында, Көкала қыстағының батыс жағында... Көлге көктемде қар суымен толығын Кендірлі өзені құяды. Жазда кеуіп, сор болып жатады. Төңірегі – жайылым.

2. Қошқар ата кесенесі – ортағасырлық сәулет өнері ескерткіші. Оңтүстік Қазақстан облысы Қазығұрт ауданына қарасты Тұрбат ауылы маңында орналасқан шағын, бір бөлмелі күмбезді құрылыс» [6, 79 б.]

Қошқар атаның ерекше қасиет иесі болғанына есімінің ел жадында осыншалық құрметтелуі дәлел.

Біздің әуелі тоқталарымыз – Шымкенттегі Қошқар ата атымен байланысты нысан. Бұл мекен туралы әпсананың айтары – Қошқар ата XI ғасыр шамасында өмір сүрген. Шын есімі Қылыш болған деседі. Арғы атасының есім-сойы Арқар екен. Арқар баба айрықша батыр болыпты. Сол атаңдай болмасаң да, ұқсап бақ деп Қошқар атандырған екен баланы. Бала күнінен зеректігімен ерекшеленген оны ата-анасы Бұқараға ілім-білім үйренуге жібереді. Ұстазының ықыласына бөленген балаға басқа шәкірттер қызғанышпен қарайды. Ерекше шәкіртінің артықшылығын көрсету мақсатында ұстазы барлық шәкірттерін отынға жұмсайды. Қошқар атаға судың арғы бетінен отын әкелуді тапсырады. Сонда ол батып кетпей, су бетімен жүрген екен. Бұл ғажайыпты көзімен көрген өзге шәкірттер замандастарының қасиетін мойындайды...

Дарияның, көлдің тіпті теңіздің суы тобығынан келмей өте шығатын әулие жандар туралы әпсана көп. Қошқар атаның су бетімен жүруі сол әпсаналар қатарынан орын алады. Әулиелік керемет көрсету, сөйтіп өзінің қасиетін мойындату мотивтері хикаяттарда молынан ұшырасады. Б.Сағындықұлы «Ғаламның ғажайып сырлары» кітабында әулиелердің керемет көрсете алатынын, олардың бірі көрсеткен кереметті екіншісі қайталай алатынын айта келе: «Керемет – таза ниет, адал еңбекпен, ыстық ықылас, тағат-ғибадатпен келетін қиелі қасиет» деп анықтама береді [7, 23 б.].

Әулиелер есімімен байланыстырыла айтылатын су көздері туралы әпсаналардың барлығы да мифтік танымға барып тіреледі. «Олар негізінен үш түрлі мифтік сарыннан тұрады: 1) антропоцентристік таным бойынша өзен-көлдердің көз жасынан пайда болуы; 2) агионимдермен байланысты, яғни өзен-көлдер әулие-әнбиелердің таяғы

түрткен немесе аяғы тиген жерлердегі бұлақ көзінен пайда болуы; 3) анимистік түсінік бойынша жануарларды қасиет тұтумен байланысты өзен-көлдердің пайда болуы» [8, 193 б.].

Қошқар ата өзені су көзінің (бұлақ, өзен, көл) пайда болуы туралы мифтік таныммен байланысты әпсаналық баяндардың жоғарыда аталған топтарының екіншісіне жатады.

Пайғамбардың мұғжизасы, әулиенің кереметімен пайда болған су көзі дертке дауа, жанға шипа, ерекше қасиетке ие болады.

Діни әпсаналарда Мұса пайғамбардың аса таяғы тиген жерден бұлақ пайда болады.

Ысмайыл пайғамбардың әйелі Ажар елсіз шөл далада ұлы Ысмағұлды дүниеге әкеледі. Шырқырап жылаған сәбидің өкшесі тиген жерден бұлақ көзі ашылады. Бұл бұлақ зәмзәм деп аталады.

Қызыр пайғамбар өлместің суын ішіп, қияметке дейін тірілер санатында қалады.

Өлместің суын іздеу ертегілердегі *өлі су мен тірі суды* табу мотивінің тууына негіз болған.

Су бетінде қалқып жүру кереметіне қатысты Шейх Шамс Тебризи (Шамс ад-Дин Мұхаммед ибн Әли ибн Малиқдад Тебризи) мен Мәулана Румидің кездесуін баян ететін мына хикаятты айтуға болады:

Жалаладдин Руми кеме ішінде алты жүз шәкіртінің алдында өлең оқып тұрғанда бейтаныс дәруіш келіп: «не оқып тұрсың» деп сұрайды. Руми өлең оқып тұрғанын айтады. Дәруіш кенет Румидің қолындағы өлең жазылған қағаздарын алып су бетіне тастап жібереді. Өлеңдерінің суға шашылып кеткеніне ренжіген Румиге дәруіш су бетінде қалқып жүріп, қағаздарды қайта жинап, құрғақ күйінде әкеп береді. Бұл дәруіштің жай адам емес екенін сезген Руми оның айтқанын орындап, кейіннен оған шәкірт болады. Бұл дәруіш – әйгілі Шейх Шамс Тебризи екен. Шамс Тебризи Ұлы Абай өз өлеңінде:

Фзули, Шәмси, Сәйхали,
Науаи, Сағди, Фирдауси,
Хожа Хафиз – бу һәммәси
Мәдәт бер я шағири фәрияд, –

деп бата сұраған ғұламалардың бірі.

Мұсылман дүниесінде есімдері ерекше құрметке ие Хасан Басри әйгілі әулие Рабиғамен керемет салыстырғанда жайнамазын су бетіне жайып жіберіп, намаз оқыған екен. Рабиға болса жайнамазын ауаға жайып, керемет көрсетеді.

Маңғыстау өлкесінде айтылатын бір әпсанада Шопан ата мен Темір баба кереметтерін жарыстырып көрмек болады. Шопан ата жүйткіп бара жатқан киікті өзіне шақырып алып, оны сойып, мүшелеп тастап, қайта тірілтіп, жөніне жібереді. Темір баба болса теңізді кешіп кете барады. Ізінен жол пайда болып, біраз ұзағанда Шопан ата: «Кері қайт, кәпірлерге жол ашасың» деп шақырып алған екен дейді. Ясауи ілімін таратушы шәкірттерінің бірі Шопан ата болса, Қошқар ата осы Шопан атаның шәкірті деседі...

Қошқар ата атымен байланысты бұлақ, өзен, көл, елді мекен, кесенелердің көптігін ұлттық дәстүріміздегі әулие культімен түсіндірген дұрыс сияқты. Әулиенің ордасы тұрған, қонып, ат шалдырған, мешіт салып, медресе ашқан жерлерін ел қастерлеп, әулие атымен атаған. Сөйтіп бір әулиенің аты бірнеше елдің мекенде кездесе береді.

Қошқар ата – мешіт, медреселер ашып, мұсылман дінін уағыздаушы рухани қайраткер. Бұхарадан ілім үйреніп, ғұламаларға дәріс берген тұлға ретінде ардақталуы оның руханияттағы орнын айқындай түседі.

Біздің талдауға арқау болып отырған Қошқар ата өзені бастауын Қазығұрттан алып, Шымкенттің ортасымен ағады. Айналасында бұлақтар өте көп болғандықтан бұрын Мыңбұлақ аталған екен. «Қошқар ата бұлағының қасиеті – суының шипалылығында. Оның суына бойыма шипасы дарысын деп ниет еткендер жыл он екі ай бойы шомылып жатады. Суы қыста жылы, жазда өте салқын, тастай суық десе де болады» [5, 280 б.].

Қазығұрттан бастау алған бұлақ жол-жөнекей жерге сіңіп кетеді дейді ел аузындағы әңгімеде. Сонда Қошқар ата: «дерттілерге шипа болар су болсын» деп дұға оқыған екен. Сөйтіп бұлақ көзі қайта ашылып, ары қарай ағады. Міне, осы тұстан бастап Қошқар ата атымен аталған екен...

Қошқар ата өзенінің суы асқазан-ішек ауруларына, денеге шыққан жараларға ем болады. Су құрамында адам ағзасына пайдалы элементтер көп. Алыс-жақыннан арнайы келіп, дерттеріне дауа, жандарына шипа тапқан адамдар жайлы әпсанаға бергісіз әңгімелер тылсым сырлы дүниенің тереңіне еріксіз бойлатады.

Қазақ тарихында елге имандылық шуағын сеуіп, шапағаты тиген әулиелер жайлы ерекше айтылады. Олар халыққа жасаған жақсылығымен, руханиятқа сіңірген еңбегімен ел жадында қалып, фольклор туындыларына да арқау болды. Қазақ халық прозасының аңыздық тобына кіретін хикаялар мен әпсаналар осындай ерекше жаратылысты адамдарға арналған. Ойсылқара, Шопан ата, Зеңгі баба сияқты төрт түліктің пірі болған әулие жандар қатарында Қошқар атаның да осындай әпсана, хикаяттардан алар ерекше орны бар.

Шымкент қаласының шырайын кіргізген суы шипалы Қошқар ата өзені әруақты қастерлеп, әулиені құрмет тұтқан ата-бабаларымыздың асыл мұратының айғағындай.

Екінші әпсана: Субұрған ата. Шымкент қаласындағы тағы бір қастерлі орын – Субұрған ата әулиенің кесенесі. Бұл сәулет өнерінің ескерткіші Әмір Темір заманынан келе жатса керек. Неге Субұрған деген атау иеленген?

Бір әпсана айтады: Жаугершілік заман екен. Жеңіспен аяқталған майданда бір батыр ауыр жараланып, ат үстінде найзасын сүйретіп келе жатады. «Аты-жөнің кім? Ерлігің ерен екен, өзінді білейік» дегендерге: «Мені қайтесіңдер, артқа көз салыңдаршы» дей беріпті. Сөйтсе сүйретілген найза мен тамшылаған қанның ізімен бір бұлақ су ағып келеді екен. Батыр көп ұзамай шейіт болады. Халық белгісіз батырды жетіп жығылған қорған маңына жерлеп, басына кесене тұрғызып, «Субұрған әулие» деген ат береді...

Екінші әпсана айтады: Бұл кісі Қошқар атаның інісі екен. Қошқар ата өзі көзін ашқан қасиетті бұлақтың суын Әзірет Сұлтанның шәкірттері мен туысқандарына жеткізуді осы інісіне тапсырады. Сөйтіп қолына асатаяқ беріп, оны бұлаққа салған қалпы алдыға қарай жүре беру керектігін, Түркістанға жеткенше артына қарамауын ескертеді. Жолда келе жатқанда артынан атын атап шақырған дауыс шығады. Қарайын десе, ағасының ескертуі бар, қарамайын десе, дауыс шақыруын қоймайды. Ақыры артына бұрылып көз салғанда, ізімен ағып келе жатқан бұлақ суы ағысын тоқтатып, екіге айрылып, екі тарапқа ағып кетеді. Ағасының аманатын орындай алмаған інісі Қошқар атаның көзіне көрінуден ұялып, келген жерінде қалып қойған екен. Содан бері бұлақ суы екіге бөлінген жерді халық «Субұрған» деп атап кетіпті...

Тағы бір әпсана айтады: Бұл кісі әрі батыр, әрі діни сауатты, Құран мен Хадисті жетік меңгерген адам екен. Шаш қаласы мен Исфиджаб қаласы үшін болған ұрыстарға қатысады. Ауыр жараланып, Йасыны бетке алып кетіп бара жатқан жолда қайтыс болады. Соңынан жеткен серіктері ақ жуып, арулап, осы маңға қояды. Сүйреп келе жатқан найзасының ізімен аққан бұлақ суы да осы жерге жеткен екен. Бұл кереметке таңданған ел «Субұрған әулие» деп құрметтеп, басына кесене тұрғызыпты.

Субұрған ата кесенесі Шымкент қаласындағы ежелгі қорымның оңтүстік- шығысындағы төбе етегіне орналасқан. Күйдірілген қыштан қаланған кесененің құрылысы өзгеше. Кесене орналасқан төбенің тарихына келсек, заманында Әмір Темір жасатқан деген болжам айтылады. Топырақтан үйілген төбеге бақылау үйлерін салдырып, дұшпандар кіре алмас үшін жан-жағын сумен қоршаған. Содан бұл жер «Қарауылтөбе» атанған екен.

Кесене төрт тараптағы үлкен жолдың түйіскен тұсында орналасқан. Жолаушыға «төрт құбылаң түгел болсын» деп бата беріп, желеп-жебеп жатқандай.

Субұрған ата ел аузында «Сыпырған ата» немесе «Сыпырғы ата» деп те аталады. «Сыпырғы әулие ниет еткен жандардың жолындағы пәле-жаланы, жаманшылықты сыпырып тазалайды. Басына құрбандық шалып, ниет қылған жандардың тілектерін қабыл етеді» деседі қариялар...

Әулиелі орындарда міндетті түрде қасиетті су көзі (бұлақ, өзен, көл) болатыны – әпсаналардағы тұрақты мотив болса, өмірдегі шынайы оқиға. Су әлемімен байланыстыра көрсетілетін кереметтер қатарында судың бетімен қалқып жүру, ағысы қатты, терең дарияны кешіп өте шығу, бұлақ суын бұрып әкелу, шыңырау құндықтың суын шипа етіп ұсыну оқиғалары бар. Қасиетті су көздері Бекет ата, Қошқар ата, Шопан ата, Баба Түкті шашты Әзіз, Домалақ ана, Көзді ата, Ұкаша ата, Қоңыр әулие (Қазақстанның бірнеше жерінде кездеседі) кереметтерімен байланысты хикаяттардың негізгі арқауы болып табылады. Түркі дүниесіне мәшһүр ғажайып тағдыр иесі Қорқыт ата туралы әпсананың басы мен соңы су әлемімен байланысты.

Қорқыт туар кезінде
Қара аспанды бу алған,
Қара жерді су алған.
Ол туарда ел қорқып,
Туған соң әбден қуанған.

Ана құрсағында үш жыл жатқан бала жарық дүниеге келгенде осындай ерекше құбылыс болады. Баланың Қорқыт деген есімді иеленуі сол себептен еді... Дүниенің төрт бұрышын кезіп, мәңгілік мекен іздеген Қорқыттың ақырғы тұрағы – Сырдарияның беті. Кілемін дария бетіне жайып жіберіп, қобызын күңіретіп қаншама жыл отырған екен. Күндердің бір күнінде ажал қайрақ жылан болып келіп шағып алады. Мифтік түсінік бойынша жылан – әруақтар әлемінің әміршісі. Ел аузында Қорқыт – өлмес тұлға. Сондықтан да болар:

Өлі десем өлі емес,
Тірі десем тірі емес
Ата Қорқыт әулие –

деп әспеттеледі.

Су – тіршілік бастауларының бірі, әрі мына дүниені тылсым әлеммен байланыстыратын ерекше қасиетке ие нысан. Әулиелердің керемет әрекеттерінің су көздері арқылы көрсетілетіні олардың «екі дүниеге тең» ерекше жаратылысын білдіру үшін болса керек. Субұрған әулие туралы әпсаналардағы белгісіз, жаралы жауынгердің найзасы тиген жерден судың пайда болуы – оның тегін адам еместігін айғақтайтын мотив.

Үшінші әпсана: Дәруіш ата әулие. Дәруіш ата кесенесі Шымкенттен Ташкентке шығар жолдағы сол қапталдағы төбеде орналасқан. Бұл жердегі Қасқа қорымында мұсылман қауымы жерленген.

Дәруіш ата кесенесінің бұл жерде бой көтеруінің өзіндік тарихы бар. Әулие ата қайтыс болғанда «Аткемер» деген жерге (қазіргі қаланың ортасы) қойылған екен. Қабір

тұсынан өткендер аттан түсіп, жаяулап жүреді. Әулиенің басына зиярат етуге түүу алыс Хорезмнен кісілер арнайы келеді екен. «Қазыналы Оңтүстік» [5, 268-272 б.] кітабында Дәруіш ата қабірінің аяқ астында қалып, кейіннен қабір-бейітті қала сыртына шығарып тастау әрекеті болғаны, қазіргі кесенесінің салыну тарихы баян етілген.

Дәруіш ата кім еді?!

Жалпы, мұсылман дүниесінде дәруіш, диуана – дүниені тәрк етіп, құдай жолына бет бұрған тақуа жандар. Жаратушы Алланың құдыретін ғана мойындап, пенделік тіршіліктен бойын аулақ салған мұндай адамдар туралы айтылатын ғибратты әңгімелер өте көп.

Дәруіш ата әулие туралы ел аузындағы әңгіме деректерінде екі түрлі болжам айтылады. Бірі – бұл кісі Әзірет сұлтан – Қожа Ахмет Ясауи бабаның ағасы, Ибраһим атаның үлкен ұлы. Екіншісі – Ибраһим атаның ағасының ұлы, Әзірет сұлтанмен замандас адам. Өз заманының белгілі адамдарының бірі болған. Әулиелік дәрежеге жеткен ғұлама. Кезінде Ташкент қаласынан шыққан өлеңдері бар деп те айтылады. «Сайрам рисаласындағы» дерек бойынша, Балагарден қорымында Мұхаммед дәруіш атаның баласы Әзіреті Исмайыл ата бейіті бар екендігі жазылған. Яғни Дәруіш атаның тегі – сайрамдық.

Мұхаммед Дәруіш ата – сопылық ағымның ірі өкілі, Хорезмде білім алған, өз заманының әйгілі адамы. Оның өлең-хикметтері Ясауидің, Сүлеймен Бақырғанидың еңбектерінен кездеседі.

Сонымен, Дәруіш ата ел жадында ерекше қасиеті, тағлымды істерімен сақталған әулие адам дедік. Әулие жанның ел ерекше құрметтеген адам екеніне күні бүгінге дейін ол кісіге бағытталып жасалар зиярат дәлел.

Дәруіш ата қабіріне зиярат етіп келушілердің ішінде хорезмдіктер көп екендігін жоғарыда айтып өттік. Оның себебі де аңыз оқиғасымен байланысты. Оңтүстік өңірге жасалған тынымсыз шапқыншылықтың бірінде дұшпандар елді тонап, алған мүліктерін түйеге артып, Хорезмнің тұсынан өтіп бара жатады. Сол кезде бір түйе ауырып өліп, оған артылған бір сандық кітапты суға тастап кетеді. Ағып келе жатқан сандықты хорезмдіктер судан шығарып алады. Ішін ашса, тағлымы мол діни кітаптар екенін және олардың Дәруіш атаға тиесілі екенін біледі. Сөйтіп қиырдағы Дәруіш ата қабіріне зияраттауға ағылады.

Дәруіш ата әулие атанған Мұхаммед Қожа туралы он сегіз томдық «Түрк-Ислам» энциклопедиялық сөздігінде мәлімет берілген.

Төртінші әпсана: Қамбар (Жылқышы) ата әулие. Шымкент қаласындағы тағы бір киелі орын – Қамбар ата атымен аталатын жер. Бұрындары бұл жерде басында төрт бұрышты, шағын, кішкене күмбезі бар кесене болған екен. Кеңестік кезеңде құлап, қирап кеткен. Жергілікті тарихшы Ж.Ырысымбетұлының ақпаратына қарағанда, Қамбар ата – Ысқақ баптың замандасы екендігі жайлы болжамдар бар.

Қазақ фольклоры үлгілеріне жататын тұрмыс-салт жырларының ішінде төрт түлік малға қатыстылары өте көп. Көшпелі тіршілік кешіп, осы төрт түлік мал тіршілігінің негізі болған ата-бабаларымыз үшін жылқы түлігінің орны ерекше. «Түбім – түрік, түлігім – күлік», «түбім – түркі, түлігім – жылқы», «ер қанаты – ат», т.б. қанатты сөздер мен мақал-мәтелдер осыған дәлел. Төрт түлік малдың пірі деп білген Ойсылқара, Қамбар ата, Зеңгі баба, Шопан ата туралы әпсаналар ғана емес, өлең-жырлар да – ұлттық құндылықтарымыздың бір бөлшегі.

Халық фольклорынан белгілі төрт түлік малдың пірі негізінен төртеу. «Пір – Орталық Азияның түркітілдес халықтарында белгілі бір кәсіптің киелі қолдаушысы саналатын бейне. Парсы тілінде – ақсақал, қарт кісі, әулие деген мағына береді. Жалпы Шығыс халықтарында әрбір кәсіптің киелілігін, абыройлығын көтерген, оның бастауында рухани ұстаз, қасиетті пір тұрғандығына сенген, сондықтан сол кәсіптің иесі – пірден қолдау, желеп-жебеу тілеген» [8, 40 б.].

Сонымен, Ойсылқара – түйенің пірі. Ойсылқара – Уәйіс Карани деген кісі екен. Ұлық пайғамбарымызбен замандас. Зеңгі баба Мұхаммед пайғамбармен тікелей жүздесіп-сұхбаттаспаған, алайда, әзіз пайғамбарымыз оған қамқор болған дейді аңыз. Өзі бақилық болғанда киімін осы Уәйіс Караниге апаруы керектігі жайлы мүміндер әмірі Омар мен Әлиге тапсырған екен. Белгілі тарихшы Мұхаммед Хайдар Дулатидің «Тарих-и-Рашиди» еңбегінде былай дейді: «Дәруіштердің бір қауымы бар – риджал ул-Аллах, оларда, сырттай қарағанда, пірлер де, мүридтер де болмайды, оны (топты) уәйіси деп атайды».

Міне Ойсылқара баба осы сипаттағы адам.

Ойсылқара әулиенің мазары Ақтөбе облысының Хромтау ауданы территориясында.

Сиырдың пірі – Зеңгі баба. Қожа Ахмет Ясауи ілімін таратушы, жалғастырушы, хакім ата атанған Сүлеймен Бақырғанидың шәкірті. Аңызда Зеңгі баба Алланы зікір еткенде, өзі бағып жүрген сиыр табыны айналасын қоршап, олар да зікір салғандай болады екен. Зеңгі бабаның мазары Ташкент қаласындағы «Зеңгі ата» ауданында орналасқан. Бабаның басына мазар тұрғызуды Әмір Темір бастап, Ұлықбек аяқтаған деген деректер бар.

Қойдың пірі – Шопан ата. Зерттеушілердің болжамынша, шамамен XIII-XIV ғасырларда өмір сүрген, Қожа Ахмет Ясауидің шәкірті. Шопан ата қорымы Маңғыстау түбегі мен Хорезм арасын жалғайтын керуен жолының бойына орналасқан. Бұл жерде қорыммен бірге Шопан атаның жер асты мешіті және өзі қазды дейтін құдығы бар.

Жылқышы ата немесе Қамбар ата – жылқының пірі. Ескілікті аңыздарға сүйенсек, Қамбар – ең алғаш жылқыны қолға үйреткен адам. Қамбар ата туралы түркі халықтарында айтылатын аңыз нұсқалары көп. Қазақ мифтанушысы Серікбол Қондыбай ел аңыздарына тоқтала отырып, мына нұсқаларға назар аударады:

Бірінші: «Жылқының пірі Қамбар атаны зерттеушілер ұлық пайғамбарымыздың күйеу баласы Әзірет Әлінің атбегі болған Ганбармен байланыстырады. Әзірет Әлінің Дүлдүл атты жүйрігін күтіп-баптаған осы Қамбар екен» [9, 138 б.].

Екінші: «Уақытында бір сахаба Қамбар атты балаға тұлпарын бақтырады. Бала домбырасын алып, жылқыны бағуға жайылымға кетеді. Сахабаның тұлпары күннен күнге арықтай береді. Сахаба мұның мәнісін білу үшін баланың соңынан бақылайды. Сөйтсе, бала күй тартып, тұлпар болса сол күйге елітіп, жайылмайды екен. Сахабаны байқап қалған бала домбырасын алып тұра қашады. Сахаба тұра қуады. Кенет жер жарылып, бала сол жарыққа түсіп ғайып болады. Домбырасы қалып қояды». Содан бері жылқы иесі Қамбар делінеді екен [9, 140 б.].

Бағзы танымдағы судан шыққан суын жылқы туралы миф жылқы малын тылсым жаратылыспен байланыстырады. Су екі әлемді байланыстырушы стихия болса, одан шыққан суын жылқы да тегін емес. Жылқы малын аспан және жер асты әлемдерімен байланыстыратын ғажайып эпсаналарда пырақ пен суынның бейнелері ерекше. Бірі – қанатты жылқы, аспан кеңістігіне еркін самғай алады; бірі – судың тұңғиығында еркін жүзе алады. Бұл ерекше қасиет Желден жүйрік жануардың пірі болған Қамбар (Жылқышы) атаның болмысымен де байланысты.

Қазақтың тұрмыс-салт жырында:

Шаруаның бір пірі – Жылқышы ата,

Тілегенде өзің бер ақтан бата.

Үйір-үйір жылқыны шұрқыратып,

Ойдан, қырдан арқансыз әкеп мата, –

деп басталатын өлең жолдарынан мінсе – көлік, ішсе – сусын, жесе – тамақ, кисе – киім болатын жылқы түлігінің пірі Қамбар атаға осындай тілек білдіріледі.

Нәтижелер

Шымкент шаһарының ежелгі дүниеден келе жатқанының айғағындай болған осындай көне де киелі орындар ұлттық фольклордағы тарихи-мекендік мазмұндағы эпсана жанрының қазынасы. Бұл фольклорлық мұра сөз өнерінің ерекше үлгілері санатындағы дүниелер.

Жалпы, топонимия фольклормен ғана емес, әдебиеттанумен де байланысты. Шет ел әдебиеттануында «поэтикалық ономастика» ұғымы бар. Бұл саланы зерттеуші С.Зинкин аталған терминнің қалыптасуына дейін бұл сала түрлі атауларға ие болғанын жазады [10, 42 б.]. Бұдан басқа, орыс зерттеушілері К.Б. Зайцева «стилистикалық ономастика» [11, 30 б.] деген терминді ұсынса, И.В. Немировская тарапынан «әдеби ономастика» [12, 113 б.] термині ғылымға енген. Осы тұста топонимиканы әдебиетпен байланыстыратын не деген сұраққа жауап табу мәселесі туындайды. Фольклор мен әдебиетті сөз өнері аясына біріктіретін – көркем ойлау, поэтикалық бейнелеу. Сөз өнері үлгілерінде түзілген көркем кеңістікте топонимияның алар ерекше орны бар. Нысанға, елді мекенге, құбылысқа, кейіпкерге, өнер туындыларына берілген атаулар осы сөзімізді бекіте түседі. Топонимдердің лексикалық ұғым мен фольклорлық мотивтерден көркем әдебиетке сабақтасуы ономастика саласының кеңеюіне жол ашып, «фольклорлық топонимдер», «әдеби топонимдер» деп аталатын тармақтардың қалыптасуына негіз болады. Шымкент қаласы аумағындағы нысандарға қатысты туындаған антропотопонимдік эпсаналар әдеби-теориялық тұрғыдан да зерттеуді қажет етеді. Өйткені көркемдік қабат, бейнелілік жүйе мәселелерін қарастыру мәтіндік талдаудың әдебиеттану аспектісіне тән. Заманауи әдебиеттануда белсенді түрде қолданысқа ене бастаған поэтология терминінің аясына топонимияның лингвистикалық, фольклорлық және әдеби кеңістіктегі түсініктері толығымен қамтылуы тиіс. Сондықтан да біз стилистикалық, әдеби топонимия ұғымдары туралы зерттеулердің бар екенін алға тартып отырмыз.

Бұл мақалада қарастырылып, талданған антропотопонимикалық эпсаналар – Ұлы Жібек жолы бойындағы нысандардың тарихын, көркемдік танымдағы орнын, әдеби-мәдени мәнін танытуда маңызды материалдар. Ұлы Жібек жолы арқылы тек сауда қатынасы ғана емес, сонымен бірге мәдени байланыс та жүзеге асырылды.

Қорытынды

Сауда-экономикалық қатынастармен бірге мәдени-рухани байланыстың қамтамасыз етілуі – Жібек жолының мәдениет тарихында да маңызды рөл атқарғанын көрсетеді. Қазіргі Шымкент қаласының аумағында орналасқан тарихи нысандарды Ұлы Жібек жолындағы маңызды қала болған ежелгі Сайрам тарихымен байланыстыруға негіз

бар. Қошқар ата, Субұрған ата, Дәруіш әулие, Қамбар ата есімдерімен байланысты тарихи орындар – ұлттық мәдени танымды, фольклорлық кеңістікті, көркемдік сананы әйгілейтін рухани-мәдени нысандар екені анық. Топонимикалық әпсаналарда белгілі бір нысандардың пайда болуы, атауға ие болуы туралы ақпараттық-мәліметтік деректер көркем баяндау тәсілімен беріледі.

«Тарихи-мекендік әпсаналарда белгілі бір мекеннің, жер-судың тарихы баяндалады, тарихта болған адамдардың бір ерен ісі жайында әңгімеленеді. Рас, әпсанада айтылатын мекеннің тарихы, даңқты қайраткердің іс-әрекеті өмірде дәл солай болмауы мүмкін, бірақ сол мекен мен адамның тарихта болғандығы күмән туғызбайды» [4, 151 б.], – деген С. Қасқабасов тұжырымына сүйенсек, талданған нысандарға атау болған Қошқар ата, Субұрған ата, Дәруіш ата, Қамбар ата сияқты кейіпкерлердің тарихилығына күмән тумасы хақ. Бізге маңыздысы – мәдени жадымыздағы тарихи мәліметтердің сақталу пішіні, оның көркемдік кеңістікте түрленіп, поэтологиялық пішінді, поэтикалық топонимика жүйесін қалыптастыруы.

Әдебиет

1. Античные теории языка и стиля. – Санкт-Петербург: Алетея, 1996. – 368 с.
2. Сүлейменова Ә., Мәдиева Г., Шәймерденова Н., т.б. Тіл білімі сөздігі. – Алматы: Ғылым, 1998. – 544 б.
3. Бияров Б. Қазақ топонимдерінің типтік үлгілері. – Астана: Ш. Шаяхметов атындағы Тілдерді дамытудың республикалық үйлестіру-әдістемелік орталығы, 2013. – 432 б.
4. Кривошекова-Гантман А.С. Роль антропонимии и этнонимии в топонимических исследованиях [Электронды ресурс]. – 2020. – URL: https://elar.urfu.ru/bitstream/10995/39106/1/vtop_16.07.pdf. – С.51-56. (қаралған уақыты: (26.03.2022))
5. Қасқабасов С. Таңдамалы. – Т. 1. Қазақтың халық прозасы. – Астана: Фолиант, 2014. – 320 б.
6. Қазыналы Оңтүстік. Құрастырған Қ.Т. Тәжиев. – Т. 22. 4-кітап. – Алматы: Нұрлы әлем, 2011. – 304 б.
7. «Қазақстан» Ұлттық энциклопедиясы. – Т. 6. Қ – Н. – Алматы: Қазақ энциклопедиясының бас редакциясы, 2004. – 696 б.
8. Сағындықұлы Б. Ғаламның ғажап сырлары. Діни-танымдық зерттеу. – Алматы, 2016. – 568 б.
9. Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. Т. 5. П – Я. – Алматы: ТОО Алем Даму Интергация, 2017. – 816 б.
10. Қоңдыбай С. Арғықазақ мифологиясы. 2-кітап. – Алматы: Дайк-Пресс, 2004. – 516 б.
11. Зинин С.И. Введение в поэтическую ономастику. – М: Наука, 1970. – 345 с.
12. Зайцева К.Б. Английская стилистическая ономастика. Тексты лекций. – Одесса, 1973. – 67 с.
13. Немировская И.В. Некоторые проблемы литературной ономастики // Актуальные вопросы русской ономастики. – Киев: УМКВО, 1988. – 258 с.

Reference

1. Antichnye teorii yazyka i stilya [Antique theories of language and style]. Saint-Petersburg, Aleteiya, 1996. 368 p. [in Russian].
2. Suleimenova E., Madiyeva G., Shaimerdenova N. t.b. Til bilimi sozdigi [Dictionary of Linguistics]. Almaty, Gylym, 1998. 544 p. [in Kazakh].

3. Biyarov B. Qazaq toponimderinin tiptik ulgileri [Typical samples of Kazakh toponyms]. Astana, Sh. Shayakhmetov atyndagy Tilderdi damytudyn respublikalyq uilestiru-adistemelik ortalygy, 2013. 432 p. [in Kazakh].
4. Krivoshekova-Gantman A.S. Rol antroponimii i etnonimii v toponimicheskikh issledovaniyah [The role of anthroponymy and ethnonymy in toponymic research]. [Elec. resource]. – 2020. – URL: https://elar.urfu.ru/bitstream/10995/39106/1/vtop_16_07.pdf. – P. 51-56. (Accessed: (26.03.2022)) [in Russian].
5. Qaskabassov S. Tandamaly. – T. 1. Qazaqtyn halyq prozasy [Selected. Volume 1. Kazakh folk prose]. Astana, «Foliant», 2014. 320 p. [in Kazakh].
6. Qazynaly Ontustik. Qurastyrgan Q.T. Tazhiyev. – T. 22. 4-kitap [The Treasury of the South. Compiled by K.T.Tazhiyev. Volume 22, book 4]. Almaty, Nurly alem, 2011. 304 p. [in Kazakh].
7. «Qazaqstan» Ultyq entsiklopediyasy. – T. 6. Q – N [National Encyclopedia «Kazakhstan». Volume 6. K – N]. Almaty, Qazaq entsiklopediyasynyn bas redaktsiyasy, 2004. 696 p. [in Kazakh].
8. Sagyndyquly B. Galamnyn gajaiyp syrlary. Dini zertteu [Astonishing Secrets of the Universe. Religious study]. Almaty, 2016. 568 p. [in Kazakh].
9. Qazaqtyn etnografyalyq kategoriyalary, ugymdar men ataularynyn dasturli juiesi. Entsiklopediya. T. 5. P – YA [Traditional system of Kazakh ethnographic categories, terms and names. Encyclopedia. V. 5. P – YA]. Almaty, TOO Alem Damu Intergatsiya, 2017. 816 p. [in Kazakh].
10. Qondybai S. Argyqazaq mifologiyasy. 2-kitap [Ancient Kazakh mythology. Book 2]. Almaty, Daik-Press, 2004. 516 p. [in Kazakh].
11. Zinkin S.I. Vvedenie v poeticheskomu onomastiku [Introduction to poetic onomastics]. Moscow, 1965. 345 p. [in Russian].
12. Zaitseva K.B. Angliiskaya stilisticheskaya onomastika. Teksty lektsii [English stylistic onomastics. Texts of lectures]. Odessa, 1973. 67 p. [in Russian].
13. Nemirovskaya I.V. Nekotorye problemy literaturnoi onomastiki [Some problems of literary onomastics]. In: Aktualnye voprosy russkoi onomastiki [Actual questions of onomastics]. Kiev, UMKVO, 1988. 258 p. [in Russian].

***J.A. Aimukhambet**

*L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Republic of Kazakhstan
(E-mail: a_zhanat@mail.ru)*

**Corresponding author: zhanat@mail.ru*

M.N. Mirazova

*L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Republic of Kazakhstan
(E-mail: m.n.mirazova@mail.ru)*

K.K. Kenzhalin

*L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Republic of Kazakhstan
(E-mail: kenkk@mail.ru)*

The poetic form of antropotoponymic myths on the territory of Shymkent city

Abstract. The article deals with the historical toponyms of the Great Silk Road, which is located in the territory of nowadays city of Shymkent. It is well known that in the naming of places folkloric

material is also of great importance, which is imprinted in the richest resources of ethnic language and has a special literary and educative value in the culture and life of each people. Therefore, the study of toponymy is relevant and in demand not only in linguistic terms but also in literary criticism, folklore and using historical materials and sources. In this article, the well-known historical places of Shymkent taken as the target of analysis, especially place names names as Koshkar ata, Suburgan ata, Dervish ata, Kambar ata, which we study in the context of anthropotponymy. Anthropotponymy, a branch of toponymy, deals with the names of objects and places determined by the name of a person, mythological figures, folk myths and legends. In this article, the above-mentioned toponyms associated with the names of historical figures, folk and mythological heroes, legends (many of which originate from oral folk art) will also be referred to as anthropotponymic. Anthropotponymic legends play an important role in people's spiritual and cultural life, reveal people's mentality, folkloric space and artistic consciousness.

The authors of the article, based on motif comparisons of folklore texts, consider the hyperbolic reflection in anthropotponymous legends of the names of individual places and stories of people whose outstanding merits have been preserved in the memory of the people; show the connection between the literary motifs of these legends and the worldview of the Kazakh people. Taking into account the fact that the term "literary onomastic" exists in foreign literary criticism, the authors show that the emergence of this term is due to the literary structure of the folk toponyms and the visual techniques used in them.

As a result of the analysis of the legends about the toponyms taken as the target of study, the idea that the Great Silk Road played an important role not only in trade relations but also in the development of spiritual and cultural ties between peoples was substantiated.

Keywords: The Great Silk Road, toponyms, anthropotponym, myths, folklore, cultural knowledge, poetology, linguistics.

***Ж.А. Аймұхамбет**

*Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Республика Казахстан
(E-mail: a_zhanat@mail.ru)*

**Автор для корреспонденции: zhanat@mail.ru*

М.Н. Миразова

*Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева,
Нур-Султан, Республика Казахстан
(E-mail: m.n.mirazova@mail.ru)*

К.К. Кенжалин

*Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева,
Нур-Султан, Республика Казахстан
(E-mail: kenkk@mail.ru)*

Поэтологические формы в антропотопонимических легендах Шымкента

Аннотация. В статье исследуются названия исторических топонимов Великого Шелкового пути, находящихся в настоящее время в пределах города Шымкент. Известно, что в именовании топонимов большое значение имеет и фольклорный материал, запечатленный в богатейших ресурсах этнического языка и имеющий свою особенную художественно-познавательную

ценность в культуре и жизни любого народа. Поэтому исследование топонимики не только в лингвистическом аспекте, но и в литературоведении, фольклористике, с использованием исторических материалов и источников является актуальным и востребованным. В данной статье объектом анализа выступают известные исторические места города Шымкент, в частности, их названия – *Кошкар ата*, *Субурган ата*, *Дервиш ата*, *Камбар ата*, исследуемые нами в контексте антропотопоники. Антропотопонимика, являясь одним из направлений топонимики, изучает наименования объектов и местностей, обусловленные именем человека, мифологическими персонажами, народными мифами и легендами. Указанные выше топонимы, связанные с именами исторических личностей, фольклорно-мифологических героев, с легендами (многие из которых являются достоянием устного народного творчества) также следует назвать антропотопонимическими. Антропотопонимические легенды играют важную роль в духовно-культурной жизни людей, раскрывают ментальность, фольклорное пространство, художественное сознание народа.

Авторы статьи на основе мотивационных сравнений фольклорных текстов рассматривают гиперболизированное отражение в антропотопонимических легендах названий отдельных мест и истории людей, чьи выдающиеся заслуги сохранились в народной памяти; раскрывают связь художественных мотивов этих легенд с мировоззрением казахского народа. Принимая во внимание то, что в зарубежном литературоведении есть понятие «поэтическая ономастика», авторы отмечают, что появление этого понятия обусловлено художественной структурой топонимов фольклористики и используемых в ней изобразительных приемов.

В результате анализа взятых в качестве объекта исследования легенд о топонимах обоснована идея о том, что Великий Шелковый путь играл важную роль не только в торговых отношениях, но и в развитии духовно-культурных связей народов.

Ключевые слова: Великий Шелковый путь, топоним, антропотопоним, легенда, фольклор, культурное мировоззрение, поэтология, лингвистика.

Авторлар туралы мәлімет:

Аймұхамбет Жанат Әскербекқызы, филология ғылымдарының докторы, қазақ әдебиеті кафедрасының профессоры, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қ. Сәтбаев көшесі, 2, Нұр-Сұлтан, Қазақстан Республикасы.

ORCID: 0000-0002-7061-3000

Миразова Маржан Нышанбекқызы, PhD докторанты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қ. Сәтбаев көшесі, 2, Нұр-Сұлтан, Қазақстан Республикасы.

Кенжалын Қуаньшбек Кәрімұлы, PhD, қазақ тіл білімі кафедрасының доценті, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қ. Сәтбаев көшесі, 2, Нұр-Сұлтан, Қазақстан Республикасы.

ORCID: 0000-0003-0440-7556

Information about authors:

Aimukhambet Zhanat Askerbekkyzy, Doctor of Philological Sciences, Professor at the Department of Kazakh Literature, L.N. Gumilyov Eurasian National University, K. Satpayev str., 2, Nur-Sultan, Republic of Kazakhstan.

ORCID: 0000-0002-7061-3000

Mirazova Marzhan Nyshanbekkyzy, PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, K. Satpayev str., 2, Nur-Sultan, Republic of Kazakhstan.

Kenzhalin Kuanyshbek Karimuly, PhD, Associate Professor at the Department of Kazakh Linguistics, L.N. Gumilyov Eurasian National University. K. Satpayev str., 2, Nur-Sultan, Republic of Kazakhstan.
ORCID: 0000-0003-0440-7556

Сведения об авторах:

Айтмұхамбет Жанат Аскербекқызы, доктор филологических наук, профессор кафедры казахской литературы, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, ул. К. Сатпаева, 2, Нур-Султан, Республика Казахстан.
ORCID: 0000-0002-7061-3000

Миразова Маржан Нышанбекқызы, PhD докторант, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, ул. К. Сатпаева, 2, Нур-Султан, Республика Казахстан.

Кенжалин Қуанышбек Каримұлы, PhD, доцент кафедры казахского языкознания, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, ул. К. Сатпаева, 2, Нур-Султан, Республика Казахстан.
ORCID: 0000-0003-0440-7556

The Shamanism in Altai and Tuva from past to present: Universal and Local Aspects

S. Burbar

Mimar Sinan Fine Arts University, Istanbul, Turkey

(E-mail: sukruburbar@gmail.com)

ARTICLE INFO

Keywords:

Shamanism, Islam, Christianity, Buddhism, Burhanism, Communism, Oppression-violence, Resistance.

IRSTI 03.20.09

DOI: <http://doi.org/10.32523/org/10.32523/2664-5157-2022-2-22-34>

ABSTRACT

Shamanism is a system composed of various elements of culture and belief, created by people to understand life and come to grips with what is happening around them. It has an elaborate structure in terms of existing in well-rounded communities. It has various features that have different aspects compared to the different times and conditions of the society. It also adopts local beliefs and the beliefs of the surrounding tribes. Shamanism allows everyone to have a religious concept and to have his or her own God or Gods. The technique of trance, also called «ecstasy», is an essential part. It is based on the worship of magic, curses, divination, polytheism, ancestral spirits and nature beings. Those who practice and teach shamanism are called Kam/Shaman. To some they are magicians, witch doctors, illusionists and to others they are oracles, doctors, sages, philosophers, pagan priests, fortunetellers and storytellers. Attempts have been made to either control or abolish shamanism and shamans because many of their characteristics are in opposition to other belief systems such as Confucianism, Buddhism, Islam, Christianity and communist ideology. In addition, the economic suffering caused by the constant blood sacrifices of the society who live on herding led to the emergence of Burhanism among the Altaians, another factor that weakened shamanism from within. Over time, shamanism acquired a status that the oppression of the shamans who led their communities sought to end. Despite all this, shamanism resisted the pressure and disguised itself when necessary. It always managed to update itself and has survived with some changes until today.

Received 07 February 2022. Revised 07 May 2022. Accepted 06 June 2022. Available online 31 June 2022.

For citation:

For citation: Burbar S. The Shamanism in Altai and Tuva from past to present: Universal and Local Aspects // Turkic Studies Journal. – 2022. – Vol. 4. – No 2. – P. 22-34. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2022-2-22-34>

Introduction

Some people considered shamanism which is based of whorshipping ancestor spirits, natural beings by the technique of trance as a religion while others consider it as a sophisticated system which has essentially commanding good and bad spirits and strange beings, telling news from future, doing magic and even as some complex system that is formed from sicknesses Shamanism faced in the historical process, rather than answering the questions of whether Shamanism is a religion or not. Even though its religious characteristics are highly debated, it is not known for certain when shamanism was born and what kind of changes it went through [1, p. 81].

Shamanism, the oldest known spiritual practice, has universal attributions as having similar and different characteristics in various cultures at different times [2, p. 25]. Shamanism is a method of communication with gods and spirits by chosen people called Shaman, Kam, Oyun etc. as well as sacralizing the nature and its power. It also carries the idea and sense of obeying the Gods and spirits in order to maintain a welfare on the earthly life [3, p. 120,137]. In other words, Shamanism connects people to the spirits of the worlds under and above through the Shamans as for their needs [4, p. 16]. It is also based on a three-worlds-model (Sky-Earth-Underworld), which consists of different layers connected with links, which is like that Siberian peoples (Turk, Mongolian, Tungusic) bounded with each other and other peoples. In Shamanism, which essentially contains the trance method, those who will maintain the balance between the worlds are Shamans [5, p. 1032]. They are religious practitioners who can speak with ancestral and natural spirits to predict the future, healing those who lost their souls or those suffering from illnesses, and perform rituals for the health and well-being of the community [6, p. 81].

Research methods and sources

The shamanism as a concept potentially involves in its meaning a complex of problems of historical, ethnographic, political, social and psychological nature and is stable in time and geography. The material for this article is the historical materials of scholars from the East and West, as well as historical-cultural and religious texts.

The problem of shamanism is dealt with in the article based on an interdisciplinary approach within the conjugation of historical, cultural, philosophical, sociological and religious data. In addition, general scientific methods of description, analysis and generalization as well as techniques from the general to the particular and from the particular to the general have been used in the work.

Analysis

Shamanism and Shamans, whose traces we have found in almost every belief and cultural system, have faced political, religious and economic oppressions through the time. Shamans, who carry shamanistic teachings, have distinguished themselves in time due to their position and but also have gained an important place in terms of status on some points. Those who defended religions such as Christianity, Islam, Buddhism, Confucianism and Burhanism believed that they could destroy Shamans and Shamanism, who had possessed a certain status and led the society, by pressure, persuasion, and sometimes by violence. When Confucianism,

one of these beliefs, became the official religion of China in the first century, Shamans and fortune tellers were exiled, but some traces of Shamanism could survive in the Taoist tradition. However these couldn't last for too long and covered hidden when faced with Taoist tradition [7, p. 200]. After the Göktürk Khan Tapo or Taspar accepting Buddhism, then the Uyghur Khan Bögü accepting Manichaeism, and also with the acceptance of Nestorianism, Shamanism was partly abandoned but not by all the communities [8, p. 117].

After the VIth century, Muslim Arabs became stronger in politics, military and economy then engaged in a serious struggle with the Turkish communities in the expeditions they organized towards the north and east where the traces of Shamanism existed. Arabic commander Emir Qutaybe tried to break the ties of Turks with Shamanism by having Turkish books burned and the Shamans whose work is magic, charms, fortelling, which did not comply with Islamic teachings, were killed. Apart from Qutaybe, Arabic commanders such as Aslam b. Zura, Mesleme b. Abdülmelik, Ubeydullah bb. Ziyad, Salm b. Ziyad, Cerrah b. Abdullah el-Hakemi done the same oppressions in the Caspian and Uyghur lands. With the spread of Islam, it was still observed that the Shamanist and Tengrist nations that accepted this religion still continued their old beliefs, customs, traditions and practices. The unbreakable aspects of Shamanism have led to religious discussions and tension which lead «Islamic Law» judgments on it. In other words, some of the practices believed and performed by the people were labeled as “not suitable for islam” and an “official” belief and practice “form” were created for the people. While creating this form, some hadiths emerged as a «measurement» explaining why most of the Shamanistic practices do not comply with Islam [9, p. 100-102].

The process of struggle with Shamans and Shamanism, which started with Arab commanders, continued during the Xth-XIIth centuries with Karakhanids, Seljuks and Timur Empire in the XIVth century. Although there is a rumor that there were Shamans in Timur's army at a rate, Emir Timur was harsh with the Shamans and Buddhist lamas in the present Kazakh lands and expelled them from their lands. The same is true for the reign of Uzbek Khan, the ruler of the Golden Horde. The oppression and assimilation process was supported not only by the clergy, but also by the rulers and military groups, so the Shamans and the people who persisted in maintaining their old beliefs have always been the focus of oppression. Even though Islam became well established in Middle Asia over time, it could not completely eliminate Shamanistic practices [10, p. 179-190]. The Shamanistic tradition continued in the Muslim Turks. However, the names of the Shaman changed forms in different times and places such as «bakshy, baba (father), dede (grand father), eren, veli, sheikh, dervish and ermish» [6, p. 224-227]. In the Anatolian geography, we can observe Emirs that continued the Shamanist traditions during the seignior period. The people being in the influence of Shamanism reflects the importance of the fact of “babas” and “dedes”. However these babas and dedes who are the successors of Shamans in Anatolia were also oppressed due to heresy. So oppressing the Asian dedes turned into a process of building mosques in those areas and teaching islam by education and culture. Shamanistic custom couldn't be terminated even though keeping people under observation, taking all of Shamanistic books by force, closing all of its foundations in the XVth and following centuries in Anatolia [11, p. 11-20].

Shamanism, which was attempted to be completely blocked or deformed by religions such as Islam, Buddhism, Confucianism in the East, was exposed to the same by the Christianity in the West. Shamanism's struggle with Christianity is not limited within the west. The missionary activities of Byzantine and Russia in the east should not be forgotten. Since the century when Christianity began to spread in Europe, the pagan belief that showed traces of Shamanism

has also been exposed to religious, political and military oppression. Because the belief that everything has a spirit, the sacredness of spirits, the existence of many various gods, seasonal festivals and musical rituals, meditation, incense, burning candles or oil, making charm, and offerings, as well as rituals which are generally performed on locations that are considered to be sacred such as trees, sea shores, caves and hills were all incompatible with the belief of Christianity. Christianity was used as a tool in Europe in the centuries when Christianity completed its spread in the west and the church got stronger. Traditional Pagan/Shamanic practices were prohibited and it was obligated to be baptized. Those who acted against were massacred. When there was no result from the oppression, the Christian clergy and rulers had to make some sacrifices in order to attract the pagan people, who were in large numbers, to their religion. For instance, the Storm God lived in the legends of Saint Elijah. Many heroes who are dragon slayers are identified as St. Georgis (Hagios Georgios). Some myths and worhippings that belong to the goddesses joined the religious folklore of Ave. The same characteristics can be observed in the “12 days rituals” and christmas hymns. In fact, church officials tried for centuries to uproot these divine songs but failed. Clerics of the church tried to severe these hymns for centuries and failed. (In 692, the Council of Constantinople reiterated this prohibition very harshly) [12, p. 252-260].

While oppressions continued in Western and Northern Europe in the eighth and eleventh centuries, similar oppressions were done against the northern Black Sea and Caucasian communities, including Turks, who wanted to continue their traditional practices. Deification of the forces of nature, idols carved from wood in the name of holy spirits, sacrificial ceremonies and many other beliefs and traditions related to Shamanism among the Eastern Slavs were tried to be forgotten by the Christianization them in the Xth century. However the old religious understandings and customs continued for a long time among the Slavs. Bacha Khan, the Khan of the Arsacid Turks, who had to accept Christianity due to the oppression of the Byzantine, tried to eliminate all practices other than Christianity. He specifically banned the traditional “Yug” ceremony and ordered as «Whoever holds a Yug ceremony in their home will be brought before the Khan with their hands tied and be executed». In addition, he ordered to cut down the sacred trees under which people gathered and prayed to God and offered sacrifices [13, p. 12-13].

At the same time, it is said that Laap/Saami shamans living in the northern deserts of northern Europe replied to the church authority tasked with exterminating witchcraft, «Taking our drums from our hands is like taking your compasses from your hands» [14, p. 290]. In order to preserve their characteristics and equipment, they adopted important Christian holy figures such as God, Jesus, the apostles and the Holy Spirit (Gabriel) and even painted them on their drums. However, these did not help and the Christianization policy weakened the Saami/Laap Shamans. Belief in magical powers began to fade, and hundreds of Saami Shaman drums were taken by force in the process. Also it was forbade to wear ceremonial clothes and to ritualistic songs which are shamanic prayers. However, the Shamanic information hidden in some of the people continued to exist as activities that bring luck and health for daily life even for a time. Over time, the drum has been replaced by a belt or scepter, and shamanism has managed to update itself in the editions here [15, p. 92-93].

Another geography that the West tried to destroy Shamanism was America after the discoveries. The Westerners have plundered and destroyed the lifestyles and settlements of the Indians. The temples they built for their religious ceremonies were destroyed, Christianization was accelerated with missionary activities. When the Spanish invaded the Indian lands in

1492, the «kachina puppets» and «kachina dance», which are in fact their God and sacred to the Indians were considered to be devil worshipping. At the same time, all the Mayan books were burned in order to Christianize the Native American Shamans. The Indians who lived as prisoners in the «Reservations», known as special concentration camps, were not allowed to continue their traditions, which included the Shamanistic understanding, as their religious freedom was restricted [16, p. 175]. When we come to the more recent times, the United States has ended its struggle with the Indians from the moment it started to civilize the Indians. In order to separate them from their beliefs and traditions, 162 schools have been established since 1858 and the Native Americans fund has been founded for the locals who want to settle down [10, p. 187]. In other words, old beliefs that were tried to be destroyed by various methods especially by education, the most powerful weapon of the modern system in the XIXth century. Although shamanistic rituals meant imprisonment, they continued to practice their beliefs in secret. Having a education, learning English didn't prevent them to perform shamanistic rituals. Despite the continues prohibitions in the XXth century, they kept seeking help from Native American healer Shamans. More than 225 Shamanic healing ceremonies were held between the Western Apas in the years 1960-1970, and over forty «night path» healing rites were held in the 1980s.

Going back to the East, to Asia, this time, Russian oppression that has been present from the XVIth century. The Chuvash Turks, who were converted to Christianity by Ivan the Terrible, continued their old national beliefs and their devotion for the Shamanic culture in secret, despite the difficult conditions they were forced to live in [16, p. 154]. In this period, methods including violence and death were also used. It has been recorded that the Laamaist feudal forces, who dominated the Altaians during the Jungar (Oyrat) rule, burned the Altaian Shamans alive in their homes [17, p. 3]. From the end of the 17th century, shamans were under control by Czarist Russia. The Yakuts were forbidden to hold rituals around the city of Yakutsk and the Russians were forbidden to participate in these ceremonies. Prohibitions were put in order to lead them to convert to Christianity [18, p. 270-285]. The Christian clergy undoubtedly made the most effort while trying to destroy the belief in shamanism during the period of Czarist Russia. Shamans, in the reports sent by the missionaries to the Duma assembly it was stated that they were both men and women, they wear long dresses, they dance with drums in their hands, they try to treat the sick, they accompany the funerals and give information about the future to foreigners and it was also stated that they do not have special temples for social worship and that shamans perform sacrificial ceremonies on high mountains.

In order to eliminate these practices mentioned in the reports, the missionaries built small wooden churches in the region. The Bible and its prayers were translated into Altai, and religious schools were opened. On the other hand, some people were chosen among the locals to be trained as Orthodox clerics. The most successful students were sent to these schools and other missionary schools. When Shamans and Shamanists were pressured by missionaries, their drums were burned and rituals were prevented. Also, missionaries made it easier for those who were converted to Christianity to get credit by giving them a few years of tax exemption. Sometimes they tried to attract them to church by lying. When the people resisted, they resorted to the method of intimidation, they chose to take their fields by force and exile them to the mountains. With the help of the Czar's military units, they gathered the people in one place and splashed water, which they called holy water, on them and accepted whoever the water touched as a Christian. Another method was to help the sick and the elderly and try to convince them by appearing to be saviors [6, p. 144,145]. Although the number of

Shamanists who converted to Christianity increased, they lived this belief superficially and continued to maintain their old traditions at some rate. In other words, Shamanism, which faced constant pressure from both the missionaries and the Czarist rule, never lost its effect among the peoples of Siberia.

The situation of Kazakh Bakshis, who have similar characteristics with Shamans, was no different. They were removed from their managerial functions in social celebrations, their duties of offering sacrifices, and most importantly their positions in social life, and in 1868, their duty as Bakshis were legally terminated. Another reason for this situation is that as Islam gained strength in the region, especially the mullahs it was stated as “To summon a djinn is to defy the sharia; For this reason, it is a sin to seek help from Bakshis and to call over Bakshis for help». Nevertheless, the tradition of bakshi among Kazakhs has not completely lost its effect despite obstacles. Just as the Shamanist Pagans of the West adapted their old traditions to Christianity, they continued their work to the present day by adding the holy word of Islam (Bismillahirrahmanirrahîm) to their actions with the names of Allah, prophets and saints [10, p. 188].

Shamanism, which is based on the worship ancestor spirits, nature beings and the technique of trance faced another danger from the inside. Some Altaic groups, who believed in this belief system, performed the same rituals, and respected Shamanistic Gods and spirits, also caused hardship. They introduced Burhanism, which is the «White Religion» in the Altai region for social and economic reasons. While the Burhans were fighting against the colonial policy of the Russian Empire on the one hand, they also fought against Shamanism, to which they were closely attached for a time, but then consider it to harm themselves later on. Burhans impoverished the people of Altai. Instead of blood sacrifices that collapsed their already bad economy, they burned heather, spread milk, and claimed that rituals could be held in this way as well. For this reason, in order to eliminate shamanism, they threw the Shaman drums, robes, scepters, spirit and God figures and symbols from the houses into the fire and burned them. The Burhans' biggest supporters were undercover Laama priests. Although Burhanism, “the white religion», started to disappear after a short time, some of its characteristics managed to remain within Shamanism. After this religious movement, Shamanism spreaded for a while. Shamans reappeared and began performing rituals for their gods again [19, p. 138]. The revival after the abolition of Burhanism continued even in the first years of the October Revolution. In other words, in the years when the church was removed from the state and atheist propaganda became widespread, it is observed that Altai Shamanism started to rise again. Especially, the Christianized Altaians living in the forests and other regions, which settled down, returned to their Shamanistic beliefs one by one. The reason why it continued to exist at some point in the Soviet period is that the main subject of struggle was Christianity. Anti-religious propaganda did not dwell on such belief systems at first, but this prosperity did not last long. Potapov stated that in the early periods of the socialist establishment in the Mountainous Altai region, there was no war against Shamanism, but against Shamans on the assumption that they represented the colonial class. One of the most important reasons for this war is the sacrifice of domestic animals due to the great damage it caused to the Altai economy.

The pressures undoubtedly caused the Shamans to stand against the Soviets and to act together with the anti-Soviet groups (in the Kolchakovshine period). Although they actively stood against the Soviet rule, they were not successful. After this defeat, some of them left the Shamanship and gave in the ceremonial materials to the administrative units and museums. Although rituals were held in some places, these ceremonies were carried out without drums

and ceremonial clothes and with the participation of a small number of people [3, p. 9,132]. After the Soviet domination of the Altai region, the idea that Shamans were hostile to the working class, colonialist and aristocracy became widespread in the literature and press. Shamans have always opposed socialist change and the rule. At the same time, by slowing down the development of classes mentally, they tried to prevent people from turning to socialist life (A.g.e.).

The reasons for the pressures on Shamans through socialism and communism propaganda were expressed by the Russian writer Gladishevskiy as follows: "Shamans exploit the working class and stand beside the rich to increase their wealth, receive high prices from the people for the 'shaman works', whereas socialism opposes this, schools and health centers are built in every village by socialism". He also states that Shamans are liars and cheaters and the word "shamanit" essentially means lying. He also states that their practices are false acts and beliefs. These old and conservative Shamanic rituals provide no good for the people and also it aims to make a caste system like some other belief systems giving no value to human life. Also he stated that the Shamans stood against communism and hence they held negative propogandas against socialism among people just to protect their benefit. Shamans were pointed out to be anticommunist since it didn't serve their benefits and also communism was there to protect the people [20, p. 139].

Thus Shamanism has been a political subject since Soviet age. Because Shamans are individuals with tradition of old beliefs oral story telling and mythology. By practicing their art almost every day, they maintained the existence of folk culture. For these reasons, Shamans, who possesses 30s [21, p. 15-17]. Timur B. Davletov states that although the Soviet regime harmed Shamanism, when compared to the Czarist period, the Soviet period contributed to Shamanism at some rate as follows: "If the Christianization campaign, which was carried out intensely during the Czarist period, had been carried on at the same time, the results would have reached much more dramatically perhaps. So with the 1917 Bolshevik revolution, when the oppression against the beliefs became a policy by the state shamanism was brought to merge of perish but also the oppression from the Christianity missionaries also significantly reduced. In other words the oppression during Soviet regime wounded Shamanism very deeply, which also cause Russian Orthodox Christianity lose strength on missionary campaign that helped Shamanism be relieved at some point. Maybe thanks to this, the belief of Shamanism has been kept alive in Khakas Turks, as in Turks and other peoples of Siberia [22, p. 161].

This oppression caused some of their materials to be perished. The shaman paintings were almost eradicated during the 1930s from the St. Petersburg Folklore collection. It is observed that the pictures of them are only on those removed from some documents and badges [15, p. 88,89]. As it is observed, the professional fields of Shamans have decreased since the 30s. In the past, Altaians who couldn't read and write getting education with the Socialist system, medical developments, and the spread of cultural tools such as newspapers, radio, cinema and theater dealt the final blow to Shamanism [8, p. 117]. During the Soviet period, all the peoples of Tuva, Khakassia and Yakutia, apart from the Altays, had their share of oppression. It is a fact that the atheist worldview causes serious distortions in their traditional worldview. All of the "Kams" constituting the core of the Shamanic belief were killed by the system on the reasoning that they posed a danger and obstacle for the regime [23, p. 133-148]. In other words, Shamans were both deported to camps and executed during the Stalinist era, hostility to Shamans and Shamanism reached its peak during his reign. Returning to their homeland in the 50s, they had to deny in writing that they were Shamans [24, p. 46,47]. There were

some exceptional cases while the repressions were going on. Along the far Amur river, where oppression was low, or in other northern regions where the local government did not have serious persecution of Shamans, most traditions survived till the 70s and 80s. In fact, it is observed that the traditional and regional stories about the shamanism of the Selkups, one of the Uralic peoples, were tailored at the same time [25, p. 106-110].

While Shamanism struggles to exist within the different belief systems and the Soviet regime, which we mentioned above, the assimilation that Buddhism encountered in its spreading area are not very different. Especially in Asia, where Lamaism began to spread, the documents in which the shaman prayers were recorded were burned by the Lamas. Oppression increased even more when the Mongol ruler Altan Khagan accepted Tibetan Buddhism in the 16th century. At the end of the XVIIth century, Buddhism reached the lands of Tuva, but despite its existence for three centuries, this religion could not abolish shamanism. Lamas, or Buddhists, have tried to attract Shamanists to the 'yellow religion' for centuries, especially by using Shamanistic ceremonies and practices (customizing them according to themselves). In fact, with this attitude, they have intentionally or unintentionally helped to preserve many elements of Shamanism. When Buddhism became the official religion of Tuva in the XVIIIth century, Shamanism initially resisted, but it had to stay together to maintain their peaceful coexistence and melt into each other over time. Exactly, when Lamaist Gods and spirits were added to the ancient Gods and spirits of Tuvans, the existing Gods pantheon became even richer. In other words, although Buddhist missionaries tried to make Tuvans forget their traditional belief systems, they were unsuccessful. This caused the Tuvans to practice a religious belief that was a mixture of Lamaism and Shamanism in the late XIXth century.

Results

In the 20th century, the first Buddhist (Lamaist) congress was held in Tuva and Lamaism was accepted as the official religion of Tuva. However, starting from 1929, Buddhism and Shamanism were suppressed in Tuva. Once again, the Shamanic equipments were burned, and those who did not obey the ban were imprisoned. They exposed to heavy taxes and their children were prevented from going to school. According to the 1931 census, while there were 725 Shamans (kam/ham) in Tuva, this number decreased to seven in the 1990s. Lamaism was accepted as the official religion in Tuva, which was transformed from «Tuvan Autonomous Soviet Socialist Republic» to «Tuva Republic» with the dissolution of the Soviet Union in 1991, and Buddhist temples that were destroyed during the Soviet period started to be rebuilt. Shamanism, which is not an official religion, still exists as the main belief system of the Tuvan people [26, p. 307,308]. The legal basis of the Siberian peoples returning to their old beliefs today should not be forgotten. Article 28 of the Constitution of the Russian Federation, which was put to the public vote and accepted on 12 December 1993, which guarantees the freedom of belief, has a large share [22, p. 170].

It is possible to encounter similar behaviors against shamanism in North and South Korea and Japan. In 1873, all ancient shamanistic practices were officially banned in Japan [15, p. 197-199]. It was seen as the work of the devil in South Korea and again faced Christianity. However, Shamanism, which has the ethnic roots of the Korean people, is still alive alongside Buddhism, Confucianism, Taoism and Christianity. In North Korea, it was secretly kept alive due to Communist oppression [27, p. 22,23]. The oppressive attitude of the extreme left towards non-Chinese nations during the Communist Party period in China was also applied to

institutions of the Yellow religion of the Uyghurs. As their temples were completely destroyed, religious officials were also subjected to persecution and were forcibly expelled from religion. Therefore, the spiritual world of the Yellow Uyghur people took the biggest damage in this period. In this practice, the last Shamans were destroyed as well as the Buddhist clergy. In the 1970s, when the last ‘messenger’, the Shaman, died, the title of ‘messenger’ disappeared. The information remained in the memories of some elders, and Shamanic issues began to be seen as conservativeness among young people who grew up with the Chinese ideology [28, p. 96-97].

Conclusion

Shamanism that contains many different cultural, mythological, religious and medical elements, has managed to preserve its different characteristics and mythological elements among different ethnic structures for a long time, despite religious, political, economic and military pressures. It carries meaning to visible or invisible things in the nature on its own way and despite being attempted to be perished in different periods, Shamanism managed to bring its art until today. It kept existing, sometimes by strictly adhering to its tabooed sides, sometimes in a flexible form and sometimes updating itself. In other words, it left some of its characteristics, and some integrated it with the characteristics of religions such as Islam, Christianity, Buddhism and Taoism. It managed to maintain itself also its mystical features thanks to its strong resistance. In addition, it became a national characteristic among the people, especially in the Siberian Turks, during the oppression periods played an important role in the reconstruction of the national identity in the following periods.

Despite the pressures, it gained more visibility towards the end of the XXth century. Many researchs have been done on it especially in the fields of cognitive sciences, anthropology, theology, archaeology, art history, ethnomusicology, medical anthropology, and ethnobotany. Re-enactment of old traditions after the collapse of the USSR, new trends on Shamanism such as gender, neo-shamanism and cognitive structure etc. came up in research. Although the pressures have decreased and popularity of Shamanism has increased, it cannot be said that it has completely escaped the pressure of the beliefs we mentioned above. Some methods and techniques (magic, charm making, prophecy, polytheism, etc.) applied as in the past are still not accepted and criticized by monotheistic religions. Although the criticism continues, it is a fact that it continues to be more popular each passing day. Shamanism has expanded in meaning since the 20th century and gained a universal meaning by including similar religious and magical beliefs.

Reference

1. Mömin Semire. Şamanizm Ve Günümüzdeki Kalıntıları Uygur Toplumundaki Tabular Üzerine. Cilt 1, Sayı 1. – ULAKBİLGE, 2013. – 81 s.
2. Mackinnon Christa. Şamanizm. Çev: Tayfun Soylu. – İstanbul, 2016. – 25 s.
3. Potapov L.P. Altay Şamanizmi. Çev: Metin Ergün. – Konya, 2012. – S. 120, 137.
4. Bapaeva Janyl Myrza. Tuva Şamanizm’i. – Konya, 2013. – 16 s.
5. Roux J. Paul. Şamanizm, Türklerde Ve Moğollarda. Çev: Gönül, Yılmaz, Antik Dünya ve Geleneksel Toplumlarda Dinler ve Mitolojiler Sözlüğü, Cilt. II, Yön. Yves Bonnefoy, Yay Haz. Levent Yılmaz. – Ankara: Dost Kitapevi, 2000. – 1032 s.
6. Erman Arif. Tanrı Dini Şamanizm. – Ankara, 2017. – 81 s.
7. Burbar Şükrü. Şamanın Kutsal Müzik Aletleri (Davul, Kopuz, Morin Khuur, Khean, Berimbau, Agung, Komus). Basıma hazırlanan eser. – İstanbul, 2019. – 200 s.

8. Bayat Fuzuli. Ana hatlarıyla Türk Şamanlığı. – İstanbul, 2006. – 117 s.
9. Ünal Mustafa. Evrensel Dinlerin Şamanizm'e Yaklaşımı. HÜTAE Yaşayan Eski Türk İnançları Bilgi Şöleni. – Ankara, 2007. – S. 100-102.
10. Akgün Engin. Şamanizm Üzerinde Uygulanan Baskılar Ve Şamanların Günümüzdeki İşlevleri. – TKVHBVD, 2007. – S. 42, 179-190.
11. Armağan A.M. Hepimiz Biraz Şamanız. – 2016. – S. 11-20.
12. Eliade Mircea. Dinsel İnançlar ve Düşünüşler Tarihi, Cilt. III, Çev. Ali Berktaş. – İstanbul, 2003. – S. 252-269.
13. Kurat N.A. Rusya Tarihi. Bkz. (9), Ünal, 101. – Ankara, 1999. – S. 12,13.
14. M. J.L. Fin-Ugor Mitler Ve Dinler. Çev: O.E Antik Dünya ve Geleneksel Toplumlarda Dinler ve Mitolojiler Sözlüğü, Cilt. I, Yön. Yves Bonnefoy, Yay Haz. Levent Yılmaz. – Ankara: Dost Kitapevi, 2000. – S. 290, 291.
15. Hoppal Mihaly. Avrasya'da Şamanlar, Çev. Bülent Bayram, H. Şevket Çağatay Çapraz. – İstanbul, 2012. – S. 92, 93.
16. Arslan A. Ali. Amerikan Kızıl Derili Şamanizmi İle Orta Asya - Sibiryaya Türk Şamanizm'inin Benzerlikleri Üzerine Karşılaştırmalı Bir Çalışma. // Sosyal Bilimler Dergisi. – 2006. – S. 15. – S. 21-38.
17. Aça Mehmet. Tıva Halk Masallarında Ham Ve Başkı-Lamalar. // İstanbul Aydın Üniversitesi Aydın Türklük Bilgisi Dergisi. – Yıl 1 Sayı 1. – 2015. – S. 3.
18. Alekseyev N.A. Türk Dilli Sibiryaya Halklarının Şamanizmi. Çev:Metin Ergun. – Konya, 2013. – S. 270, 271, 283-285.
19. Akgün Engin. Türk Dünyasında Din Ve Gelenek Üzerine. Şamanizm, Burhanizm Ve Yesevilik. – İstanbul, 2008. – S.79-91. Lvova E.L. Çulım Türklerinin Şamanizmi Üzerine. Çev: Merve Çerkez. – TKVHBVD, S. 36, 2005. – S. 138, 269-271.
20. Abdulselam Arvas. Hakas «Şamanizmi» (Dünya Görüşü) Üzerine Yapılan Çalışmalar-II.// Gazi Türkiyat, Türkoloji Araştırmaları Dergisi. – Güz, 2014, s.15. – S. 36.
21. Hoppal Mihaly. Postmodern Çağda Şamanizim. Çev. Mustafa Arslan.// Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi. – S.4, 2003. – S. 139.
22. Timur B. Davletov. İnanç Ve Milliyetçilik Etkileşimi Bağlamında Güney Sibiryaya Türklüğünün Durumu. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Anabilim Dalı. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi. – Ankara, 2006. – 161 s.
23. Kalafat Yaşar. Altay Demografisinde Dolgan Ve Tofa Türkleri, s.1, Arvas, Abdulselam, Valentina Nikolaevna Tugucekova Ve Hakas Şamanizmi Hakkındaki Araştırmaları.// Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi. – 5 (1), 2014. – P. 133-148.
24. Hoppal Mihaly. Avrasya Şamanlarının Zamanla Değişen Resimlenmesi, 18.y.y Sonuna Kadar. Çev: Edit Tasnadi Bilge. – kış 7, 1995. – S. 7.
25. Hoppal Mihayl. Milenyum Çağında Şamanizm. Çev: M. Muhtar Kutlu.// Millî Folklor. – 2008. – YIL 20, Sayı. 77. – S. 106-110.
26. Fridmen E.J. Neumann. Tuva Şamanizmi. // Türkler Ansiklopedisi, Cilt. XX. – Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2000. – S. 307, 308.
27. Stutley Margaret. Shamanism An Introduction. – London, 2003. – P. 22, 23.
28. Celal Abdürreşit. Sarı Uygur Türklerinde Budist İnanç Muhitindeki Şamanizm İnanıcı.// Avrasya Etüdleri, 24. – Ankara, 2003. – S. 96-97.

Reference

1. Mömin Semire. Şamanizm Ve Günümüzdeki Kalıntıları Uygur Toplumundaki Tabular Üzerine. Cilt 1, Sayı 1. ULAKBİLGE, 2013. 81 p. [in Turkish].

2. Mackinnon Christa. Şamanizm. Çev: Tayfun Soylu. İstanbul, 2016. 25 p. [in Turkish].
3. Potapov L.P. Altay Şamanizmi. Çev: Metin Ergün. Konya, 2012. P. 120, 137. [in Turkish].
4. Bapaeva Janyl Myrza. Tuva Şamanizm'i. Konya, 2013. 16 p. [in Turkish].
5. Roux J. Paul. Şamanizm, Türklerde Ve Moğollarda. Çev: Gönül, Yılmaz, Antik Dünya ve Geleneksel Topumlarda Dinler ve Mitolojiler Sözlüğü, Cilt. II, Yön. Yves Bonnefoy, Yay Haz. Levent Yılmaz. Ankara, Dost Kitapevi, 2000. 1032 p. [in Turkish].
6. Erman Arif. Tanrı Dini Şamanizm. Ankara, 2017. 81 p. [in Turkish].
7. Burbar Şükrü. Şamanın Kutsal Müzik Aletleri (Davul, Kopuz, Morin Khuur, Khean, Berimbau, Agung, Komus). Basıma hazırlanan eser. İstanbul, 2019. 200 p. [in Turkish].
8. Bayat Fuzuli. Ana hatlarıyla Türk Şamanlığı. İstanbul, 2006. 117 p. [in Turkish].
9. Ünal Mustafa. Evrensel Dinlerin Şamanizm'e Yaklaşımı. HÜTAE Yaşayan Eski Türk İnançları Bilgi Şöleni. Ankara, 2007. P. 100-102. [in Turkish].
10. Akgün Engin. Şamanizm Üzerinde Uygulanan Baskılar Ve Şamanların Günümüzdeki İşlevleri. TKVHBVD, 2007. P. 42, 179-190. [in Turkish].
11. Armağan A.M. Hepimiz Biraz Şamanız. 2016. P. 11-20. [in Turkish].
12. Eliade Mircea. Dinsel İnançlar ve Düşünüşler Tarihi, Cilt. III, Çev. Ali Berktaş. İstanbul, 2003. P. 252-269. [in Turkish].
13. Kurat N.A. Rusya Tarihi. Bkz. (9), Ünal, 101. Ankara, 1999. P. 12, 13. [in Turkish].
14. M. J.L. Fin-Ugor Mitler Ve Dinler. Çev: O.E Antik Dünya ve Geleneksel Topumlarda Dinler ve Mitolojiler Sözlüğü, Cilt. I, Yön. Yves Bonnefoy, Yay Haz. Levent Yılmaz. Ankara, Dost Kitapevi, 2000. P. 290, 291. [in Turkish].
15. Hoppal Mihaly. Avrasya'da Şamanlar, Çev. Bülent Bayram, H. Şevket Çağatay Çapraz. İstanbul, 2012. P. 92, 93. [in Turkish].
16. Arslan A. Ali. Amerikan Kızıl Derili Şamanizmi İle Orta Asya - Sibiryaya Türk Şamanizmi'nin Benzerlikleri Üzerine Karşılaştırmalı Bir Çalışma. In: Sosyal Bilimler Dergisi. 2006. No. 15. P. 21-38. [in Turkish].
17. Aça Mehmet. Tıva Halk Masallarında Ham Ve Başkı-Lamalar. In: İstanbul Aydın Üniversitesi Aydın Türklük Bilgisi Dergisi. Yıl 1 Sayı 1. 2015. P. 3. [in Turkish].
18. Alekseyev N.A. Türk Dilli Sibiryaya Halklarının Şamanizmi. Çev: Metin Ergun. Konya, 2013. P. 270, 271, 283-285. [in Turkish].
19. Akgün Engin. Türk Dünyasında Din Ve Gelenek Üzerine. Şamanizm, Burhanizm Ve Yesevilik. İstanbul, 2008. P. 79-91. [in Turkish]; Lvova E.L. Çulım Türklerinin Şamanizmi Üzerine. Çev: Merve Çerkez. TKVHBVD, No. 36, 2005. P. 138, 269-271. [in Turkish].
20. Abdulselam Arvas. Hakas «Şamanizmi» (Dünya Görüşü) Üzerine Yapılan Çalışmalar-II. In: Gazi Türkiyat, Türkoloji Araştırmaları Dergisi. Güz, 2014. No.15. P. 36. [in Turkish].
21. Hoppal Mihaly. Postmodern Çağda Şamanizm. Çev. Mustafa Arslan. In: Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi. No. 4, 2003. P. 139. [in Turkish].
22. Timur B. Davletov. İnanç Ve Milliyetçilik Etkileşimi Bağlamında Güney Sibiryaya Türklüğünün Durumu. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Anabilim Dalı. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara, 2006. 161 p. [in Turkish].
23. Kalafat Yaşar. Altay Demografisinde Dolgan Ve Tofa Türkleri, s.1, Arvas, Abdulselam, Valentina Nikolaevna Tugucekova Ve Hakas Şamanizmi Hakkındaki Araştırmaları. In: Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi. 5 (1), 2014. P. 133-148. [in Turkish].
24. Hoppal Mihaly. Avrasya Şamanlarının Zamanla Değişen Resimlenmesi, 18.y.y Sonuna Kadar. Çev: Edit Tasnadi Bilge. kış 7, 1995. P. 7. [in Turkish].
25. Hoppal Mihaly. Milenyum Çağında Şamanizm. Çev: M. Muhtar Kutlu. In: Millî Folklor. 2008. YIL 20, No. 77. P. 106-110. [in Turkish].
26. Fridmen E. J. Neumann. Tuva Şamanizmi. In: Türkler Ansiklopedisi, Cilt. XX. Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2000. P. 307, 308. [in Turkish].

27. Stutley Margaret. Shamanism An Introduction. London, 2003. P. 22, 23.

28. Celal Abdürreşit. Sarı Uygur Türklerinde Budist İnanç Muhitindeki Şamanizm İnancı. In: Avrasya Etüdleri, 24. Ankara, 2003. P. 96-97. [in Turkish].

Ш. Бурбар

*Мимар Синан атындағы Көркемөнер университеті, Ыстамбұл, Түркия
(E-mail: sukruburbar@gmail.com)*

Алтай мен Тывадағы ежелгі дәуірден қазірге дейінгі шаманизм: әмбебап және жергілікті аспектілері

Аннотация. Шаманизм – өмірді және айналада болып жатқан оқиғаларды пайымдау үшін адамзат жасаған, мәдениет пен наным-сенімнің әртүрлі элементтері араласқан жүйе. Жан-жақты дамыған қауымдастықтарда әрекет ететін оның құрылымы күрделі екендігі көрінеді. Ол түрлі уақытта және қоғамның түрлі жағдайында әрқилы жайттарды бедерлейтін сан алуан сипаттамаға ие. Сондай-ақ, ол жергілікті халықтың және төңіректегі тайпалардың наным-сенімдерін де өзіне сіңіре алады. Шаманизм әр адамның өз діни қиялы мен өзіндік құдайы немесе құдайлары болуы мүмкіндігіне түсіністікпен қарайды. «Экстаз» деп аталатын транс техникасы – тылсымнан келген хабардың мән-мағынасы іспетті. Ол магияға, қарғысқа, көріпкелдікке, көпқұдайшылыққа, сондай-ақ ата-баба аруақтарына және табиғи жаратындыларға табынуға негізделген. Шамандыққа сенетін және соған үйрететіндерді қам/шаман деп атайды. Кейбіреулер оларға сиқыршылар, емшілер, иллюзионистер деп қараса, басқа жұрт сәуегейлер, дәрігерлер, данышпандар, философтар, пұтқа табынушы абыздар, балгерлер және әңгімешілер деп біледі. Шаманизм мен бақыстар қатаң бақылауда ұсталды немесе жойылу қаупінде болды, өйткені олардың көптеген сипаттары конфуцийшілдік, буддизм, ислам, христиандық және коммунистік идеология сияқты басқа наным-сенім жүйелеріне қарама-қайшы келді. Сондай-ақ топ-топ болып өмір сүрген қоғам мүшелерінің ұдайы құрбандық шалып, қан шығару салдарынан материалдық азап шегуі алтайлықтар арасында бурханизмнің тууына алып келді, ал ол өз кезегінде аймақтарда шамандықтың азаюының тағы бір факторына айналды. Өз қауымын басқарған бақыстардың әрекетіне сырттан қысым жасалғанына, шектеу қойылғанына қарамастан, шаманизм кейінгі уақытқа дейін өз мәртебесін сақтап қалды. Қажет кезінде әрқашан шаманизм туралы жаңартылған ақпарат ұсынылды. Қазіргі заманғы көптеген түркі халықтарының мәдениетінде шаманизм қалдықтары әлі сақталған.

Кілт сөздер: шаманизм, ислам, христиандық, буддизм, бурханизм, коммунизм, езгі-зорлық, қарсылық.

Ш. Бурбар

*Университет изящных искусств имени Мимар Синана, Стамбул, Турция
(E-mail: sukruburbar@gmail.com)*

Шаманизм на Алтае и Тыве с древности до современности: универсальные и локальные аспекты

Аннотация. Шаманизм – это система, смешанная с различными элементами культуры и верований, созданная человечеством для понимания жизни и происходящего вокруг. Он имеет

сложную структуру с точки зрения существования во всесторонне развитых сообществах. Он имеет различные характеристики, которые отражают разные аспекты в разное время и в разных условиях общества. Он также принимает верования местного населения и верования окружающих племен. Шаманизм допускает каждому иметь свое религиозное воображение и иметь своего собственного бога или богов. Техника транса, так называемый «экстаз», - это сущность послания. Она основана на поклонении магии, проклятию, гаданию, политеизму, а также духам предков и природным существам. Тех, кто верует и обучает шаманизму, называют кам/шаман. Для одних они маги, знахари, иллюзионисты, а для других - оракулы, врачи, мудрецы, философы, языческие жрецы, гадалки и рассказчики. Шаманизм и шаманов пытались либо взять под контроль, либо уничтожить, поскольку многие их характеристики противоречат другим системам верований, таким, как конфуцианство, буддизм, ислам, христианство и коммунистическая идеология. Также материальные страдания из-за постоянного совершения кровавых жертвоприношений общества, живущего стадом, привели к зарождению бурханизма среди алтайцев, следовательно, он стал еще одним фактором уменьшения шаманизма на территории. Шаманизм со временем сохранил свой статус, несмотря на давление со стороны, притеснение деятельности шаманов, возглавлявших свои общины. Когда было необходимо, всегда предоставлялась обновленная информация по шаманизму. В настоящее время в культуре многих тюркских народов сохранились реликты шаманизма.

Ключевые слова: шаманизм, ислам, христианство, буддизм, бурханизм, коммунизм, угнетение-насилие, сопротивление.

Information about author:

Burbar Sukru, PhD student of the History Department, Mimar Sinan Fine Arts University, Findicli, 24, 34427, Istanbul, Turkey.

Автор туралы мәлімет:

Бурбар Шюкрю, тарих кафедрасының PhD докторанты, Мимар Синан атындағы Көркемөнер университеті, Финдикли, 24, 34427, Ыстамбұл, Түркия.

Сведения об авторе:

Бурбар Шюкрю, PhD докторант кафедры истории, Университет изящных искусств имени Мимар Синана, Финдикли, 24, 34427, Стамбул, Турция.

Диалектные названия посуды башкирского языка, восходящие к алтайской эпохе¹

М.Р. Валиева

Институт истории, языка и литературы Уфимского федерального исследовательского центра РАН, Уфа, Башкортостан, Российская Федерация. (E-mail: valieva_1979@list.ru)

ARTICLE INFO

Ключевые слова:
лексема,
значение, посуда,
говор, диалект,
тюркские языки,
башкирский язык,
этимология,
алтайское
языковое
семейство.

МРНТИ 16.41.25

DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2022-2-35-47>

АННОТАЦИЯ

Рассматривается алтайский пласт названий посуды в этимологическом аспекте. Установленный объем статьи не позволяет анализировать все наименования бытовых сосудов башкирского языка, восходящих к алтайской эпохе, поэтому были выбраны многозначные лексемы – *ызыс/ызас* ‘посуда’, *күнәк* ‘подойник; ведро’, *купы* ‘небольшая чаша; миска’, *кап* ‘мешок, куль (рогожный); короб, контейнер, вместилище, футляр; чаша, сосуд; стручок, оболочка, покрытие, кожура, шкура, чешуя (*пресмыкающихся*); плацента’ и другие односложные, двусложные слова, которые относятся к данному древнему лексическому страту тюркских языков. В структурном плане многие древнетюркские бытовые термины состоят из моносиллабов. Собственно, башкирский пласт формировался на основе древнетюркской лексики, фонетических переходов, изменений и деривационного потенциала башкирского языка. Изыскания первоформ и этимонов современных названий посуды *ызыс/ызас*, *күнәк*, *купы*, *кап* позволили установить хронологическую связь между древнетюркскими, прототюркскими, алтайскими формами: *ызыс* < **idīš* < **edil* ‘посуда’; *күнәк* < **kōjnek* ‘ведро, сосуд’ < **k’ōni* – ‘ковш’; *кап* // *каб(ы)* // *куп(ы)* < **qav*, **kab* < **k’ar’ā* в значениях ‘короб, ящик, сундук, сумка, сосуд, долбленое полое дерево, лодка-долбленка’.

Особое внимание уделяется описанию различной ареальной, диалектной семантики, бытовых функций и форм названий сосудов, которые зафиксированы и хранятся в картотечном фонде отдела языкознания Института истории, языка и литературы Уфимского федерального исследовательского центра Российской академии наук, некоторые из них представлены в сводном «Диалектологическом словаре башкирского языка» (см. Литературу).

Received 17 April 2022. Revised 04 May 2022. Accepted 23 May 2022. Available online 31 June 2022.

For citation:

Valieva M.R. Dialect names of dishes dating back to the Altai era // Turkic Studies Journal. – 2022. – Vol. 4. – No 2. – P. 35-47. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2022-2-35-47>

Для цитирования:

Валиева М.Р. Диалектные названия посуды башкирского языка, восходящие к алтайской эпохе // Turkic Studies Journal. – 2022. – Т. 4. – № 2. – С. 35-47. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2022-2-35-47>

¹ Статья выполнена в рамках госзадания ИИЯЛ УФИЦ РАН

Введение

Наименования посуды и различных бытовых сосудов, используемых для приготовления, приёма и хранения пищи, испокон веков являются особым показателем материальной культуры народов. Эти названия не только означают какой-либо бытовой предмет, они хранили в себе также и сакрально-символический смысл, связанный с обрядами, приметам, поверьями народа, многие из них обрели коннотационную семантику, участвуя в составе сложных названий других реалий. Кроме этого, определенные наименования посуды метафоризируются, то есть употребляются в переносном значении:

сеүәтә – панцирь или некоторые фразы с компонентом названия посуды являются терминами народной медицины, в частности, относятся к остеологии и ортопедической терминологии костоправов: **сеүәтә һөйәге* – теменная кость; **тубык сеүәтәһе* – надколенная чашка; часто входят в состав космонимов – *Күнәк йондоз(о)* – *Водолей*, *Күнәк (йондозлого)* – *Созвездие Водолея*, *Сүмес йондозо* – Большая Медведица; фитонимов – **кәкүк сәрмәһе* (досл. кукушкина сумочка) – Венерин башмачок; ихтионимов – **сүмесбаш* (досл. ковшеобразная голова) – головастик, терминов энтомологии – **таракан көбөһө* (досл. тараканья пахталка) – яйцевая капсула тараканов и т.п. Также бытуют в просторечии различные клички, прозвища, ругательства-измывательства с компонентом названия посуды: *шләк ауыз* (досл. *ситоротый*) – болтун, *йоко сүлмәге* – соня (досл. *горшок сна*) и т.п.

Материалы и методы исследования

В статье в качестве сравнительно-сопоставительного материала привлекались различные словари тюркских, монгольских и финно-угорских языков, диалектологические исследования, отчеты, научные труды по этнографии, фольклору и многотомники башкирского народного творчества.

Широкое употребление названий посуды в составе различных терминов говорит о том, что наименования кухонных и бытовых емкостей имеют самые древние корни и занимают особое место в языковой картине мира башкир. Исходя из изложенного, наша цель заключается в лексико-семантическом и структурно-семантическом анализе и этимологизации названий посуды и бытовых сосудов, восходящих к алтайской эпохе, которые относятся к разряду многозначной и многофункциональной лексики башкирского языка.

Сравнительно-исторические исследования, лексико-семантический, семантико-структурный и этимологический анализы наименований емкостей позволяют обнаружить древние корни и основы, восходящие к алтайским реконструированным формам, которые содержатся в известном словаре С.А. Старостина, А.В. Дыбо, О.А. Мудрака «An Etymological Dictionary of Altaic Languages».

Степень изученности темы

Следует отметить, что в тюркологии нет специальных фундаментальных работ по наименованиям посуды в сравнительно-историческом, сравнительно-сопоставительном и этимологическом аспектах. Имеются отрывочные изыскания и этимологические

анализы отдельных названий, которые освещаются в этимологических словарях Р.Г. Ахметьянова, В.Г. Егорова, М.Р. Федотова, ДТС, ЭСТЯ, EDAL и т.п. Также нет конкретного исследования, посвященного как общетюркскому, так и алтайскому пласту данной тематической группы лексем. В связи с этим мы решили изучить алтайскую страту наименований посуды башкирского языка и выявить самые древние простые односложные этимоны. Установленный объем статьи не дает возможности рассмотреть все наименования посуды, составляющие алтайский пласт, поэтому были выбраны многозначные названия – *ызыс/ызас, күнәк, купы, кап* и их дериваты.

Анализ

Башкирский язык располагает богатым лексическим материалом, включающим названия не только кухонной посуды, но и различных бытовых емкостей. На сегодня нами собран и составлен словарь на тему «Названия бытовых сосудов и посуды в башкирском языке», состоящий из более чем 600 лексических единиц, которые собраны автором из различных словарей, этнографических, фольклорных и диалектологических источников, экспедиционных отчетов и полевых материалов ученых ИИЯЛ УФИЦ РАН. Необходимость сбора, фиксации и описания терминов кухонной утвари объясняется тем, что данная традиционная отрасль быта башкир все больше теряет свое былое значение и вместе с этим уходит из языка часть лексики: слова-термины и названия выходят из употребления с исчезновением их реалий или основной функции реалии. Многие наименования посуды и бытовых емкостей, приводимые в статье, сохранились лишь в отдельных говорах или в отдельных деревнях. В живой речи народа они уже не обозначают первоначальную семантику названий кожаной, лубяной, берестяной посуды, выявление их возможно лишь путем опроса.

Поиски алтайской страты. В поисках алтайской основы в составе названий бытовых сосудов мы обратились к известному словарю С.А. Старостина, А.В. Дыбо, О.А. Мудрака «An Etymological Dictionary of Altaic Languages», где представлена «лексика башкирского языка объемом свыше 1000 слов, происхождение которых раскрывается на широком фоне тюркских и других языков алтайской семьи» [1, с. 40-47].

Восстановление или разбор морфологической структуры и семантических связей отдельных элементов или слогов слова дает возможность выявления исходного древнего корня и их первоначальных конкретных значений. Например, в караидельском, таньпском, гайнинском, нижнебельском говорах северо-западного диалекта и иргизском, ик-сакмарском говорах южного диалекта употребляется слово *ызыс // ызас* в значении посуда: *Бәтөн ызысы ялт итеп тора* ‘Вся посуда сверкает (от чистоты)’ [2, с. 383]. Данная диалектная лексика наблюдается и в произведениях Г. Давлетшина, которые содержат бесчисленные диалектизмы самарских башкир. См.: *Күп йылдар буйынса йыйылған был көл бара-бара зур уба хәленә килә. Әгәр зә ел көслө булһа, аш-һыу тора торған ызыстарға тулып бәтә.* Ғ. Дәүләтшин.

Диалектное наименование *ызыс (ызас)* широко применяется в языках других тюркских народов, особенно у проживающих по соседству самарских и оренбургских башкир. Например, обобщенное название кухонной утвари – сосудов и емкостей для хранения или приготовления еды, питья, тару для пищи, а также столовых приборов для различных блюд в казахском языке называют *ыдыс*. Также данное слово формирует современные выражения: деревянная посуда – *ағаш ыдыс-аяқтар*, посуда для меда – *бал*

құйылатын ыдыс, посуда для приготовления пищи – *тамақ әзірлеу ыдыстары*, посуда для хранения продуктов – *өнімдерді сақтайтын ыдыс*, посуда из жаростойкого стекла – *отқа төзімді шыныдан жасалған ыдыс*, стеклянная посуда – *шыны ыдыс*, чайная посуда – *шай ыдыстары*, фарфоровая посуда – *фарфор ыдыс*, вес базисной тары – *базистік ыдыс салмағы*, транспортная тара – *көліктік ыдыс*, внешняя тара – *сыртқы ыдыс*, скидка за тару – *ыдыс үшін шегерім*, базисный вес тары – *ыдыстың базистік салмағы*, легальный вес тары – *ыдыстың жария салмағы* и т.п.

Подобная лексема, состоящая из переднерядной узкой гласной фонемы [и], существует в киргизском *идиш*, *идиш-аяк*, каракалпакском *идис*, хакасском *идис*, узбекском *идиш*, туркменском *идиш*, тувинском *идиш*, *идиш-сава*, *идижээр* – класть вещи в мешок, якутском *исит*, чагатайском *адиш*//*адис*, койбальском *идес* языках. В «Древнетюркском словаре» зафиксирована древняя форма **īdiš* > *īdišliq* [3, с. 217], состоящая из заднерядной узкой гласной фонемы *ī* и интердентальной согласной фонемы *ḍ*, как в башкирском языке. Данная форма **īdiš* восходит к прототюркской форме РТ **ēdiī* ‘vessel’ (ОТ *eḍiš*): WMong. *idis(i) id.* [4, с.14].

По «Этимологическому словарю тюркских языков (Общетюркские и межтюркские основы на гласные)» под редакцией Э.В. Севортяна, данная многозначная лексема имеет следующие значения: ‘сосуд для питья’; ‘посуда из дерева’; ‘посуда из глины’; в хакасском языке – ‘кадка для вина или молока’; в тувинском, казахском, каракалпакском, узбекском, якутском языках передает значение тары для пищи; в якутском языке является многозначной бытовой лексемой и употребляется по отношению к различным кружкам, кувшинам, ведрам, тазикам, корзинам, т.е. может обозначать всю хозяйственную утварь. В северо-западном и южном диалектах башкирского языка употребляется в функции собирательного слова по отношению к столовой посуде.

Данная лексема вошла во многие древние письменные памятники тюркских народов. Так, на деревянной палочке с рунами, найденной в Таласской долине и относящейся к V-VIII вв., переведена в значении ‘сосуд’ [5, с. 63-65]; в древнетюркской гадательной книге *Irq bitig* «Ырк Битиг» («Книга оракулов»), переписанной в середине VIII в., *idiš* означает ‘кувшин (в переводе В.М. Яковлева), сосуд, чаша, ваза (в переводе В.В. Радлова)’ [6, с. 58, 132, 236]; в произведении XI в. Ю.Баласагуни «Кутадгу билиг» означает ‘сосуд для вина’, в словаре XI в. М. Кашгари «Диван Лугат ат-Турк» – рюмку или кубок, в «Древнетюркском словаре» зафиксированы формы **idiš* в значении ‘сосуд, чашка, бокал’, **īdiš* ‘сосуд, чаша’, *tolu idiš* ‘полный сосуд’ [3, с. 203, 217]. С.Е. Малов отметил, что он сравнил «изображение (авт. руны на деревянной палочке) с таковыми же на кувшине № 6 «Атилива клада» в Венгрии» [5, с. 63, 64, 65]. Также данная лексема в форме *idiš* с семантикой ‘сосуд’ содержится в сочинении Рабгузи «История пророков», написанном в 1310 г. Возможно, данный термин еще в те времена означал общесобирательное понятие, так как в тексте «Кутадгу билиг» говорится о должности “заведующий буфетом” как *idišči tamγaγu* [7, с. 379].

Все эти древние фиксации свидетельствуют о том, что данное двусложное общетюркское слово *īḍ + iṣ* имеет глубокие корни. По словарю С.А. Старостина, А.В. Дыбо, О.А. Мудрака «An Etymological Dictionary of Altaic Languages», прототюркская форма реконструирована с инициальной консонантной фонемой *í*, т.е. наблюдается фонетическое явление ламбдацизма: ДТС *īḍ + iṣ* < РТ **ēd + íl* [4, с. 14]. Помимо этого, общеизвестно, что в тюркологии, шире – в семье алтайских языков, аффикс -*í* (-*ví*) имеет значение собирательности и множественности, а также наличность обозначенного в

корне действия, признака, предмета. Исходя из сказанного, предположим, что корень состоит из двух фонем по схеме VC, т.е. РТ *ēd > ДТС iđ, который, по «Древнетюркскому словарю» М. Кашгари, в древнетюркском обществе обозначал 'вещь, имущество, богатство' [3, с. 162, 164].

Помимо собирательного слова *ызыс*, обозначающего совокупность столовой посуды, название кожаного подойника *күнәк* имеет древний корень, восходящий к алтайской эпохе. Данный апеллатив существует во многих языках алтайской языковой семьи и зафиксирован в письменных памятниках тюрков. Например, в древнетюркской гадательной книге *Irq bitig* «Ырик Битиг», составленной в середине VIII в., зафиксирована лексема *köñäk = köñäk* в значении «ведро, бадья; кувшин; водосток(?), желоб» [6, с. 152, 132]. Эта «Книга оракулов» переписана в VIII в. н.э., поэтому можем считать, что это слово употреблялось намного раньше. В сочинении этико-дидактического содержания Юсуфа Баласагуни *Qutadγu Bilig* «Благодатное знание», написанное в XI в., отмечено созвездие Водолея и название месяца февраля лексемой *Könäk* в значении «ведро; кувшин». В «Древнетюркском словаре» (далее ДТС), содержащем лексический материал из памятников древнетюркской письменности VII-XIII вв., дается форма из словаря Махмуда Кашгари *köñäk* в значении «сосуд, ведро, бурдюк» [3, с. 315].

Анализируемое нами слово в форме *кө:нек* 'подойник для верблюдицы и кобылы' вошло в «Этимологический словарь тюркских языков. Общетюркские и межтюркские основы на буквы к, қ», где приведены различные формы из тюркских, монгольских языков и среди них имеется односложная калмыцкая форма *көнг*, обозначающая посуду для молочных продуктов и араки. Авторы данного словаря считают, что общетюркское слово *кө:нек* может быть отражением более древней формы *көнгөк* [8, с. 105]. В «Древнетюркском словаре» имеется название мускусного мешочка из кожи *kün jipar* [3, с. 327], также односложная древняя форма *күнг* в значении 'чаша из бересты' бытует в тунгусо-маньчжурских языках [8, с. 104]. В огузской языковой группе тюркских языков апеллатив *кө:нек* означает 'сосуд из кожи'. Однако основное предназначение этого кожаного сосуда – подойник для верблюдицы, см. толкование из «Словаря туркменского языка»: *Дүе сагланда бедре дерегине уланылян дери гап* [9, с. 396]. Примечательно то, что в инициале слова сохраняется реликтовый глухой консонант, несмотря на тотальное озвончение в языках огузских групп. В тюркских языках сибирской группы, в частности, в шорском, *кө:нек* означает берестяной бурак для хранения жертвенной браги; в тувинском – чайник; в узбекском – большой кожаный бурдюк для хранения кумыса и т.п. [8, с. 104].

В кыпчакских языках, в том числе и в башкирском, слово *кө:нек* многозначно:

- башк. – кожаный сосуд;
- каз., кирг., ног., башк., тат. – бурдюк;
- каз., кирг., ног., башк. – подойник для кобылы;
- каз., кирг., – подойник для верблюдицы;
- башк., тат. – подойник для козы;
- каз., кирг., ног., тат., башк. – ведро для воды;
- башк., тат. – кадка деревянная;
- башк. (гайнин., демск.), тат. – кадка деревянная для пойла вместимостью два пуда жидкости;
- башк. – железный сосуд, равный объему одного пуда (16,380 кг.);
- башк. (сакм.) – лагун;

– башк. – ячейка; маточник;
 – башк. (гайнин., демск.) – берестяной короб;
 – башк. (миас., кизил.) – квашня;
 – башк. – старинная единица измерения веса сыпучих и жидких продуктов, равная приблизительно объему одного пуда (16,380 кг.) и т.п.

В башкирском языке и говорах выявили более десяти значений слова *кә:нек*. Кроме этого, в живой разговорной речи наблюдаются парные слова собирательного характера, которые выражают совокупность однотипных сходных предметов единого целого. Например, *күнак-мүнак* (сред., инзер.), *күнак-санак* (сакм.) ‘ведра, бадьи и подобная посуда’ – *Күнак-санакты сатага элп алыу* ‘Взять ведра, бадьи и подобную посуду, повесив на вилы (с двумя развилками)’ [2, с. 580].

Древнетюркская лексема *könäk* анализируется во многих трудах и словарях этимологического характера: Р.Г. Ахметянова, В. Банга, А. Вамбери, В.Г. Егорова, Дж. Клосо, Н. Поппе, В.В. Радлова, М. Ряснина, М.Р. Федотова и др. Все суждения, основные выводы и заключения тюркологов представлены в известном словаре С.А. Старостина, А.В. Дыбо, О.А. Мудрака «An Etymological Dictionary of Altaic Languages».

Рассматриваемый нами древнетюркский апеллятив *könäk* восходит к пратюркской форме **kōjneк* ‘ведро, сосуд’ и последняя восходит к праалтайской реконструированной форме **k’ōñi* – ladle, т.е. ковш [4, с. 838]. Авторы EDAL также приводят японскую форму **kūm-* to scoop в значении ‘черпать’, монгольскую – *konak* ‘желоб-gutter’, корейскую – *konägi* ‘кувшин-tall jar’ [4, с. 838]. В славянских языках *кунек* ‘ведро с носиком’ является заимствованным словом [10, с. 324].

Исходя из вышеизложенного, мы предполагаем, что этимологом, т.е. первоначальным значением и первоначальной формой слова, от которого произошло современное слово *күнак* может быть японская форма **kūm-* to scoop в значении ‘черпать’. По многочисленным исследованиям по сравнительно-исторической фонетике алтайских языков нам известно, что фонемы *n~m* часто чередуются и в результате данного консонантного перехода возникают слова, близкие по значению. Возможно, нижеприведенные названия миски и пиалы башкирского языка также восходят к праалтайской реконструированной форме **k’ōñi* ‘ковш’ и японской форме **kūm-* to scoop в значении ‘черпать’. В свою очередь, губно-губная фонема *m* переходит на лабиальные (губные) фонемы *p, b, w*, которые образуют следующие наименования кухонной утвари:

m > p: *купы* ‘миска (небольшого размера)’ – *bowl (small)* – *Купың ямак булһа ла, эсендә ашы булһын* ‘Если даже миска старая, пусть будет внутри суп’ (поговорка);

m > p: *капы* ‘посуда-мешок из кожи’ – *crockery bag made of leather*;

m > p > b: *коба* // *куба* (сакм.) – посуда, сшитая из сыромятной кожи – *rawhide crockery* – *Коба* – *коба күндән тегелгән һауыт*.

m > p > b: *күбәтә* (гайн.) 1) ‘миска (небольшого размера)’ – *Егеттәр кымыз күбәтәһе мән кымыз куйып ашъяузыкка утырттылар* «Кузыйкүрпәс һәм Маян». Вариант 8// [11]; 2) (арг.) – большая расписная деревянная чаша для напитков; 3) долбленая деревянная чаша (на массивном основании, с отвесными стенками; предназначена для пищи и вмещает от 2 до 5 л.); 4) (гайн.) – маленькая чашка;

m > p > b: *сүбәтә* ‘миска (небольшого размера)’ – *сүбәтәгә һалып биреү*;

m > p > b > w: *сеүәтә* ‘миска (небольшого размера)’ – *сеүәтәнән ашай, казанга карай*. ‘Из миски кушает, на казан смотрит’ (поговорка).

m > p > b > w < g: *сүгәтә* ‘миска (небольшого размера)’ – *Туйга килгән Маян Кузыйкүрпәскә: Тугыз сүгәтә бал бирерзәр, эсмә, йәнем* ‘Прибывшему на свадьбу Кузекурпячу Маян:

нальют девять пиал медовухи, не пей, дорогой' «Кузыйкүрпэс менэн Маянһылыу». Вариант 1// [11] и т.п.

На наш взгляд, основной и самый древний неразложимый корень – это моносиллаб **qul-* // **qum-* // **qub-* // **qob* // **qab* // **qap-*, восходящий к алтайскому языковому состоянию, лег в основу названий как кожаных, так и деревянных емкостей тюрков, и в том числе башкир. Таким образом формировались бесчисленные современные существующие основы для различных наименований посуды. Например, корнем слова *qumγan* 'кувшин' является вышеуказанный древний этимон **kúm-* to scoop 'черпать' + распространенный аффикс прошедшего совершенного времени *-γan*, т.е. данный аффикс представляет совершенные результативные действия. Далее древний этимон **kúm-* > **čúm-* > **súm-* лег в основу общетюркского слова *sümes* // *čümes* 'ковш'. Здесь следует уточнить, что в инициале этой лексемы наблюдаем традиционное фонетическое деление языков на кентум-сантем, т.е. переход дорсальных согласных *k ~ h ~ c ~ j*, которые часто чередуются, и в результате данного консонантного перехода возникают слова, близкие по значению. Сюда же можно отнести следующие названия бытовых емкостей: *ям* – амфора (*большой глиняный сосуд*) – *amphora (large earthen vessel)*; *ямаяк I* – глубокая деревянная чаша (пиала) для черпания и разливания кумыса, бузы и других напитков – *deep wooden bowl for scooping and pouring kumis, bouza and other drinks*. В диалектах башкирского языка бытует также форма *жамаяк* в том же значении. *Ямдау* – сосуд для кумыса из желудка скотины – *a vessel for kumis from the stomach of cattle*; *ямдау* – четырехлитровый деревянный сосуд (ведерко) из цельного полого дерева, со вставным дном, обычно из липы или осины – *a four-liter wooden vessel made of solid hollow wood, with an insertable bottom, usually of linden or aspen*; *handay* – деревянное ведро для кумыса – *kumis bucket*; *янсык I* – мешок, сшитый из телячьей шкуры шерстью наружу (*для дорожной еды и вещей*) – *sack made of calfskin with wool on the outside (for travel food and belongings)*; *янсык II* – мешочек, затягиваемый шнурком и сшитый из куска твердых тканей или кожи (*для сыпучих тел, монет и различных мелких предметов*) – *pouch tightened with a cord and sewn from a piece of hard fabric or leather (for loose bodies, coins and various small items)*; *сансак I* – кадка (*из цельного куска дерева*) – *tub (from a single piece of wood)*; *капсык I* – мешок – *bag* и т.п.

Аналогичным путем от корня **qab* // **qob* // **qub* // **qum-* образовались тюрко-монгольские лексические корреляты *kobe*, *köbe*, *haba*, обозначающие различные кожаные и деревянные пахталки масла, кумыса и мн. т.п., лубяные, берестяные предметы посуды древних кочевников. Несмотря на чередование дорсальных согласных в инициале корня, импловивный гуттуральный *k* выступает в качестве представителя архифонемы по отношению к согласным *h ~ c ~ j* и часто сопровождается округлением губ. Последующая широкая гласная фонема приобретает оттенок огубленного аллофона. Например, *көбө I* – пахталка (*сосуд для сбивания масла, кумыса, сделанный из полого ствола дерева высотой около метра. Мутовка прикрепляется посередине крышки*); *коба / куба (сакм.)* – посуда, сшитая из сыромятной кожи; *кауга (ирг.)* – кожаное ведро, сделанное из бычьей шкуры и т.п.

Следует отметить, что самые древние самобытные ёмкости номадов были изготовлены из кожи домашнего скота в форме ведра или торбы, которая легко трансформировалась в мешок в условиях полевого похода и кочевого образа жизни. К тому же примитивное создание определенной посуды, емкостей для хранения пищи, бытовой утвари у древнего человека требовало умения выбрать специальную часть кожи или какой-

нибудь внутренний орган животных. Кроме ведр и торб, из кожи делали кожаные коробки *кап* для переноски дорожной еды или провизии во время охоты и мн. др.

Связь корня **qum-* // **qub-* // **qab-* // **qar-* с индоевропейскими эквивалентами. Итак, переходим к анализу полисемантического общетюркского корня **qar*, который можно перевести на другие языки в значении 'мешок, куль (рогожный); короб, контейнер, вместилище, футляр; чаша, сосуд; стручок; покрытие; кожура; шкура; чешуя (*пресмыкающихся, насекомых*); оболочка; плацента' и мн.др. В современном башкирском языке данный односложный корень входит в состав названий многих кожаных, картонных, лубяных бытовых емкостей, которые предназначены для хранения продукта, какого-то хрупкого предмета. Например, *шырпы кабы* 'спичечный коробок', *сәй кабы* 'пачка чая', *шәкәр кабы* 'пачка сахара', *тоз кабы* 'пачка соли', *күзлек кабы* 'футляр', *телефон кабы* 'чехол для телефона', *бер кап кәнфит* или *кәнфит кабы* 'коробка конфет', *йылан (кауы) кабы* 'змеиный выползок', *бала кабы* 'плацента, оболочка новорожденного' и т.п. А также его дериват *кабык*, состоящий из корня *кап* и словообразовательного аффикса *-ык*, обозначает оболочку, скорлупу, шелуху, кору, луб, лыко, кожуру различных семечек, орехов, овощей и фруктов: *картуф кабыгы* 'кожура картофеля', *һуган кабыгы* 'шелуха лука', *әфлисун кабыгы* 'апельсиновая кожура', *сәтләүек кабыгы* 'скорлупа ореха', *йомортка (күкәй) кабыгы* 'скорлупа яйца', *ағас кабыгы* 'луб, кора дерева' и т.п. Однокоренными считаются слова *кабыр*, *кәбер* 'гроб, саркофаг', *кабык* 'лубяной гроб; лубяная колыбель; лубяные бытовые сосуды (*лари, ведра, корзины*)', *кабырсак* 'ракушка' и т.п.

Односложная общетюркская лексика **qar* (*башк. форма кап*) имеет древнюю слоговую схему CVC и обозначает общее понятие 'вместилище, емкость' В свою очередь, данный корень употребляется и в европейских языках в том же значении. Например, знаменитые *капала*, украшенные драгоценными металлами, камнями, орнаментами и священными надписями, в переводе с санскрита 'чаша-череп' используется как ритуальный сосуд в индуистской и буддийской тантре. В персидском языке *капом* называют большие чаши, в английском языке *сар* – это чашка для чая или небольшие сосуды для питья округлой формы. В венгерском языке различные сосуды, чаши, посудины для питья называются *кира* [12, с. 1841]. Помимо сказанного, общее древнее название ритуального бокала кубок, известное с древности в Европе и Азии, состоит из архикорня **qum-* // **qub-*. По содержанию «Словаря современного русского литературного языка», *кубок* – это питьевой сосуд для вина, сделанный из металла, стекла, кости, украшенный орнаментом, резьбой, гравировкой, росписью. В настоящее время кубки используются в качестве спортивных призов [13, с. 1780]. Также по этимологическому словарю М. Фасмера известно, что многие названия сосудов для напитков древнерусского языка заимствованы из индоевропейских, тюркских и финно-угорских языков. Например, слова *кубь* 'большой чан', *ковь* 'сосуд', *кубан* 'горлач для молока', *кубатый* 'большой горшок для молока', *кубан* 'кувшин', *кубел* 'котомка; большой чан', *кубыня*, *кубышка* 'выпуклый сосуд', *коморг* 'глиняный сосуд; кувшин', *ковш*, *ковшик* 'ёмкость с одной рукоятью, предназначенная для питья и подачи напитков на стол, зачерпывания и переливания жидкостей, пересыпания сыпучих продуктов' [14, с. 273, 305, 394–397] и т.п. Также можно вспомнить о «допотопном» слове *ковчег*, распространенном в славянских языках: рус. *ковчѣг*, укр. *ковчѣг*, др.-русс., ст.-слав. *ковъчегъ* *κιβωτός, θήκη*, др.-русс. болг. *ковчѣг*, сербохорв. *кѡвчѣг* 'ящик, ларь'. М. Фасмер сравнивает их с чагатайским *kopur* 'сосуд', *koburčak* 'коробка', венг. *koporsó*, монг. *qagurčaq*, калм. *χүртсэг* 'большой ящик, гроб' [14, с. 272].

Исходя из форм венгерского, монгольского и калмыцкого языков, следует отметить, что в башкирском апеллятив *кабырсак*, в тюркских языках *qabyrčuk* означает 'ракушку'. Помимо этого, можно сопоставить слово *карçук*, *карçик* 'мешок', этимологией которого является древнетюркская лексема *qab // *qar в значении 'покрытие; кожа; шкура; чешуя (*пресмыкающихся*); оболочка; плацента'. В «Древнетюркском словаре» лексема зафиксирована в значениях 'сосуд, мех, бурдюк, мешок; оболочка плодного пузыря; близкий кровный родственник', а форма *qav* обозначает 'меру объема около 0,1 л.' [3, с. 399, 420, 436]. Последнее значение совпадает с объемом традиционных японских чайных чашек – 180 мл, европейский стандарт вместимости чайных чашек – 250 мл. В орхоно-енисейских письменных памятниках также обнаружена лексема *qab* // *qar* 'мешок, сосуд' [5, с. 97]. В лобнорском языке *kan* употреблялся в значениях 'мешок, мешочек; футляр для чайной чашки' [5, с. 126].

По археологическим раскопкам и историческим преданиям, эпосам известно, что в древности раковины, наряду с рогами животных, черепами врагов, служили сосудами для питья. Об этом также говорится и в архаических эпосах башкир. Например, в эпосе «Урал-батыр» имеются следующие строчки: *Ана, ак һыу эсегез, / Кабырсакка тултырган / Кандан ауыз тартыгыз* 'Вот, пейте проточную воду, откажитесь от пробы крови, наполненной в ракушку'. «Урал-батыр».

Полученные результаты

1. В современных условиях действительности многие наименования посуды и бытовых емкостей башкир сохранились лишь в отдельных говорах или в отдельных деревнях. В живой речи народа они уже не обозначают первоначальную семантику названий кожаной, лубяной, берестяной посуды, выявление их возможно лишь путем опроса.

2. Лексема *ызыс* является многозначной и обозначает: сосуд для питья; посуда из дерева; посуда из глины. Диалектное наименование *ызыс* (*ызас*) широко используется у соседних самарских и оренбургских башкир, а также в языках других тюркских народов с переднерядной узкой гласной фонемой [и] в анлауте: кирг. *идиш*, *идиш-аяк*, каракалп. *идис*, хакас. *идис*, узб. *идиш*, туркм. *идиш*, тувин. *идиш*, *идиш-сава*, *идижээр* – класть вещи в мешок, якут. *исит*, чагатай. *адиш*//*адис*.

3. Данная лексема в общесобирательном понятии "та или иная посуда" встречается в текстах письменных тюркских памятников: в «Древнетюркском словаре», в Таласских рунических памятниках, в гадательной книге «*Irq bitig*», в «Кутадгу билиг» Ю.Баласагуни, в «Дивани Лугат ат-Турк» М. Кашгари, в сочинении Рабгузи «История пророков».

4. В процессе исследования установлено, что наряду со словом *ызыс* в культуре тюркских народов часто встречается название кожаного подойника *күнәк*, который имеет древний корень, восходящий к алтайской эпохе. В статье на базе этимологических данных реконструирован древний неразложимый корень, моносиллаб **qit-* // **qit-* // **qib-* // **qob* // **qab*// **qar-*, восходящий к алтайскому языковому состоянию. На основе этого древнего этимона формировались названия многочисленных кожаных и деревянных емкостей тюркских народов, в т.ч. и башкир.

Выводы

В заключение отметим, что среди названий древних традиционных сосудов башкир, изготовленных из сыромятной кожи, луба, дерева, обнаруживается односложное

общетюркское наименование, состоящее из неразложимого корня кап и восходящее к праалтайской форме *k'ar'a, которая наблюдается в составе названий различных емкостей современных тюркских, индоевропейских и славянских языков. Этимологом слова күнәк и общетюркской формы кө:нек выступает алтайская реконструкция *k'ōni – ladle, т.е. ковш. Помимо этого, мы обнаружили в древнетюркских письменных памятниках и современных тюркских языках эквивалент башкирского диалектизма ызыс 'посуда', который реконструируется с лабдацизмом в ауслауте. Несмотря на общность большинства корней и основ названий посуды в алтайских языках, башкирскому языку свойственны собственные слова или фонетически измененные формы слов, которые отражают локальный характер развития лексики в области кухонной утвари.

Литература

1. Нафиков Ш.В. Башкирский материал из «Этимологического словаря алтайских языков» // Проблемы востоковедения. – 2010. – № 3 (49). – С. 40–47.
2. Диалектологический словарь башкирского языка / Под ред. М.И. Дильмухаметова и др. – Уфа, 2002. – 432 с.
3. Древнетюркский словарь/ Под ред. В.М. Наделяева, Д.М. Насилова, Э.Р. Тенишева, А.М. Щербака. – Л.: Наука, 1969. – 676 с. (ДТС).
4. Starostin S.A., Dybo A.V., Mudrak O.A. Etymological dictionary of Altaic languages. – Leiden: Brill, 2003. – 2106 p. (EDAL).
5. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии. – М.-Л., 1959. – 111 с.
6. Бюллетень. Общество востоковедов. Приложение 4: Ырк Битиг. Древнетюркская гадательная книга / Пер., предисл., примеч. и словарь В.М. Яковлева. – Москва: Ин-тут востоковедения РАН, 2004. – 326 с. (ЫБ).
7. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. Тексты и исследования. – М.-Л., 1951. – 451 с.
8. Этимологический словарь тюркских языков: Общетюркские и межтюркские основы на буквы 'К', 'Қ' / Авт. сл. статей Л.С. Левитская, А.В. Дыбо, В.И. Рассадин. – Москва, 1997. – 368 с. (ЭСТЯ).
9. Словарь туркменского языка / Под ред. М. Я. Хамзаева. – Ашхабад, 1962. – 866 с. (СТЯ).
10. Аникин А.Е. Этимологический словарь русских диалектов Сибири. – Новосибирск, 2000. – 772 с.
11. Русско-венгерский словарь. Сост. Л. Хадрович и Л. Гальди. – Будапешт, 1959. – 1968 с. (РВ).
12. Словарь современного русского литературного языка. – Т. 5. И-К. – М.: АН СССР, 1956. – 1917 с.
13. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: в 4 т. Том II /пер. с нем и допол. чл.-корр. АН СССР О.Н. Трубачева. – Москва: Прогресс, 1967. – 671 с.
14. Ахметьянов Р.Г. Этимологический словарь татарского языка. В 4-х томах. – Т. 1. – Бирск, 2004. – 233 с.
15. Валиева М.Р. Древнетюркская лексема köñäk // Этногенез. История. Культура: IV Юсуповские чтения. Материалы IV Международной научной конференции, посвященной памяти Рината Мухаметовича Юсупова. – Уфа: ИИЯЛ УФИЦ РАН, 2021. – С. 91-100.
16. Малов С.Е. Енисейская письменность тюрков. Тексты и переводы. – М.-Л., 1952. – 116 с.

17. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков (Общeturские и межтюркские основы на гласные). – М.: Наука, 1974. – 767 с. (ЭСТЯ).

Reference

1. Nafikov Sh.V. Bashkirskiy material iz «Etimologicheskogo slovary altayskikh yazykov» [Bashkir material from the «Etymological Dictionary of the Altai Languages»]. In: Problemy vostokovedeniya [Problems of Oriental Studies]. 2010. No. 3 (49). P. 40–47. [in Russian].

2. Dialektologicheskii slovar' bashkirskogo yazyka [Dialectological dictionary of the Bashkir language]. Pod red. M.I. Dil'mukhametova i dr. [Ed. M.I. Dilmukhametova and others]. Ufa, 2002. 432 p. [in Russian].

3. Drevnetyurkskiy slovar'. Pod red. V.M. Nadelyayeva, D.M. Nasilova, E.R. Tenisheva, A.M. Shcherbaka [Ancient Turkic Dictionary. Ed. V.M. Nadelyaeva, D.M. Nasilova, E.R. Tenisheva, A.M. Shcherbak]. Leningrad, Nauka, 1969. 676 p. [in Russian].

4. Starostin S.A., Dybo A.V., Mudrak O.A. Etymological dictionary of Altaic languages. Leiden and Brill, 2003. 2106 p. (EDAL).

5. Malov S.E. Pamyatniki drevnetyurkskoy pis'mennosti Mongolii i Kirgizii [Monuments of ancient Turkic writing in Mongolia and Kyrgyzstan]. Moscow-Leningrad, 1959. 111 p. [in Russian].

6. Byulleten'. Obshchestvo vostokovedov. Prilozheniye 4: Yrk Bitig. Drevnetyurkskaya gadatel'naya kniga. Per., predisl., primech. i slovar' V.M. Yakovleva. [Bulletin. Society of Orientalists. Appendix 4: Yrk Bitig. Ancient Turkic divinatory book. Translated, foreword, note. and a dictionary by V.M. Yakovlev]. Moscow, Institute of Oriental Studies RAN, 2004. 326 p. [in Russian].

7. Malov S.E. Pamyatniki drevnetyurkskoy pis'mennosti. Teksty i issledovaniya [Monuments of ancient Turkic writing. Texts and studies]. Moscow-Leningrad, 1951. 451 p. [in Russian].

8. Etimologicheskii slovar' tyurkskikh yazykov: Obshchetyurkskiye i mezhtyurkskiye osnovy na bukvy 'K', 'K₁'. Avt. sl. statey L.S. Levitskaya, A.V. Dybo, V.I. Rassadin [Etymological Dictionary of the Turkic Languages: Common Turkic and Inter-Turkic Foundations for the Letters 'K', 'Q'. Avt. sl. articles by L.S. Levitskaya, A.V. Dybo, V.I. Rassadin]. Moscow, 1997. 368 p. [in Russian].

9. Slovar' turkmenskogo yazyka. Pod red. M. YA. Khamzayeva [Dictionary of the Turkmen language. Ed. M. Ya. Khamzaev]. Ashkhabad, 1962. 866 p. [in Russian].

10. Anikin A.E. Etimologicheskii slovar' russkikh dialektov Sibiri [Etymological dictionary of Russian dialects of Siberia]. Novosibirsk, 2000. 772 p. [in Russian].

11. Russko-vengerskiy slovar'. Sost. L. Khadrovich i L. Gal'di [Russian-Hungarian dictionary. Comp. L. Hadrovich and L. Galdi]. Budapest, 1959. 1968 p. [in Russian].

12. Slovar' sovremennogo russkogo literaturnogo yazyka [Dictionary of the modern Russian literary language]. T. 5. I-K. Moscow, AN USSR. 1956. 1917 p. [in Russian].

13. Vasmer M. Etimologicheskii slovar' russkogo yazyka: v 4 t. Tom II. per. s nem i dopol. chl.-korr. AN SSSR O.N. Trubacheva [Etymological dictionary of the Russian language: in 4 volumes. Volume II. per. with him and add. corresponding member USSR Academy of Sciences O.N. Trubachev]. Moscow, Progress, 1967. 671 p. [in Russian].

14. Akhmetyanov R.G. Etimologicheskii slovar' tatarskogo yazyka. V 4-kh tomakh [Etymological dictionary of the Tatar language. In 4 volumes]. V. 1. Birsik, 2004. 233 p. [in Russian].

15. Valieva M.R. Drevnetyurkskaya leksema könäk [Ancient Turkic lexeme könäk]. In: Etnogenez. Istoriya. Kul'tura: IV Yusupovskiye chteniya. Materialy IV Mezhdunarodnoy nauchnoy konferentsii, posvyashchennoy pamyati Rinata Mukhametovicha Yusupova [Ethnogenesis. History. Culture: IV Yusupov Readings. Proceedings of the IV International scientific conference dedicated to the memory of Rinat Mukhametovich Yusupov]. Ufa, IYAL UFITS RAN, 2021. P. 91-100. [in Russian].

16. Malov S.E. Yeniseyskaya pis'mennost' tyurkov. Teksty i perevody [Yenisei writing of the Turks. Texts and translations]. Moscow-Leningrad, 1952. 116 p. [in Russian].

17. Sevortyan E.V. Etimologicheskii slovar' tyurkskikh yazykov (Obshchetyurksiye i mezhtyurkskiye osnovy na glasnyye) [Etymological dictionary of Turkic languages (Common Turkic and inter-Turkic bases for vowels)]. Moscow, Nauka, 1974. 767 p. [in Russian].

М.Р. Валиева

*Тарих, тіл және әдебиет институты, Уфа федералды ғылыми-зерттеу орталығы,
Ресей ғылым академиясы, Уфа, Ресей Федерациясы
(E-mail: valieva_1979@list.ru)*

Башқұрт тіліндегі Алтай дәуірінен бастау алатын ыдыс атаулары

Аннотация. Мақалада ыдыс атауларының алтайлық қабаты этимологиялық аспектіде қарастырылады. Мақаланың белгіленген көлемі Алтай дәуірінде пайдаланылған тұрмыстық ыдыстардың башқұрт тіліндегі барлық атауларын талдауға мүмкін болмағандықтан, көп мағыналы лексемалар – *ызыс/ызас* ‘ыдыс’, *күнәк* ‘көнек’; шелек’, *купы* ‘кіші тостаған; тостаған’, *кап* ‘қап, қанар (жөкеден жасалған қап); қорап, ыдыс, кең ыдыс, қынап; кесе, ыдыс; қабық, қабыршақ, жабынды, тері, (бауырымен жорғалаушылардың) қабыршақтары; нәрестенің жолдасы’ және түркі тілдерінің көне лексикалық қабатына жататын бір буынды, екі буынды сөздері таңдап алынды. Құрылымы жағынан көптеген көне түркі тұрмыстық терминдері бір буынды сөздерден тұрады. Башқұрт қабатының өзі көне түркі лексикасы, башқұрт тілінің дыбыстық ауысулары, өзгерістері мен деривациялық мүмкіндіктері негізінде қалыптасқан. Ыдыстардың *ызыс/ызас*, *künək*, *купы*, *кап* секілді қазіргі атауларының ілкі формалары мен этимондарын зерттеу *ызыс* < *iðiš < *ēdiī ‘ыдыс’; *күнәк* < *kōjnek ‘шелек, ыдыс’ < *k’ōni – ‘шөміш’; ‘қорап, жәшік, сандық, сөмке, ыдыс, ойық қуыс ағаш, ойық жеңіл қайық’ мағыналарындағы *кап* // *каб(ы)* // *куп(ы)* < *qav, *kab < *k’ap’ā тәрізді көне түркі, прототүркі, алтай формалары арасында хронологиялық байланыс орнатуға мүмкіндік берді.

Ресей Ғылым академиясы Уфа федералды ғылыми-зерттеу орталығының Тарих, тіл және әдебиет институты лингвистика бөлімінің картотека қорында хатқа түсіріліп, сақтаулы тұрған ыдыс атауларының әртүрлі аймақтық, диалектілік семантикасын, тұрмыстық қолданыстары мен формаларын сипаттауға ерекше назар аударылады. Олардың бірқатары «Башқұрт тілінің жиынтық диалектологиялық сөздігінде» (Әдебиетті қар.) жинақталып берілген.

Кілт сөздер: лексема, мағына, ыдыс-аяқ, сөйлеу мәнері, диалект, түркі тілдері, башқұрт тілі, этимология, алтай тілдері ұясы.

M.R. Valieva

*Order of the Badge of Honour Institute of History, Language and Literature of the Ufa Federal Research
Centre of the Russian Academy of Sciences
(E-mail: valieva_1979@list.ru)*

Dialect names of dishes dating back to the Altai era

Annotation. This article discusses the Altai layer of names of dishes in the etymological aspect. The established volume of the article does not allow to analyze all the names of household vessels of

the Bashkir language dating back to the Altaic era, therefore, polysemantic lexemes were chosen – ызыс/ызас ‘dishes’, күнәк ‘milk pail; bucket’, купы ‘small bowl; bowl’, кап ‘bag, sack (matting); box, container, receptacle, case; cup, vessel; pod, shell, coating, rind, skin, scales (of reptiles); placenta’ and other cognates that refer to this ancient lexical stratum of the Turkic languages. Comparative historical studies, lexico-semantic, semantic-structural and etymological analyzes of the names of containers make it possible to discover ancient roots and foundations dating back to the reconstructed Altai forms, which are contained in the well-known dictionary of S.A. Starostin, A.V. Dybo, O.A. Mudrak «An Etymological Dictionary of Altaic Languages». Structurally, many household terms consist of monosyllabic and disyllabic roots. The Bashkir layer itself was formed on the basis of the ancient Turkic vocabulary, phonetic transitions, changes and derivational potential of the Bashkir language. Research on the original forms and etymons of modern names of dishes ызыс/ызас, күнәк, купы, кап made it possible to establish a chronological connection between the ancient Turkic, Proto-Turkic, Altai forms: ызыс < *iōiš < *ēdií ‘ware’; күнәк < *kōjnek ‘bucket, vessel’ < *k’ōni – ‘ladle’; кап // каб(ы) // куп(ы) < *qav, *kab and the Proto-Altaic form *k’əp’ə in the meanings ‘box, package, chest, bag, vessel, dugout hollow tree, dugout boat’.

Also the article pays special attention to the description of various areal and dialect semantics, everyday functions and forms of vessel names, which are recorded and stored in the card stock of the Linguistics Department of the Order of the Badge of Honor of the Institute of History, Language and Literature of the Ufa Federal Research Center of the Russian Academy of Sciences, and are also presented in the consolidated «Dialectological Dictionary of the Bashkir Language» (see lit.). In addition, various dictionaries of the Turkic, Mongolian and Finno-Ugric languages, various dialectological studies, reports, scientific works on ethnography, folklore and multi-volume books of Bashkir folk art were used as comparative material.

Keywords: lexeme, meaning, dishes, Turkic languages, Bashkir language, etymology, Altaic language family.

Сведения об авторе:

Валиева Мадина Раилевна, кандидат филологических наук, научный сотрудник Института истории, языка и литературы, Уфимский федеральный исследовательский центр РАН, проспект Октября, 71, Уфа, Башкортостан, Российская Федерация.

ORCID: 0000-0002-4549-3553

Автор туралы мәлімет:

Валиева Мадина Раилевна, филология ғылымдарының кандидаты, Тарих, тіл және әдебиет институтының ғылыми қызметкері, Уфа федералды ғылыми-зерттеу орталығы, Ресей ғылым академиясы, Октябрь даңғылы, 71, Уфа, Ресей Федерациясы.

ORCID: 0000-0002-4549-3553

Information about author:

Valieva Madina Railevna, Candidate of Philological Science, researcher of the Institute of History, Language and Literature, Ufa Federal Research Center of the Russian Academy of Sciences, Oktyabr Avenue, 71, Ufa, Bashkortostan, Russian Federation.

ORCID: 0000-0002-4549-3553

Словари как источники информации о татарах

Э. Денмухаметова*^a, А. Юсупова^b, М. Онэр^c

^aИнститут филологии и межкультурной коммуникации Казанского федерального университета, Казань, Татарстан, Российская Федерация. (E-mail: denmukhametova@gmail.com)

*Автор для корреспонденции: denmukhametova@gmail.com

^bИнститут филологии и межкультурной коммуникации Казанского федерального университета, Казань, Татарстан, Российская Федерация. (E-mail: alyusupova@yandex.ru)

^cЭгейский университет, Измир, Турция. (E-mail: mustafa.oner@ege.edu.tr)

ARTICLE INFO

Ключевые слова:
словари, лексика,
идентичность,
менталитет,
татарский язык,
тюркские языки.

МРНТИ 16.21.45

DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2022-2-48-55>

АННОТАЦИЯ

Язык и национальное сознание для каждого народа являются самыми важными показателями его идентичности и поэтому требуют бережного отношения как самим, так и другими народами. Одним из хранилищ лексики, отражающих ценную информацию о народе, являются словари. В татарских словарях в лингвистическом аспекте изучение истории слова связано с анализом закономерностей развития лексики татарского языка, включая литературный язык и говоры, профессиональную терминологию, которые объединяют в себе менталитет народа, межкультурные связи, национальный быт и характер. На основании лингвистического материала можно установить истоки и этапы эволюции лексических единиц, определить хронологические рамки возникновения и трансформации отдельных слов или целых групп и категорий слов в татарском языке.

Цель исследования – выявление лексических единиц, отражающих национальное сознание татарского народа в татарско-турецких и турецко-татарских двуязычных словарях.

Несмотря на родственные отношения и на большой общетюркский лексический фонд в языке, каждый из этих народов имеет свое мировоззрение и культурные особенности. Поэтому результаты исследования могут применяться в качестве источника научных исследований, посвященных истории и современному состоянию тюркологии, лексикографии, лексикологии и, прежде всего, развитию и обогащению лексического состава литературного языка в разные периоды его существования. Также материалы могут служить для составления тематического лексического корпуса татарского языка, электронного лексикографического корпуса, отражающего историю развития татарского слова. На основе материалов могут читаться спецкурсы для студентов-филологов, тюркологов и переводчиков.

Received 20 April 2022. Revised 05 May 2022. Accepted 08 June 2022. Available online 31 June 2022.

For citation:

Denmukhametova E., Yusupova A., Oner M. Dictionaries as sources of information about the Tatars // Turkic Studies Journal. – 2022. – Vol. 4. – No 2. – P. 48-55. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2022-2-48-55>

Для цитирования:

Денмухаметова Э., Юсупова А., Онэр М. Словари как источники информации о татарах // Turkic Studies Journal. – 2022. – Т. 4. – № 2. – С. 48-55. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2022-2-48-55>

Введение

В России филологические словари начали изучаться как объект специальных научных исследований с середины XX века. Начиная с этого периода, история слова исследована в разных аспектах, и написано несколько десятков монографий, статей, посвященных вопросам русской, славянской и национальных лексикографий. Таким образом, в российской лексикографии на протяжении середины и второй половины XX в. были сформулированы многие основополагающие идеи этой научной дисциплины. Они имеют значение для последующих теоретических и прикладных работ в самых разных направлениях лексикографии.

В тюркологии, в том числе и в татарском языкознании, теоретические аспекты лексикографии начали рассматриваться в основном с 70-х гг. XX века и продолжают изучаться и сегодня. В исследованиях М. Нугмана, А.А. Юлдашева, Р.А. Аганина, Ф.М. Хисамовой, Э.Н. Наджиба, Г.Х. Ахунзянова, С. Алтаева, А.А. Алексеева, Ф.А. Ганиева, Ю.Ф. Ефимова, Ф.С. Сафиуллиной, А.Ш. Юсуповой, Р.С. Нурмухаметовой и других ученых анализируется теория составления словарей, определяются роль лексических единиц и их место в словарях. Наравне с литературными словами активно исследуются и диалектные единицы татарского языка, заимствованная лексика, терминология. Лексикографические источники на современном этапе научного познания не перестают играть роль объекта исследования социологов, историков, этнографов и культурологов. Словари татарского языка дают много информации и для исследователей-филологов, занимающихся разными аспектами языкознания.

Несмотря на большой опыт исследования лексикографических источников татарского языка, татарско-турецкие и турецко-татарские двуязычные словари не были особым объектом научных работ, хотя татарско-турецкие социально-торговые и межкультурные связи имеют многовековую историю, и есть двуязычные лексикографические источники. Актуальность нашей работы объясняется отсутствием научных работ по данной тематике.

Объектом изучения данного исследования является лексика, зафиксированная в двуязычных турецко-татарских и татарско-турецких словарях. Предмет изучения – слова, указывающие на особенности национального менталитета татарского народа и этнокультурный материал, обогативший представление турецкого народа о татарах.

Цель данного исследования - выявление и описание лексических единиц, отражающих национальное сознание татарского народа в двуязычных словарях.

Исследование лексем, согласно поставленной цели и объяснение их значений, даёт возможность выведения некоторых умозаключений, представляющих, на наш взгляд, значительный интерес для современной науки и тюркологии.

Материалы и методы

Материалами для исследования послужили двуязычные словари: турецко-татарские и татарско-турецкие.

В данной работе применялся описательный метод, который дал возможность охарактеризовать основные тенденции фиксации лексических единиц в турецко-татарских и татарско-турецких словарях. Для определения хронологии и последовательности языковых процессов использовался сравнительно-исторический

метод. Также методологическую базу исследования составляют: аксиологический, культурологический, герменевтический подходы, позволяющие интерпретировать лексико-семантические особенности лемм в общетюркской лингвистической среде.

Анализ

Татарская лексикография имеет многовековую историю. Известно, что печатные первые двуязычные словари – лексикографические памятники, предназначенные для изучения татарами русского языка и русскими татарского, стали появляться с 1801 года. Но наряду с ними составлялись и другие двуязычные словари, которые имели необходимость использования в общественно-политической, социальной сферах и особенно в обучающих целях. К таким словарям относятся татарско-арабские, русско-турецкие, татарско-персидские, хранящиеся в отделах рукописей и редких книг разных библиотек и архивах России и зарубежных стран. Интересен тот факт, что в XIX веке во многих источниках под татарским и турецким языками понимали общетюркский язык. Это показатель того, что в это время лексический фонд тюркских языков был общим, он состоял из общетюркских слов и арабо-персидских, славянских, монгольских, финно-угорских и других заимствований. Именно по этой причине не было спроса на переводные словари родственных языков, люди хорошо друг друга понимали и могли свободно вести как устную, так и письменную коммуникацию.

В XX веке из-за появления и развития национальных языков и изменения межкультурных связей лексика каждого языка начинает развиваться по-своему. Каждый язык старается брать курс на развитие лексического фонда за счет собственных ресурсов и за счет ресурсов заимствований. Если в речи турки стараются избежать староосманских лексических элементов и придумать новые турецкие слова, то в татарском языке ведется политика замены арабизмов и фарсизмов русскими и европейскими заимствованиями. Это приводит к большим изменениям в родственных языках, но данный процесс не фиксируется в двуязычных словарях.

Однако лишь к концу XX века благодаря культурным, торговым и научным связям между Турецкой Республикой и Республикой Татарстан интерес к языкам растет. В этот период начинают создаваться турецко-татарские и татарско-турецкие словари. В 1997-1998 годах издаются «Татарско-турецкий словарь» (составители Ф. Ганиев, Р. Ахметьянов, Х. Ачкыгоз) [4] и «Турецко-татарский словарь» (составители Р. Ахметьянов, Р. Мухаматдинов, Ф. Нуриева, Ф. Ганиев) [5]. В них находят отражение активная лексика современной межкультурной коммуникации, необходимая в устной и письменной речи. Наряду с этими словарями, подготовленными в России, в 2009 году Мустафой Онэром составляется «Татарско-турецкий словарь» (Kazan Tatar Türkçesi Sözlüğü) и издается в Анкаре [6]. В 2015 году в издательстве «Турецкого языкового форума» выпускается его дополненное переиздание [7]. Это еще раз подтверждает двухсторонний интерес к языкам двух родственных народов. Для данного исследования интересны именно татарско-турецкие словари.

Лексика, зафиксированная в словарях, дает информацию о народе. Ведь в них, наряду с общеупотребительными словами, представлены этнографическая лексика, топонимические термины, устойчивые выражения и этикетные формы. Например,

Kheerli irte!// Доброе утро!; *Tinich yoki!* // Спокойной ночи!; *Kalfak* // калфак, татарский женский головной убор, украшение; *Yastiq* // большая подушка для сна; *taw*// гора; *sazliq*// болото; *sala* – село, большая деревня и другие.

Особо ценны в этих словарях примеры, которые в виде иллюстративного материала использования лексемы приведены из произведений классиков татарской литературы и фольклорных текстов. Например, в словаре М. Онэра можно найти примеры из произведений Габдуллы Тукая, Шаихзаде Бабиш, Гаяза Исхаки, Хади Такташ, Мусы Джалиля, Сибгата Хакима, Хасана Туфана, Ибрагима Салахова, Гарифа Ахунова, Аяза Гилязова, Мухамета Магдиева, которые являются яркими представителями татарской интеллигенции XX века и в своих трудах поднимали вопросы самосознания татар. Приводя примеры из произведений Ркаила Зайдуллы, Миргазияна Юныса, Рината Мухамадиева и других, составитель ставит целью популяризацию среди тюркского населения имен этих авторов, чьи произведения переведены на турецкий язык, и знакомство с ними дало бы туркам возможность лучше узнать традиции и культуру татар. Ведь этнографическая лексика, предназначенная для описания специфики материальной и духовной культуры какой-либо народности, дает больше информации о нем, чем политизированные материалы СМИ. Если через слова, обозначающие примеры материальной культуры, мы узнаем названия одежды (*jilen* – жакет, легкий мужской костюм *kamzul* – жилет, *alyapkich* – передник, который носят женщины при готовке пищи), национальных украшений (*belezek* – браслет, *yozek* – кольцо), предметов домашнего быта (*uqlaw* – скалка, *kazan* – котел для готовки пищи, *chulmek* – глиняный сосуд), то названия национальных традиций и праздников (*sabantuy* – Сабантуй (праздник плуга), *kaz omese* – праздник по ощипыванию гусей) дают нам информацию о духовной культуре народа. В исследуемых нами словарях представлены этнографизмы, относящиеся к данным тематическим группам.

Богатый фольклорный материал, представленный в словарях, отражает такие ментальные качества татар, как требовательность к себе, чистоплотность, храбрость, высокая оценка за преданность и веру в справедливость. Например, *Aldan kilgen urın öçñn, soñdan kilgen tamaq özñn* // Кто первый приходит, занимает удобное место, кто приходит последним, тому положена еда; *Batır bër ülgençe, kırqak oç üle.* // Храбрый умирает однажды, а трус трижды; *Batır yavda, tëlçen davda bëlñññ*// Храбрый узнается в бою, кто острый на язык, узнается в передрагах и другие.

Нужно заметить и то, что авторы словарей в целях знакомства с историческим прошлым татар представляют в своих работах некоторые архаичные лексемы, устаревшие слова. Например, *taliğ* – идущий впереди, счастливый; *rızvay itı* – оставит в посмешище и др. Такие лексемы показывают на общее в родственных языках.

Большое место в словарях предоставлено словам, обозначающим названия продуктов питания и пищи, которые особенные для каждого народа. В словарях дается информация о таких татарских блюдах как *ochrochmaq* – треугольник; *belesh* – белеш (пирог с мясом, картошкой и бульоном), *bawırsağ* – бавырсак (сладкое мучное блюдо к чаю), *toqtash* – лапша и другие. Данная группа слов дает информацию туркам о национальных блюдах татар.

Таким образом, татарско-турецкие двуязычные словари являются мостом в межкультурной коммуникации двух народов и помогают узнавать друг друга. Ведь несмотря на лингвистические схожести, народы отличаются своим мировоззрением и культурой.

Полученные результаты

Проведенное исследование позволило выявить языковые и национальные особенности татар, зафиксированные в татарско-турецких словарях.

1. Двужычные словари не только фиксируют лексический фонд языка, но и сохраняют особенности использования той или иной лексемы в определенный период.

2. Среди татарско-турецких двужычных словарей имеются изданные как в Республике Татарстан, так и в Турецкой Республике, что показывает двухсторонние тесные отношения в области культуры и науки.

3. Иллюстративный фон лексем, указывающих на использование в речи той или иной лексемы, является ценным источником в популяризации как татарских ментальных качеств, так и представителей татарской прозы и поэзии.

Заключение

Таким образом, татарско-турецкие словари дают уникальную возможность представить лингвистические особенности татарского языка в сравнении с турецким. В словарях нашли отражение лексика как современного татарского литературного языка, так и некоторые элементы устаревшей лексики в целях представления исторического прошлого народа. Это дает возможность найти точки соприкосновения между двумя народами.

Литература

1. Юсупова А.Ш. Двужычная лексикография татарского языка XIX века. – Казань: Изд-во Казанск.гос.ун-та, 2008. – 410 с.
2. Галиуллина Г.Р., Юсупова А.Ш., Хадиева Г.К., Денмухаметова Э.Н. Тюрко-татарская лексика как проекция национального менталитета. – Казань, 2011. – 120 с.
3. Denmukhametova E., Yusupova A., Mugtasimova G., Nasipov I.S. Synonyms in Bilingual Tatar Dictionaries // European Proceedings of Social and Behavioural Sciences Epubs Humanistic Practice in Education in a Postmodern Age (НРЕРА 2019). – Volume 93, 2020. – P. 384-392.
4. Әхмәтҗянов Р., Мөхәммәтдинов Р., Нуриева Ф., Ганиев Ф. Төрөкчә-татарча сүзлек. – Казан-Мәскәү: Инсан, 1998. – 559 б.
5. Ганиев Ф., Әхмәтҗянов Р., Ачыкгөз Х. Татарча-төрөкчә сүзлек. – Мәскәү: Инсан, 1997. – 486 б.
6. Öner Mustafa. KazanTatar Türkçesi sözlüğü. – Ankara: Türk Dil Kurumu, 2009. – 358 s.
7. Öner Mustafa. “KazanTatar Türkçesi sözlüğü” – genişletilmiş 2. Bsk. – Ankara: Türk Dil Kurumu, 2015. – 604 s.

Reference

1. Yusupova A.Sh. Dvuyazychnaya leksikografiya tatarskogo yazyka XIX veka [Bilingual lexicography of the Tatar language of the 19th century]. Kazan, Izd-vo Kazansk.gos.un-ta, 2008. 410 p. [in Russian].
2. Galiullina G.R., Yusupova A.Sh., Hadieva G.K., Denmuhametova E.N. Tyurko-tatarskaya leksika kak proekciya nacional'nogo mentaliteta [Turkic-Tatar lexicon as a projection of the national mentality]. Kazan, 2011. 120 p. [in Russian].

3. Denmukhametova E., Yusupova A., Mugtasimova G., Nasipov I.S. Synonyms in Bilingual Tatar Dictionaries. In: European Proceedings of Social and Behavioural Sciences Epsbs Humanistic Practice in Education in a Postmodern Age (HPEPA 2019). Volume 93, 2020. P. 384-392.

4. Ahmetzhyanov R., Mohammadidinov R., Nurieva F., Ganiev F. Torekcha-tatarcha suzlek [Turkish-Tatar dictionary]. Kazan-Moscow, Insan, 1998. 559 p. [in Tatar].

5. Ganiev F., Ahmatyanov R., Achykgoz H. Tatarcha-torekche suzlek [Tatar-Turkish dictionary]. Moscow, Insan, 1997. 486 p. [in Tatar].

6. Öner Mustafa. Kazan Tatar Türkçesi sözlüğü [Kazan-Tatar Turkish Dictionary]. Ankara, Türk Dil Kurumu, 2009. 358 p. [in Turkish].

7. Öner Mustafa. Kazan Tatar Türkçesi sözlüğü – genişletilmiş 2 [Extended Kazan-Tatar Turkish Dictionary 2 Bsk.]. Ankara, Türk Dil Kurumu, 2015. 604 p. [in Turkish].

Э. Денмухаметова*

*Филология және мәдениетаралық байланыс институты,
Қазан федералды университеті, Қазан, Татарстан, Ресей Федерациясы
(E-mail: denmukhametova@gmail.com)*

** Байланыс үшін автор: denmukhametova@gmail.com*

А. Юсупова

*Филология және мәдениетаралық байланыс институты,
Қазан федералды университеті, Қазан, Татарстан, Ресей Федерациясы
(E-mail: alyusupova@yandex.ru)*

М. Өнэр

*Эгей университеті, Измир, Түркия
(E-mail: mustafa.oner@ege.edu.tr)*

Сөздіктер татарлар туралы ақпарат көзі ретінде

Аннотация. Әр халықтың тілі мен ұлттық санасы оның болмысының ең маңызды көрсеткіші, сондықтан өзіне де, өзге халықтарға да ыждағаттылықпен қарауды қажет етеді. Халық туралы құнды мәліметтерді бейнелейтін сөздік қордың бірі – сөздіктер. Татар сөздіктері арқылы сөз тарихын лингвистикалық тұрғыдан зерттеу татар тілі лексикасының, оның ішінде халықтың менталитетін, мәдениетаралық байланыстарын, ұлттық болмысы мен мінезін қамтитын әдеби тіл мен говорлар, кәсіби терминология бар – даму заңдылықтарын талдаумен байланысты. Тілдік материалға сүйене отырып, татар тіліндегі лексикалық бірліктердің түп-төркіні мен эволюциялық кезеңдерін нақтылауға, жеке сөздердің немесе тұтас сөз топтары мен категорияларының пайда болуы және түрленуінің хронологиялық шеңберін анықтауға болады.

Зерттеудің мақсаты – татар-түрік және түрік-татар қос тілді сөздіктеріндегі татар халқының ұлттық сана-сезімін көрсететін лексикалық бірліктерді анықтау.

Туысқандық қарым-қатынастар мен ортақ түркі тілдерінің лексикалық қорының ауқымды болуына қарамастан бұл халықтардың әрқайсысының өзіндік дүниетанымы мен мәдени ерекшеліктері бар. Сондықтан зерттеу нәтижелері түркологияның, лексикографияның, лексикологияның және ең алдымен әдеби тілдің әр кезеңдеріндегі лексикалық құрамының дамуы мен байытылуының тарихы әрі бүгінгі жай-күйі туралы ғылыми зерттеулердің қайнар көзі

ретінде пайдалануға жарайды. Сондай-ақ материалдар татар тілінің тақырыптық лексикалық корпусын, татар сөзінің даму тарихын көрсететін электронды лексикографиялық корпусы құрастыруға қызмет ете алады. Материалдардың негізінде филология, түркітану және аудармашы мамандықтары бойынша білім алатын студенттер үшін арнайы курстар оқуға болады.

Кілт сөздер: сөздіктер, лексика, бірегейлік, менталитет, татар тілі, түркі тілдері.

E. Denmukhametova*

*Institute of Philology and Intercultural Communication
Kazan Federal University, Kazan, Tatarstan, Russian Federation
(E-mail: denmukhametova@gmail.com)*

** Corresponding author: denmukhametova@gmail.com*

A. Yusupova

*Institute of Philology and Intercultural Communication,
Kazan Federal University, Kazan, Tatarstan, Russian Federation
(E-mail: alyusupova@yandex.ru)*

M. Oner

*Ege University, Izmir, Turkey
(E-mail: mustafa.oner@ege.edu.tr)*

Dictionaries as sources of information about the Tatars

Abstract. Language and national consciousness are the most important indicators of identity for any people and therefore require a careful attitude, both from themselves and from others. One of the treasure troves of vocabulary reflecting valuable information about a people are dictionaries. In Tatar dictionaries, the study of the history of the word from the linguistic aspect is combined with an analysis of the patterns of development of the vocabulary of the Tatar language, including literary language and dialects, technical terminology, combining the mentality of the people, intercultural ties, national life and character. Based on the linguistic material, it is possible to identify the origins and stages of the development of lexical units and to determine the chronological framework for the emergence and change of individual words or whole groups and categories of words in the Tatar language.

The aim of the study is to identify lexical units that reflect the national consciousness of the Tatar people in the Tatar-Turkish and Turkish-Tatar bilingual dictionaries. Despite kinship relations and a large common Turkic lexical fund in the language, each of these peoples has its own worldview and cultural characteristics. Therefore, the results of the study can serve as a source for scientific research into the history and current state of Turkology, lexicography, lexicology and, above all, the development and enrichment of the lexical composition of the literary language in the different periods of its existence. In addition, the materials can serve to compile a thematic lexical corpus of the Tatar language, an electronic lexicographic corpus reflecting the history of the development of the Tatar word. Special courses for students of philology, Turkology and translators can be held based on the materials.

Keywords: dictionaries, vocabulary, identity, mentality, Tatar language, Turkic languages.

Сведения об авторах:

Денмухаметова Эльвира, кандидат филологических наук, доцент Института филологии и межкультурной коммуникации, Казанский федеральный университет, ул. Татарстан, д. 2, Казань, Татарстан, Российская Федерация

ORCID 0000-0001-7413-8094

Scopus ID 56178027100

Юсупова Альфия, доктор филологических наук, профессор Института филологии и межкультурной коммуникации, Казанский федеральный университет, ул. Татарстан, д. 2, Казань, Татарстан, Российская Федерация

ORCID 0000-0003-4156-5705

Scopus ID 55933013200

Мустафа Онэр, доктор филологических наук, профессор факультета науки и литературы, Эгейский университет, Измир, Турция

ORCID 0000-0002-2875-8409.

Авторлар туралы мәлімет:

Денмухаметова Эльвира, филология ғылымдарының кандидаты, филология және мәдениетаралық байланыс Институтының доценті, Қазан федералды университеті, Татарстан көш., 2 үй, Қазан, Татарстан, Ресей Федерациясы

ORCID 0000-0001-7413-8094

Scopus ID 56178027100

Юсупова Альфия, филология ғылымдарының докторы, филология және мәдениетаралық байланыс Институтының профессоры, Қазан федералды университеті, Татарстан көш., 2 үй, Қазан, Татарстан, Ресей Федерациясы

ORCID 0000-0003-4156-5705

Scopus ID 55933013200

Мустафа Онэр, филология ғылымдарының докторы, ғылым және әдебиет факультетінің профессоры, Эгей университеті, Измир, Түркия

ORCID 0000-0002-2875-8409.

Information about authors:

Denmukhametova Elvira, Candidate of Philology, Associate Professor at the Institute of Philology and Intercultural Communication, Kazan Federal University, Tatarstan str., build. 2, Kazan, Tatarstan, Russian Federation

ORCID 0000-0001-7413-8094

Scopus ID 56178027100

Yusupova Alfiya, Doctor of Philology, Professor at the Institute of Philology and Intercultural Communication, Kazan Federal University, Tatarstan str., build. 2, Kazan, Tatarstan, Russian Federation

ORCID 0000-0003-4156-5705

Scopus ID 55933013200

Mustafa Oner, Doctor of Philology, Professor of the Faculty of Science and Literature, Ege University, Izmir, Turkey

ORCID 0000-0002-2875-8409.

Сары ұйғыр тіліндегі мақал-мәтелдер¹

М.Қ. Ескеева

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан Республикасы
(E-mail: yeskeyeva@mail.ru)

ARTICLE INFO

АННОТАЦИЯ

Кілт сөздер:

мақал-мәтелдер,
жойылу қаупіндегі
тілдер, сары
ұйғыр тілі,
паремиологиялық
мағына,
лингвофилософия,
жалпытүркілік
дүниетаным,
рухани-мәдени
құндылықтар.

FTAMP 16.21.49

DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2022-2-56-71>

Өзіндік қалыптасу жолы бар қазіргі түркі тілдеріндегі мақал-мәтелдер жалпытүркілік паремиологиялық жүйемен тығыз байланыста дамиды, бұл жалпытүркілік тілдік жүйенің ішкі ыдырау үдерістерінің бағыттарын айқындайды. Белгілі бір тілдің зерттеу нәтижелері келесі бір түркі тіліндегі қайшылықты проблемалардың шешімін табуға, теориялық пайымдауларды толықтыра түсуге, жалпытүркілік дүниетанымның ерекшеліктерін анықтауға ықпал етеді. Қарқынды ассимиляциялық үдерістегі түркі тектес сары ұйғыр тілінде сақталған аздаған мақал-мәтелдер де этнос дүниетанымның ерекшеліктерімен қатар жалпытүркілік дүниетанымның қырларын аша түсуге, жалпы түркі тілдері паремиологиялық жүйесінің даму жолының ерекшеліктерін нақтылауға септігін тигізеді. Мақалада функционалдық қолданыс аясы тарылған сары ұйғыр тіліндегі мақал-мәтелдердің мағынасы мен қолданыс ерекшеліктері халықтың тарихы, тұрмыс-тіршілігі мен салт-дәстүрі аясында, рухани-мәдени құндылықтар тұрғысында қарастырылады. Біртұтас паремиологиялық мағынаның ситуациялық қолданысындағы өзгерістерге мақал-мәтелдер құрамындағы доминант лексемалардың семантикалық аясы да ықпал ететіні айқындалады. Тәңірлік сенімді, әлеуметтік қатынастарды, отбасылық және адамгершілік құндылықтарды сипаттайтын сары ұйғыр мақал-мәтелдерінің этномәдени мазмұны ашылады. Сары ұйғыр мақал-мәтелдері құрамындағы тірек лексемалар қазақ тіліндегі нұсқаларымен салыстырылып, тұлғалық, мағыналық ерекшеліктері мен ортақтықтары ажыратылады. Сары ұйғыр және қазақ мақал-мәтелдері салыстырыла талданып, паремиялар мазмұнындағы жалпытүркілік ортақтықтар мен әр халықтың даралығын сипаттайтын ерекшеліктер көрсетіледі. Зерттеу материалдарына Қытай Халық Республикасы Сунань аймағындағы сары ұйғырлар мекеніне ұйымдастырылған екі далалық экспедиция (07.2012; 09.2012) материалдары пайдаланылды.

Received 15 March 2022. Revised 14 May 2022. Accepted 05 June 2022. Available online 31 June 2022.

For citation:

Yeskeyeva M.K. Proverbs and sayings in Sary (Yellow) Uighur language // Turkic Studies Journal. – 2022. – Vol. 4. – No 2. – P. 56-71. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2022-2-56-71>

Для цитирования:

М.Қ. Ескеева Сары ұйғыр тіліндегі мақал-мәтелдер // Turkic Studies Journal. – 2022. – Т. 4. – № 2. – 56-71 б. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2022-2-56-71>

¹ Мақала AP08856427 «Рухани құндылықтарды жаңғыртудың паремиологиялық көздері: түркі мақал-мәтелдерін зерттеудің қолданбалы аспектісі» атты Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі бекіткен мақсатты бағдарламалық жоба аясында жазылды.

Кіріспе

Тарихи-әлеуметтік, мәдени-лингвистикалық факторларға байланысты функционалдық қолданыс аясы тарылып, қарқынды лингвоконтактологиялық үдеріс нәтижелерін бойына сіңірген сары ұйғыр тілінің о бастағы төл табиғатын сипаттайтын «таза түркілік қабаты» түркі тілдері жүйесіндегі ерекше құбылыс. Жоғалу алдында тұрған сары ұйғыр тілінің түркілік қабаты VII-IX ғасырлардағы оғыз-қыпшақтық тілдің жүйенің ерекше белгілерін молынан сақтаған аса маңызды тілдік деректер қатарынан орын алады.

Тілдік бірліктердің мазмұны мен тіл иесінің дүниетанымдық ерекшеліктерін, тарихын сабақтастыра қарастыру – заманауи тіл білімінің басты талаптарының бірі. Жойылу қаупіндегі саны аз түркі халықтарының тілдік жағдайынан да, рухани мәдениетінен де ақпарат беретін мақал-мәтелдерді жинақтау, жан-жақты зерттеу түркітанудың өзекті мәселелері қатарынан орын алады.

Зерттеудің мақсаты – сары ұйғыр тіліндегі мақал-мәтелдердің мазмұны мен қолданыс ерекшеліктерін этностың рухани-мәдени құндылықтары тұрғысынан анықтау. Міндеттері: сары ұйғырлардың этникалық тарихы мен сары ұйғыр тілінің түркі тілдері жүйесіндегі орны жайлы пікірлерді саралау негізінде сары ұйғыр және қазақ мақалдарын салыстыра қарастырудың тарихи негіздерін көрсету; сары ұйғыр және қазақ мақалдары мазмұнындағы жалпы түркілік ортақтықтар мен әр халықтың даралығын сипаттайтын ерекшеліктерді көрсету.

Біртұтас түркітөктес халықтың түркілік, монғолдық және тибет-қытайлық лингвожіктеліске түсуі қытайларды монғолдар билеп тұрған Юань династиясы заманынан басталады. Шығыс сары ұйғыр тілі моңғол тілдік тобына, батыс сары ұйғыр тілі түркі тілдері тобына жатады. Батыс сары ұйғыр тілінде монғол, қытай-тибет элементтерінің, шығыс сары ұйғыр тілінде түркі және қытай-тибет элементтерінің өте көп болуы да лингвоконтактологиялық заңдылық. Йоғурлардың тарихи-генеалогиялық тегі ежелгі замандарда қазіргі Монғолия территориясын мекендеген *dinlin* «динлин» (б.з.д. III ғ.), *tele* «теле» (б.з. IV ғ.), *joγur/ujγur* «йоғур/ұйғұр», *qoγqu* «хойху», *toquz oγuz* «тоқуз оғуз» тайпаларымен сабақтастырылса, этникалық құрамының қалыптасу тарихы олармен тығыз қарым-қатынасқа түскен *qarluq* «қарлұқ», *qirγiz/qirγaz* «қырқыз, қырқ аз», *qijmaq* «қимақ», *tirgeš* «түргеш», *qanli* «қаңлы», *najman* «найман», *kerejt* «керейт» тәрізді түркітілдес тайпалар мен моңғол, таңғұт, тибет этностарының тарихымен ұштастырылады. А.М.Решетовтың көрсетуі бойынша: «Сары ұйғырлар 840 жылдары Ұйғыр қағанаты құлағаннан кейін қазіргі Моңғолия жерінен оңтүстікке және оңтүстік-батысқа қарай кеткен ежелгі ұйғырлардың ұрпақтары. Өте тығыз қарым-қатынастың әсерінен олардың құрамына тұрфан ұйғырлары, қырғыз, түргеш, моңғол, таңғұт және тибет халықтарының белгілі бір топтары сіңісіп кеткен» [1, с. 567-568]. Ежелгі бірнеше түркі ру-тайпаларынан тұратын көне ұйғырлардың түп-тамыры ғұндардан таратылады. Көне ұйғыр мемлекетін құрған түркі тайпаларының ғұндардың ұрпақтары екенін олардың әртүрлі хронологиялық мерзімде бір өңірді мекендегені туралы деректер дәлелдей түседі: «Селенгі өзені бойы ғұндардың да, кейіннен көне ұйғырлардың да ата жұрты болған» [2, с. 67-68]. Ежелгі қытай жылнамаларында қытай тілінің фонетикалық ерекшеліктеріне байланысты *oγuz* «оғуз» этнонимінің *oγu/uγu* түрінде жазылғанына сүйенген зерттеушілер сары ұйғырлар мен көне түркі заманындағы оғыздарды тікелей байланыстырады: «Қазіргі сары ұйғырлардың этникалық құрамындағы рулар көне

түркі дәуірінде Орхон бойын мекендеген тоғыз оғыздардың құрамындағы рулардың негізінде қалыптасқан» [3, 4 б.].

Сары ұйғырлардың тарихи-генеалогиялық тегі мен тарихи-лингвистикалық тегі жайлы пайымдаулар бір арнаға тоғыса бермейді, йоғур тілінің Орхон жазба мұраларын қалдырған көне түркілер тілімен байланысына мән берілмейді. Түркі тілдері тарихи дамуының хун дәуіріндегі (б.д.д. V ғ.) шығыс хун тілдерінің $z \sim \xi$, $d \sim t$ тілді ұйғыр-оғыз тобы мен қырғыз-қыпшақ тобынан; орта түркі дәуірінде (б.д. X-XV ғғ.) $z/s \sim j$ тілді хакас тобынан дамыған $z/s \sim j$ тілді хакас диалектілері мен алтай тілінің солтүстік диалектілерінен таратылатын сары ұйғыр тілінің көне түркі дәуіріндегі (б.д. V-X ғғ.) негіз-тілі ажыратылмаған. Ата-бабалары кезінде Орхон, Селенгі бойын мекендеген йоғурларлардың тілі дәстүрлі классификация бойынша $d \sim t$ тілді көне оғыз тілі саналатын Орхон ескерткіштерінің тілінен тыс қарастырылады [4, 334 с.]. Орхон мұралары тіліндегі қыпшақтық белгілердің молдығын ескеретін болсақ, тоғыз оғыздардан қалыптасқан сары ұйғырлардың тілінде де қыпшақ тілдеріне тән белгілердің сақталуы табиғи заңдылық. Бұл сары ұйғыр тілі мен қазіргі қыпшақ тобындағы қазақ тілі деректерін тікелей салыстыра қарастырудың тарихи негізін құрайды.

Материалдар және зерттеу әдістері

Зерттеу материалы ретінде С.Е. Маловтың (1957; 1967) еңбектеріндегі деректер және мақала авторының жетекшілігімен 2012 жылы Қытай Халық Республикасы Сунань аймағындағы сары ұйғырлар мекеніне ұйымдастырылған екі далалық экспедиция (07.2012; 09.2012) материалдары пайдаланылды.

Тіл табиғаты мен сол тілде сөйлейтін халық болмысының сабақтастығына байланысты «қазіргі жаһандану заманында өзектелген антропоэзектік зерттеу парадигмасы әрбір жеке түркі тілінің тамырына тереңдеу бағытын жетілдіріп, интегративтік әдісті «тіл мен тарих», «тіл мен қоғам», «тіл мен сана», «тіл мен мәдениет» сияқты тұтастықтармен толықтыруда» [5, 47 б.]. Зерттеу барысында салыстырмалы-синхронды, салыстырмалы-диахронды әдіс; дәстүрлі сипаттау тәсілі; жүйелі-қатысты, сатылы-қатысты ұстанымдарына негізделген жүйелеу әдісі; гносеологиялық таным теориясына тән – абстракциялықтан нақтылыққа көшу әдісі, жалпылау және даралау т.б. тәрізді амал-тәсілдерді қамтитын талдау әдістері пайдаланылды. Көрсетілген танымдық-логикалық, семантикалық амал-тәсілдер паремиялардың мазмұны мен идеясын, ситуативті мағынасын ажыратуға мүмкіндік береді. Сары ұйғыр мақалдары құрамындағы сөздердің өзгерістеріне байланысты қалыптасқан паремиялық варианттылықты көрсету үшін фонетика-фонологиялық, морфемдік-компоненттік талдау әдістерін қолданудың қажеттілігі туындады.

Тақырыптың зерттелу дәрежесі

Түркі тілдері жүйесіндегі сары ұйғыр тіліндегі мақал-мәтелдер зерттеу нысанына алынған емес, тіркелген мақал-мәтелдер саны да тым аз. Толық зерттелмеген тілдер қатарына жататын түркі тектес сары ұйғыр тілі жайлы алғашқы мәліметтер Н.Г. Потаниннің, Г.Е. Маннергеймнің еңбектерінен белгілі. Ассимиляциялық үдерістегі сары ұйғыр тілі бойынша алғаш кең ауқымда зерттеу жүргізген С.Е. Малов 1909-1911,

1913-1915 жылдары Қытайда экспедицияда болып, сары ұйғыр тілі бойынша мол тілдік деректер жинақтайды. Ғалымның 1957 жылы жарияланған еңбегі сары ұйғыр тілінің қысқаша грамматикалық очеркі мен сөздіктен тұрады [6], 1967 жылы жарияланған келесі еңбегі хрестоматиялық сипатта, сары ұйғыр тіліндегі мәтіндер, ауыз әдебиеті үлгілері жинақталып берілген. Осы еңбекте 16 йоғур мақал-мәтелі орыс тіліндегі аудармасымен тіркелген [7, с. 169-171]. Б.Х. Тодаева 1954-1957 жылдары Қытай Халық Республикасына ұйымдастырылған ғылыми экспедицияға қатысып, шығыс сары ұйғыр тілі, яғни монғол тілдері тобына жататын сары ұйғыр тілі бойынша зерттеулер жүргізеді. Ғалым сары ұйғыр тілімен тығыз қарым-қатынасқа түскен моңғол тілінің екі түрлі тобының – Ганьсу, Цинхай және Шыңжан өңірлерін мекендейтін монғолдардың тілдері мен монғор, дунсян, баоань тілдері элементтерінің йоғур тіліне молынан еніп қана қоймай, оның түркілік негізіне біртіндеп қатталып-қабатталып, түркі сөйленісіне тән бұрынғы ерекшелікті алмастыруының нәтижесінде мүлдем жаңа фонетикалық және грамматикалық жүйедегі аралас тіл қалыптасқанын көрсетеді [8, с. 78].

Сары ұйғыр тілін зерттеуге зор үлес қосқан ғалымдардың бірі – Э.Р. Тенишев 1958 жылы Қытайға ұйымдастырылған экспедицияға қатысады. Сары ұйғыр тілі жайлы деректер қамтылған іссапар материалдары 1961 жылы мақала түрінде жарияланады [9, с. 180-184]. 1966 жылы Б.Х. Тодаевамен авторлық бірлестікте [8], 1976 жылы жеке авторлығымен жарияланған зерттеулерінде сары ұйғыр тілінің фонетикалық жүйесі мен грамматикалық құрылымына, лексикалық ерекшеліктеріне талдаулар жасалған [10]. Ғалым сары ұйғыр тілінің лингвогеографиялық ареал бойынша батыс бөлігіне жататын қара йоғурлар тілінің түркі тілдері жүйесіндегі орны туралы өз тұжырымын білдіреді: «Сарыг-югурский язык до VIII-IX вв., предположительно, был *d*-языком. Под воздействием языка древних кыргызов он трансформировался в *z*- язык. В какой-то мере его коснулось кыпчакское влияние (йотированное прозношение начальных широких гласных, причастие и прошедшее время на *-yan*)» [8, с. 40]. Э.Р. Тенишев сары ұйғырлар Қытайға қоныс аударғаннан кейін (IX-X ғ.) олардың тілдері ұзақ жылдар бойы қытай тілінің ықпалында болғандықтан қытай тілінің әсерінен қытай сөздері сөздік құрамға молынан енгенін, морфологияда аналитизм дамығанын, дыбыстық жүйеде қатаң дауыссыздардың күшті және әлсіз жұптары қалыптасқанын, қытай элементтерінің сыртында сарығ-ұйғыр тілі моңғол, тибет, санскрит тілдерінен енген кірме сөздерді игергенін, «осылайша түркі тілдері жүйесіндегі дербес тілдердің бірі – аралас тіл ретінде қазіргі сарығ ұйғыр тілі қалыптасқанын» [8, с. 40] көрсетеді.

Түркі тілдері жүйесіндегі тектілдік белгілерді молынан сақтаған батыс сары ұйғыр тілі жалпытүркі тілінің даму, өзара ыдырау бағыттарын айқындауда аса маңызды лингвоқұрылым болып табылады. Батыс сары ұйғыр тілінің лексикалық жүйесінде қытай-тибет, моңғол тілдерінің элементтері жиі кездескенімен, жалпытүркілік базалық лексика жақсы сақталған. Сары ұйғыр мақал-мәтелдері құрамындағы лексика негізінен таза түркілік сөздерден тұрады. «Бастауын адам баласының тым ертедегі саналы қоғам құрған балаң кезеңінен алып, ғасырлар бойы еленіп-екшеліп, сұрыпталып, толассыз толығып келе жатқан жанды құбылыс, халық даналығының қорланып жиналған қоры, атадан балаға, ұрпақтан ұрпаққа ауысып келе жатқан рухани мұрасы» [11, 6 б.] болып табылатын түркі мақал-мәтелдері синтаксистік құрылымы, семантикалық-тақырыптық топтары, паремиологиялық мағынаның табиғаты І. Кеңесбаев, Р. Сәрсенбаев, Ә. Қайдар, М. Копыленко, Б. Қапасова, Х. Карасаев, Н. Исәнбәт, М. Ибрагимов, И. Надилов, К. Мэргэн

А.Е. Карлинский, З. Тарланов, А. Нұрмаханов т.б. ғалымдар тарапынан зерттелді. Тіл біліміндегі универсалды құбылыс болып табылатын паремиялардың теориялық негізін дамытуда Г.Л. Пермяков, С.Г. Гаврин, В.П. Жуков т.б. орыс ғалымдары үлкен үлес қосты. Біртұтас тұжырымдамалық ойды беретін паремиялар мағынасының астарлы, бейнелі болып келуі; жеке тұрғанда тура мағынаға ие лексемалар мен фраземалар мақал-мәтелдер құрамында символдық мағынаға ие болуы; экспрессивті-бағалаушылық, эмотивті коннотацияларды білдіре алуы; сөйлеуде тұрақты болып келуі мақал-мәтелдердің ерекше белгілерін айқындайды [12, 22 с.]. Сондай-ақ, мақал-мәтелдердің мазмұны оның семиотикалық табиғатымен тығыз байланыста қарастырылады. Қазіргі таңда түркі мақал-мәтелдері антропоэзектік бағытта жан-жақты зерттелуде: Қ. Қалыбаева, Ш. Қарсыбекова, Ғ. Тұрабаева, Р. Хайруллина, З. Райымғожина, Э. Созинова, А. Пирниязова т.б. Сары ұйғыр тіліндегі мақал-мәтелдер құрылымдық тұрғыдан да, антропоэзектік тұрғыдан да зерттелген жоқ.

Талдау

Халықтың өмірлік іс-тәжірибесі мен салт-дәстүрі, күнделікті тұрмыс-тіршілігі барысында қорытылған, дүниетанымдық сүзгіден өткен пайымдаулары мен тұжырымдарын ұтқыр да көркем тілмен, ықшам синтаксистік құрылыммен, біртұтас-ситуациялық мағынамен беретін мақал-мәтелдер – ақпараттық мазмұны терең әрі көпқатпарлы лингвофилософиялық құбылыс, этнос дүниетанымының тілдегі көрінісі. Адамзаттың өзін, әлемді, қоршаған ортаны тануға деген ұмтылысы өз қауымына тән рухани құндылықтарды айқындайтын тәжірибелік білім қорын қалыптастырады. «Адамның әлемге қатынасының ерекшелігі оның өзін және өзге адамдарды, қоршаған дүниедегі заттарды, құбылыстарды, үдерістерді қайырымдылық, әділеттілік, сұлулық, пайдалылық т.б. тұрғысынан бағалап, құндылықтар арқылы қарастыруымен сипатталады» [13, с. 291]. Сары ұйғыр тіліндегі санаулы мақал-мәтелдер мазмұнынан да этнос ретінде жоғалу алдында тұрған түркі әлемінің бір бөлшегі – сары ұйғыр халқының байырғы рухани-мәдени құндылықтарының сілемдерін аңғаруға болады.

Қазіргі таңда этникалық мәдениеті де, тілі де, діні де үлкен өзгерістерге ұшыраған сары ұйғырлар будда дінін ұстанады. Салт-дәстүрі, тұрмыстық рәсімдері будда дінінің қағидаларына сай бейімделгенімен буддизм йоғурлардың о бастағы төл наным-сенімдер жүйесі – тәңірлік сенімді олардың этникалық санасынан біржолата өшіріп тастай алмағанын аңғаруға болады: *Pasta teñir pezik-dro, altirinda-jerte taka pezik-dro* «Көкте(баста) Тәңірі ұлы(биік) екен, төменде – жерде нағашы ұлы (биік) екен» (Хсермен Йағлақар, 42 жаста, Шартала ауылы, 10.07.2012). Біртұтас паремиологиялық мағына мақал құрамындағы компоненттердің тура мағынасына сәйкес екі түрлі ситуациялық қолданысқа ие: 1) жаратқанның құдіретіне таң қалғанда, күтпеген қуанышты жағдайға немесе кездейсоқ қайғы-қасіретке тап болған жағдайға қатысты қолданылады; 2) нағашының қамқорлығын көріп риза болғанда, нағашыдан көмек сұрап барғанда немесе нағашыға ренжіп, көңіл қалған жағдайда қолданылады. Мақал С.Е. Маловтың еңбегінде *Pašta teñir pezik pi-dro, altirinda-jerte taqa pezik pi-dro, egeni julupse poğıš mi-dro* «Вверху что величественнее небо, на земле что важнее дяди? Можно ли поэтому убить племянника?» [7, с. 169] түрінде үш компоненті құрылыммен, сұраулы сөйлем түрінде тіркелген. Зерттеуші мақалды 1910 жылы жазып алғанын көрсетеді. Арада жүз жылдан

аса уақыт өтсе де мақалдың жалпы тұрпаты өзгеріске ұшырамаған, зерттеуші мақалдың ситуациялық қолданысын толық сөйлеммен жазып алған сияқты, яғни нағашысы жиеніне зәбір көрсетті ме, әлде өліміне себеп болды ма, сол жағдайда айтылған сөйлем болса керек, үшінші компонент сөйлеушінің ситуацияға қатысты мақалды қолдану формасын көрсетеді. Ғалым *teñir* лексемасын Ресей, батыс түркологиясында қалыптасқан дәстүр бойынша «аспан, көк» деп аударады. Жергілікті тұрғындар *Pašta teñir* тіркесінің мағынасын «жоғарыдағы аспан» емес «жоғарыдағы жаратқан, құдай» мәнінде пайдаланады.

Мақал құрамындағы лексемалардың фонетикалық өзгерістерге түсуі $\check{s} \approx s$ (*pasta \approx pašta*), $q \approx k$ (*taka \approx taqa*) сары ұйғыр тілінде жиі кездеседі. Себебі, қолданыс аясы өте шағын сары ұйғыр тілінде әдеби тілдік норма қалыптаспаған, сөйлеу тілінде фонетикалық варианттар жарыса қолданылады. Жалғыз жаратушы ие – Тәңірдің құдіреттілігін, ұлылығын сипаттайтын мақал құрамындағы *pašta/pasta* «бас жақта, жоғарыда, көкте» лексемасының түбірі «адамның, жан-жануарлардың ең жоғарғы дене мүшесі» мағынасын беретін *bas* сөзінің фонетикалық варианты (анлаут $p \approx b$, ауслаут $\check{s} \approx s$), ауыс мағыналары «бір заттың жоғары жағы, жоғарыда, алдыңғы жағы т.б.», *pezik* «биік, ұлы, үлкен» лексемасы *bijik* «тік бағыттағы ұзындық» сөзінің фонетикалық варианты (анлаут $p \approx b$, инлаут $i \approx e, z \approx j$), қолданыстағы ауыс мағыналары «ұлы, ақылды, парасатты, құрметті, құдіретті, үлкен т.б.». Мақалдың екінші компоненті құрамындағы *taqa \approx taka* лексемасы ситуациялық қолданыстың аясын кеңейте түскен, түркілер дүниетанымындағы нағашы жұрттың орнын, нағашы мен жиеннің қарым-қатынасын сипаттайды. Түркі тілдері бойынша «нағашы, нағашы аға» мәнін *taqa \approx taka \approx taγa \approx taji/taj \approx daji/daj* т.б. беретін лексема оңтүстік қазақтарының тілінде $q/k \approx \gamma$ сәйкестігін түзіп, *taγa* тұлғасында қолданылады. Қазақ халқының дүниетанымында да нағашының орны бөлек: *Үйдің жақсысы – ағашынан, жігіттің жақсысы – нағашыдан*.

Сары ұйғырлардың тарихи санасында сақталған тәңірлік дүниетанымның, шаманизмнің кейбір элементтері синкретті түрде жалғасып келе жатқанын *Teñir varta – jaγmür joq polmas tro* «Тәңір барда – жаңбыр жоқ болмас» (Хсермен Йағлақар, 42 жаста, Шартала ауылы, 10.07.2012) мақалының мазмұны да айғақтайды. Мақалдың мағынасы – жаңбыр Тәңірдің халыққа берген сыйы, жаңбырдың жаууы да, жаумауы да құдіретті Тәңірдің құзіретінде. Тура мағынадағы қолданысы: 1) жаңбыр жауғанда Тәңірге алғыс айту мақсатында; 2) жаңбыр жаумай, құрғақшылық болғанда Тәңірден жаңбыр сұрау үшін. Ауыс мағынадағы қолданысы: биліктегі немесе ауқатты адамдардан көмек алғанда немесе көмек сұрағанда қолданылады. Тәңірден елдің амандығын тілеу, қажетін сұрау қазақ тіліндегі *Ақсарбас шалынса, тілекті Тәңір қабылдар; Тәңір деген тек қалмас* т.б. мақал-мәтелдердің мазмұнында айқын сақталған. Бұл жалпытүркілік Тәңірлік идеясының іздері мен сілемдері будда дініндегі сары ұйғырлар танымында да, ислам дініндегі қазақтардың танымында да сақталып келе жатқанын айғақтайды.

Әлеуметтік байланыстардың үйлесімді дамуының мәнін айқындайтын әлеуметтік құндылықтар жеке адамның әлеуметтік ортадағы орны мен мәртебесіне қатысты ұстанымдарды да қамтиды. Сары ұйғыр тілінде сақталған бірен-саран мақал-мәтелдер этностың әлеуметтік құндылықтары жайлы да мәлімет алуға мүмкіндік береді: *Peruq altirinta paš par/Peruq altirinta bas var* «Бөрік астында бас бар» (Хы Уей Гуанг, 50 жаста, Ланьджоу қаласы, 22.09.2012.) мақалы кез келген оқиғаның, іс-әрекеттің артында адам тұрады, әр нәрсенің себебі бар деген мағына береді. Мақалдың ситуациялық

қолданысының аясы кең, оппозициялық үдерістерді де қамтиды: 1) бір адамның ақылды сөзі, пайдалы ісі арқылы өзара дүрдараз болып жүрген адамдар татуласқанда; 2) немесе керісінше, бір адамның орынсыз әрекетінен, өсек сөзінен басқа адамдардың, екі отбасының, екі ұжымның, екі рудың керісіп қалған жағдайында; 3) бір адамның байып кетуіне немесе билікке ие болуына басқа бір ықпалды адамның жәрдемі тигенде; 4) немесе керісінше бай адамның жарлыға айналуына, мансапты адамның мансабынан айырылуына себепкер болған адамға; 5) малдың қонды болуына, төлдің өлім-жітімсіз өсуіне еңбегі сіңген еңбекқор малшыға; 6) немесе керісінше, жалқау, малдың күйін жақсы білмейтін, баққан малы арық-тұрық малшыға т.б. игілікті немесе игіліксіз істің артында тұрған адамдарға қатысты айтылады. Паремиологиялық бірліктің негізгі идеясы – адам не айтса да, қандай әрекет жасаса да ойланып жасау керек, өзіңе де көпшілік әлеуметке де зияны тимейтіндей, тек пайдасын, игілігін көретіндей болу керек екенін меңзейді.

Ezer atta ezengi joq polmas tro «Ерттеулі ат үзеңгісіз болмас/Ерттеулі атта үзеңгі жоқ болмас» (Арыслан Йағлақар, 35 жаста, Сунань қаласы, 09.07.2012). Мақалдың мазмұны әлеуметтік ортадағы немесе жеке адам өміріндегі кез келген қиындықтың шешімі болатынын, әрбір келеңсіз оқиғадан зардапсыз шығудың жолы бар екенін, қандай жағдай болмасын үміт үзбей, ойланып әрекет жасау керектігін насихаттайды. Жағдаяттық қолданысы: 1) қоғамда, әлеуметтік ортада қандай да бір қайшылықтар мен даудамайлар болғанда немесе жеке адамның өмірінде қиындықтар кездескенде; 2) өмірде кездесетін күрделі мәселелердің шешімін дұрыс тауып, қиындықтарды жеңіп шыққан адамға қатысты; 3) тағдырдың ауыртпалықтарын көтере алмай, өзін-өзі тастап жіберген адамдарға дем беріп, үміт отын ояту үшін қолданылады. Қазақ тіліндегі *Үзеңгісіз ер болмас, топырақсыз жер болмас* паремиясының бірінші сыңары сары ұйғыр тіліндегі *Ezer atta ezengi joq polmas tro* мақалымен тура мағынасы да, құрылымдық тұлғасы да толық сәйкес келгенімен ситуациялық қолданысында айырмашылық бар. Қазақ мақалы кез келген адамның, заттың, елдің, жердің өз жақсылығы болады деген мағына береді.

Suw – altin paqacata suw, jiyas paqacata suw «Су – алтын шелекте де су, ағаш шелекте де су» (Хсермен Йағлақар, 42 жаста, Шартала ауылы, 10.07.2012). Әрбір заттың, әрбір адамның өзіне тән сапалық қасиеті бар. Мақалдың тура мағынасының семантикалық уәжі суды қандай ыдысқа құйса да табиғатын өзгертпейтініне негізделген. Ситуациялық ауыс мағынасы паремиологиялық-семантикалық дамудың оппозициялық ыдырау үдерісін де қамтитынын көрсетеді: 1) адамгершілігі жоғары, жақсы адам үлкен қызмет атқарып, ауқатты тұрмыс кешсе де, мансабынан айрылып қарапайым тіршілік етсе де өз табиғатынан айнымайды; 2) адамгершілігі төмен, нашар адамға әдемі, қымбат киім кигізіп қойса да, үлкен қызметтерге тағайындаса да, бай болса да, кедей болса да сол күйінде қалады. Түпкі идеясы – ұрпақты жақсылыққа ұмтылуға, өмірдің қандай жағдайы болмасын кісілік қасиеттерден айнымауға үндейді.

Piri'yinqo joqtij pu'yinqosi joq-tro «Бұрынғысы жоқтың бүгінгісі жоқ» (Хсермен Йағлақар, 42 жаста, Шартала ауылы, 10.07.2012). Мақалдың тура мағынасы кез келген халықтың, елдің, жеке адамның өткен тарихы болатынына негізделсе, ауыс мағынасы өткенді ұмытпай, жадында ұстап жүр, ұрпағыңа жеткіз дегенді білдіреді. Өткеннен сабақ алып, бүгінін анықтау, болашағын бағдарлау – әрбір саналы адамның әрекеті. Бұл тұтас қоғамға да, жеке адамға да қатысты. Қазақ тіліндегі *Өткені жоқтың болашағы жоқ* деген аталы сөздің мазмұны да өткеннен тәжірибе алуды, жақсысын жалғастырып, жаманынан бойды аулақ салуды меңзейді.

Joq kiseniñ eñiki aǵtap tro «Жоқ(кедей) кісінің қарны ашып тұрар» (Арыслан Йағлақар, 35 жаста, Сунань қаласы, 09.07.2012). Мағынасы: жоқшылықты көп көрген адамның қарны үнемі ашып тұрады. Ситуациялық қолданыстары: 1)кедей адамдар тамақты көп жеген жағдайда; 2)кезінде кедей болған, қазір жағдайы жақсы, бірақ үнемшіл, өзінен өзі аяйтын адамдарға қатысты; 3)ешнәрсеге тоймайтын, қанағатсыз адамдарға; 4) сауатсыз адамның білім алуға деген құштарлығын көргенде қолданылады. Мақал құрамындағы *eñiki* «іші/қарыны» лексемасының түбірі қазақ тілінде *ıǵ* түрінде тұлғаланып, «іш, бір заттың ішкі жағы, адамның ішкі органдары (ішек-қарын, асқазан т.б.) т.б.» мағыналарын береді. Жалпытүркілік есім мәнді *ıǵ ≈ ıǵ ≈ eǵ ≈ eǵ* моносиллабы мен етістік мәнді *ıǵ- ≈ ıǵ- ≈ eǵ- ≈ eǵ-* «ішу, жеу; ішіне қабылдау» моносиллабының гомогенділігіне байланысты аталған сөз синкретизмдер қатарынан орын алады. Қазақ тіліндегі *ıǵ* лексемасының семантикалық аясы тұрақты тіркестер құрамында кеңейе түседі. Мысалы, *ıǵı жылымады* «жақсы көрмеді, ұнатпады, көңілі қаламады, табиғаты қабылдамады, ішкі болмысы жақтырмады, жүрегі қабылдамады»; *ıǵı тартпады* «өзіне жақын тартпады; жылылық танытпады т.б.». тіркестерінен «көңіл», «жүрек», «жалпы ішкі болмыс» мағыналарын да береді. Мақал қазақ тіліндегі *Жоқтың жоғы толмас, шайнаудан жағы талмас; Кедейдің кесесі толмас, жетімнің көңілі толмас* паремияларымен мазмұндас. Сондай-ақ қазақ тіліндегі *Уызында тоймаған, тоғызында тоймайды* мақалы да белгілі бір дәрежеде сары ұйғыр тіліндегі *Joq kiseniñ eñiki aǵtap tro* мақалымен мәндес болып келеді. Мақалдың тура мағынасы: «жасында тойып тамақ ішпеген адам ересек кезінде де ешнәрсеге тоймайды», ауыс мағынасы: «жас кезінде дұрыс тәлім-тәрбие алмаған бала есейгенде де жақсы адам болып жарытпайды». Мақалдың екінші сыңарының мазмұны ұрпақ тәрбиесі мен отбасы құндылықтарының маңызын айқындайды. Қазақ және сары ұйғыр мақал-мәтелдерінің мазмұнындағы кедейлік, жоқтық жайлы пайымдаулардың сәйкес болып келуі жалпытүркілік дүниетанымды, рухани-мәдени және материалдық құндылықтарды бағалаудың ортақ негіздерін сипаттайды.

Kisi/kise per vudžin, mal qor vudžin «Кісі бір кісімен(әйелмен), мал көп малмен» (Хсермен Йағлақар, 42 жаста, Шартала ауылы, 10.07.2012). Мақал С.Е. Маловтың еңбегінде *Kise per vudžin, mal ker vudžin* түрінде тіркелген, ғалым мақал құрамындағы *ker* «көп» сөзі ішінара *kör* тұлғасында да қолданылатынын көрсетеді [7, с. 170]. Бұл сөз түркі тілдері бойынша бірнеше фонетикалық вариант түзіп қолданылады: *qor ≈ kör ≈ küp ≈ ker* т.б. Мақалдың негізгі идеясы отбасы құндылығы ретінде моногамиялық некені насихаттайды. Ситуациялық қолданысы: 1) ер адам бір әйелмен бақытты отбасын құрып, үлгілі-өнегелі ұрпақ тәрбиелеп отырған жағдайда; 2) керісінше, бір жігіттің бірнеше әйелмен қарым-қатынаста болып, отбасының берекесін кетірген жағдайда қолданылады.

Oşqa qarisa – mila/mala ojindziq, qurtqa qarisa – qiz ojindziq «Шал қартайса – ойын баласы (ұл), құртқа (кемпір) қартайса – кішкентай қыз (ойын баласы)» (Хсермен Йағлақар, 42 жаста, Шартала ауылы, 10.07.2012). Сары ұйғыр тілінде *ojindziq* лексемасы дербес тұрып «ойын, ойыншық» мәнін, *mila/mala, qiz* сөздерімен тіркесіп «ойын баласы» мағыналарын береді: *mila ojindziq/mala ojindziq* тіркесі «кішкентай ұл (ойын баласы)», *qiz ojindziq* тіркесі «кішкентай қыз (ойын баласы). Қазақ тіліндегі *Адам қартайғанда – бір бала; Ойнасаң кәрімен ойна* деген мақал-мәтелдермен мәндес болып келеді. Мақал құрамындағы *qurtqa* «жасы келген әйел адам» сөзі қазақ тілінде «аналық қасқыр» мағынасында қолданылады, антропонимдер жүйесінде сақталған: *Qurtqa* «әйел адамның есімі; Қобыланды батыр жырындағы кейіпкер, батырдың жары».

Kisi qarïsa küñel qarÿimes, terek qarïsa jiltis qarÿimes «Кісі қартайса да жүрегі қартаймайды, терек қартайса да тамыры қартаймайды» [7, с. 170], қазақ тілінде – *Адамның өзі қартайса да көңілі қартаймас*. Жасы біразға келсе де, жастарша ойлап, жастарша әрекет еткісі келетін адамдарға қатысты қолданылады. Сары ұйғыр тілінде *küñel* лексемасы «жүрек» мағынасын береді. Адам болмысындағы сезім мен эмоцияны жүрекпен, көңілмен, жанмен байланыстыра сипаттау басқа түркі тілдеріндегі мақал-мәтелдерден де кеңінен орын алады. Жалпы адамның психофизиологиялық табиғатын айқындайтын мұндай паремиялар әлем тілдеріне тән универсалды құбылыс.

Engem pilti – ulus pilti «Жеңгем білді – ұлыс (халық) білді» Мақалдың *Engem pilti – ojliñ ulus pilti* «Жеңгем білді – ойдағы (далалық) халық білді» деген нұсқасы да қолданылады (Арыслан Йағлақар, 35 жаста, Сунань қаласы, 09.07.2012). Кейбір әйел адамның сөзге жақындығын, естігенін ішінде сақтай алмай, ақпараттың растығы мен жалғандығы анықталмай жатып жұртқа тарататыны мақалдың тура мағынасының семантикалық уәжін айқындайды. Бір адам білген ақпаратты тұтас халық біледі, ештеңені жасырып ұстай алмайсың деген мағынада қолданылады. Жағдаяттық қолданылуы: 1) жасырып ұстаған сырды бір адамға айтып, ол жұртқа тарап кеткен жағдайда; 2) өсек-аяңға жақын адамдарға ескерту жасау мақсатында қолданылады. Қазақ дүниетанымында да жеңге ұғымының символдық мағынасы аса кең: жеңге – қамқор, жеңге – ақылшы, жеңге – сырлас, жеңге – отбасының тірегі, жеңге – еңбекқор, жеңге – мейірімді, жеңге – әзілқұмар т.б. Жеңгемен әзілдесуге болады, келінге, әпке-қарындасқа айта алмағанды жеңгеге айтуға болады. Осы сипаттама түркі мақал-мәтелдеріндегі жеңгенің жел сөзге құмар, өсек-аяң таратушы адамның бейнесінде берілуіне негіз болғанын аңғаруға болады. Мақалдың негізгі идеясы – жеңгеге бағыштай отырып жалпы әйелдерге, келінге, әпке-қарындасқа ескерту жасау.

Puññqo žovalan/is – toññqo minik «Бүгінгі іс/жұмыс – ертеңгі байлық/ ақша» (Хы Уей Гуанг, 50 жаста, Ланьджоу қаласы, 22.09.2012). Мақалдың мазмұны әрбір жүзеге асырылған пайдалы істің, жұмыстың нәтижесі болашақта көрінетінін, адал еңбек әрдайым материалдық табыс әкелетінін сипаттайды. Қоғамда, әлеуметтік ортада адамның өз қажеттіліктерін қамтамасыз етуі, материалдық тұрғыдан ешкімге тәуелсіз болуы адамның өзіне, оның еңбекқорлығына байланысты. Мақалдың идеялық мазмұны адам бойындағы еңбексүйгіштік, еңбекқорлық қасиеттің әлеуметтік құндылық тұрғысынан да, адамгершілік құндылық тұрғысынан да маңызды екенін айғақтайды. Жағдаяттық қолданысы: 1) күнделікті шаруасын немесе жасаймын деп жоспарлаған ісін дер кезінде тиянақты орындап, оның нәтижесін көрген еңбекқор адамдарға риза болғанда; 2) жасалатын жұмысты уақтысында орындамай немесе кешіктіріп орындаған адамдарға ескерту ретінде қолданылады. Қазақ тіліндегі *Бүгінгі істі ертеңге қалдырма; Бейнеттің зейнеті бар* т.б. мақал-мәтелдердің мазмұны да адамның қоғамда, әлеуметтік ортада өзін тәуелсіз, бақытты сезінуі үшін еңбекқорлықтың, жауапкершіліктің маңыздылығын сипаттайды.

Oñurcï qizurqinça qoñus pañlar «Ұрлықшы құйрығына қоңус (музыка аспабы) байлар» (Арыслан Йағлақар, 35 жаста, Сунань қаласы, 13.07.2012). Кез келген теріс қылық, теріс әрекет бәрібір ашылады, көпшілікке мәлім болады деген мағына береді. Мақал құрамындағы *qoñis* лексемасы ішекті музыкалық аспаптың атын білдіреді. Сары ұйғырлардың ата-бабалары қолданған ішекті саз аспабы қазіргі кезде сақталмаған, тіпті суретін де таба алмадық. Бірақ, халық жадында, халық тілінде сақталып келеді.

Сары ұйғыр тіліндегі *qoñis/qoñus* сөзі қазақ тіліндегі *qobiz*, қырғыз тіліндегі *qomuz* сөздерімен төркіндес екені тұлғасынан да, мағынасынан да айқын аңғарылады. Мақал мазмұны бойынша *qoñis/qoñus* шындықтың, ақиқаттың, әділдіктің символы, халық үнін жария ететін қасиетті аспап. Қоғамның үйлесімді дамуына кері әсер ететін жаман қасиеттердің бірі – ұрлық жасау. Ұрлық адамның әлеуметтік ортадағы беделін түсіріп, жиіркеніш тудыратын қылық. Паремиологиялық мағынаның семантикалық уәжіне ұрлықты әшкерелейтін ақиқат ретінде музыкалық аспаптың даусы алынып отыр. Жағдаяттық қолданысы: 1) біреудің ұрлық немесе жасырын басқа бір келеңсіз әрекетті жасап жатқанында, бұл әрекеттің терістігін, ертең бәрібір жария болатынын ескерту мақсатында; 2) ұрлық жасаған немесе біреуге қасақана зиян келтіру үшін жасырын түрде басқа іс-әрекеттер жасаған адамның теріс қылығы әшкере болып, ұятқа қалған жағдайда қолданылады. Бұл паремиологиялық мағына белгілі бір іс-әрекеттің, үдерістің әр кезеңіне қатысты да семантикалық ыдырауға ұшырайтынын айқындайды. Қазақ тілінде: *Ұрлық түбі – қорлық*.

Avqa köz qolaq rol «Қарияға көз-құлақ бол». (Хсермен Йағлақар, 42 жаста, Шартала ауылы, 10.07.2012). Мақалдың тура мағынасының семантикалық уәжіне қартайған адамның құлағы нашар еститіні, көзі нашар көретіні негіз болса, ауыс мағынасы қарт адамдарға үнемі қамқорлық таныту қажет екенін сипаттайды. Жалпы мазмұны қазақ тіліндегі *Үлкенге – құрмет, кішіге – ізет* мақалымен үндес.

Jol mañsa soanlama «Жолға шыққанда күн санама» [7, с. 171]. Қазақ ұғымындағы сапарға шығатын адамның барар жеріне қашан жететінін, қашан қайтып келетінін сұрауға болмайды, алдын ала болжауға болмайды деген ырымға байланысты қалыптасқан *Жол кеспе!* тиым сөзінің мазмұнымен толық сәйкес келеді. Сары ұйғыр тіліндегі мақал-мәтелдер мазмұнында сақталған ырым-тиымдардың қазақ дәстүріндегі ырым-тиымдармен сәйкес келіп жатуы о бастағы жалпытүркілік дүниетанымға негізделеді.

Pezik tasqa pezik qar tusqo, kičik tasqa kičik qar tusqo «Үлкен тасқа үлкен (көп) қар түсер, кішкентай тасқа кішкентай (аз) қар түсер» [7, с. 171]. Игіліктер мен жақсылықтар да, табиғи апаттардың залалы да адамдардың әлеуметтік мәртебесіне сай (әке – бала, бай – кедей, бастық – қарапайым қызметкер/жұмысшы т.б.) әртүрлі болуы мүмкін деген мағына береді. Ауыс мағынасы адамның әлеуметтік мәртебесіне сай жауапкершілік деңгейдің де әртүрлілігін сипаттайды. Адамгершілік құндылықтарға жататын жауапкершілік мән-маңызына қарай әлеуметтік құндылықтарға да, саяси құндылықтарға да қатысты болып келеді. Жауапкершілік әрбір адамның адамгершілік сапасын айқындайтын негізгі көрсеткіштердің бірі. Әлеуметтік-қоғамдық ортадағы адам мәртебесіне қарай жауапкершіліктің деңгейі де әр түрлі болады, мәселен отбасындағы тұңғыш баланың жауапкершілігі кенже баланың жауапкершілігенен гөрі ауырлау болуы мүмкін. Сол сияқты қарапайым қоғам мүшесіне қарағанда билік басындағы лауазымды азаматтардың жауапкершілік жүгі ауыр болатыны белгілі. Қарапайым адам отбасына, бала-шағасы мен туыстарына жауапты болса, ел басшысы тұтас халыққа, мемлекетке жауапты.

Jol jakin – siqasqo, kise jakin – kaqisqo [7, с. 170] «Жол жақын болса сығылысар (тар), адам жақын болса қағысар». Белгілі бір дәрежеде қазақ тіліндегі туыс адамдарға қатысты айтылатын *Жақында болса тебіскен, алыста болса кісінескен* мақалының мазмұнымен үндеседі.

Рухани-мәдени құндылықтар – жеке тұлғаның рухани байлығының, адамгершілік санасының өлшемі, қоршаған ортадағы заттар мен құбылыстарға, басқа адамдарға

деген қатынастарының, сезімдерінің, өз өмірінің, мақсат-мұраттарының мәні. Этнос мүшелерінің өз қауымына тән жағымды қасиеттерді жоғары бағалауы, қадірлеуі этностың рухани құндылықтарын айқындаумен қатар этнос мәдениетінің деңгейін де көрсетеді.

Нәтижелер

Халық даналығының қайнар көзі болып табылатын мақал-мәтелдер – әрбір халықтың рухани қазынасы, жалпытүркілік құндылық, жалпы түркі тілдері жүйесінің ажырамас бөлігі. Витальды, әлеуметтік, діни, моральдық, эстетикалық, саяси құндылықтар болып жіктелетін рухани-мәдени құндылықтар өзара сабақтасып жатады, соған орай бір мақалдың мазмұнында бірнеше құндылықтарды қатар сипаттайтын тұжырымдамалық идеялар көрініс беруі мүмкін. Мысалы: *Pezik kisesi joq – to'ujjo joq* «Үлкен кісісі (данасы, қариясы, көбасшысы) жоқтың – ертеңі жоқ» (Хсермен Йағлақар, 42 жаста, Шартала ауылы, 10.07.2012). Жағдаяттық қолданысы: 1) үйінде қарт ата-анасы бар, берекелі, әдепті отбасын көріп, риза болғанда; 2) қарт ата-анасын сыйламайтын адамдарды көргенде; 3) ел басшысының немесе кез келген ұйым, мекеме басшысының ақылына, әділдігіне риза болғанда; 4) ел басшысының, басқа да жоғары лауазымды қызметтегі адамдардың әділетсіздің, басқару, ұйымдастыру қабілетінің төмендігін көргенде қолданылады. Бұл мақалдың мазмұны әлеуметтік, адамгершілік және саяси құндылықтарды насихаттайды. Қазақ тілінде – *Көш басшысы жоқ ел оңбайды, Құралай бастаған киік оңбайды; Қариясы жоқтың – дариясы жоқ.*

Pekik kisenij teli/teli per qulas «Бүкір кісінің тілі бір құлаш» (Хсермен Йағлақар, 42 жаста, Шартала ауылы, 10.07.2012). Мақалдың мазмұны аса терең. Әлеуметтік өмірде тағдыры әртүрлі адамдар кездеседі, олардың біразы кез келген қиындықты жеңіп шығатын, мойымайтын қайсарлы да мақсаткер болса, енді бір тобы әлсіз, барлық қиындыққа мойынсұнып жүре береді, енді бір бөлігі өзінің көрген азаптарын қоғамнан, әлеуметтен, жанындағы басқа адамдардан көреді. Өміріне, тағдырына ашулы, жұрттың бәріне өкпелі адамдардың тілі ащы болады, басқа адамдардың жанын тілімен, уытты сөзімен жаралағанды әдетке айналдырады. Мақалдың тура мағынасы физикалық кемістігі бар бүкір кісіге қатысты болғанымен жалпы мазмұны кең, ащы сөзді ойланбай айтатын барлық адамдарға қатысты қолданылады. Қазақ тіліндегі *Жаманның тілі ащы, сараңның суы ащы* мақалымен синонимдік қатар құрайды. Туа бітті іші тар, ақылы таяз, мінезі шайпау, тілі ащы адамдар да болады. Мақалдың идеялық мазмұны ойланып сөйлеу, өз пікірін ешкімнің жанын жараламай жеткізу үлкен адамгершіліктің белгісі екенін насихаттайды. Бұл мақалдың әлеуметтік құндылықтармен қатар адамгершілік құндылықтарды да сипаттайтынын көрсетеді.

Күрделі лингвистикалық құрылым болып табылатын мақал-мәтелдердің құрылымының тұрақтылығы мен мағынасының біртұтастығы негізгі ерекшелігі болғанымен сөйлеу үдерісінде, қарым-қатынастың постулаттарына сәйкес өзгерістерге түсіп отыруы паремнологиялық мағынаның аясын кеңейте түседі. Кей жағдайда екі сыңардан тұратын қостағанды мақалдардың әрбір сыңары ситуациялық басымдыққа ие болып отырады, мысалы: *Toqur pud'zaq ali'ynij qas'i, jas eren sa'sdi'ynij qas'i* «Өтпес пышақ қолдың (алақанның) қасы(жауы), жас жігіт шаштының (әйелдің) қасы(жауы)» мақалының бірінші компоненті ескі құрал-жабдықтарды, қайралмаған пышақты пайдалану адамға зиян тигізуі мүмкін, сондықтан абай болу керек, мүмкін болса қолданбау қажеттігін

ескерткенде немесе пайдаланып зиян шекен адамға қатысты басымдыққа ие болады. Ал екінші компоненті жас жігіттермен қалжыңдасып тұрған қыз-келіншекке ескерту ретінде немесе қыз-келіншектердің жас жігіттермен жақын араласамын деп сөзге қалған жағдайға байланысты басымдық алады.

Мақал-мәтелдер мазмұнындағы рухани-мәдени құндылықтар жайлы ақпараттың сақталуы мен қабылдануы тілдің семиотикалық табиғатына қатысты әмбебап құбылыс. Географиялық, тарихи, этникалық және тілдік ерекшеліктеріне қарамастан әлемдегі барлық халықтар тіліндегі мақал-мәтелдер бірдей немесе бір-біріне өте жақын жағдаятты сомдайды. Г.Л. Пермяков барлық тілдердегі тұрақты оралымдарды олардың семиотикалық табиғатымен байланыста қарастыру қажеттігін көрсетеді [14, с. 7]. Жағдаяттың сипатына қарай сары ұйғыр тіліндегі мақал-мәтелдері негізінен бес түрлі логика-семиотикалық топтан тұрады: 1. Зат (адам, құбылыс т.б.) пен оның қасиеттерінің қатысына байланысты (*Pekik kiseniñ teli/teli per qulaş* «Бүкір кісінің тілі бір құлаш/ащы»). 2. Заттардың бір-бірімен қатысына байланысты (*Ezer atta ezengi joq polmas tro* «Ерттеулі ат үзеңгісіз болмас»). 3. Әр түрлі заттардың бірі-бірінің қатынасына байланысты айқындалатын сол заттардың қасиеттері арасындағы қатынастар (*Pezik tasqa pezik qar tusqo, kiçik tasqa kiçik qar tusqo* «Үлкен тасқа үлкен (көп) қар түсер, кішкентай тасқа кішкентай (аз) қар түсер»). 4. Заттардың белгілі бір қасиеттері бар-жоғына байланысты олардың арасындағы байланыстар (*Kisege minik joq posa taltaqini ustañaq tro, seminge tuz joq posa suni ustañaq tro* «Кісиде ақша жоқ болса, аруаққа пара-пар, ыдыстағы аста тұз болмаса суға пара-пар»). 5. Әртүрлі заттарға тән бөліктердің қасиеттері арасындағы ұқсастықтарға байланысты (*Kisi qarisa küñel qarñimes, terek qarisa jiltis qarñimes* «Кісі қартайса да жүрегі қартаймайды, терек қартайса да тамыры қартаймайды»).

Әрбір халық тіліндегі мақал-мәтелдер халық мәдениетінің айнасы. Этностық тағдыры күрделі, тоқырау жағдайындағы сары ұйғыр тіліндегі мақал-мәтелдерден де халықтың рухани-мәдени құндылықтары көрініс береді.

Қорытынды

Бай да құнарлы мазмұнға ие мақал-мәтелдер лингвоэволюциялық үдерістерге сай дамып, уақытпен бірге жаңарып, түлеп, заманауи тілдің сипатына енгенімен ақпараттық мазмұнында халық дүниетанымының о бастағы архаикалық белгілерін де сақтап қалатыны белгілі. Мақал-мәтелдер құрылымындағы өзгерістер бастапқы паремиологиялық мағынаны түбегейлі өзгерте алмайды, ситуациялық мағынасының аясы кеңеюі, әр бағытқа тарамдала дамуы немесе тарылуы мүмкін. Бір негізден тараған қазіргі түркі тілдеріндегі мақал-мәтелдер де құрылымдық-мағыналық тұрғыдан біраз өзгерістерге түскенімен мазмұнындағы жалпытүркілік дүниетаным негізінен сақталып отырады. Бұл сары ұйғыр мақал-мәтелдерінің де, қазақ мақал-мәтелдерінің де мазмұнынан айқын аңғарылады.

Ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып келе жатқан паремиялар әрбір этностың дара болмысын, өзіндік рухани-мәдени келбетін айқындайтын күрделі лингвистикалық құрылым болып табылады. Мақал-мәтелдер тұлғасына тұрақтылық тән болғанымен абсолютті тұрақтылық сақталмайтыны белгілі. Тілдің даму үдерісіндегі интралингвистикалық,

экстралингвистикалық факторлардың ықпалымен әртүрлі өзгерістерге ұшырайды. Функционалдық қолданыс аясы тарылған сары ұйғыр тілінде тілдік нормалардың қалыптаспауына, үндестік заңының жүйесіздігіне байланысты мақал-мәтелдер құрамындағы сөздер фонетикалық жарыспалылық сипатта қолданылады. Бұл сары ұйғыр тіліндегі мақал-мәтелдер варианттарының қалыптасуына ықпал еткенін көрсетеді.

Таным мазмұны мен тіл мазмұнының сабақтастығын айқындайтын мақал-мәтелдердің этнос болмысын танытудағы айырықша қызметі паремиологиялық мағынаның рухани-мәдени құндылықтарды сипаттауымен байланысты болып келеді. Шағын санды сары ұйғыр тілінде сақталған аздаған мақал-мәтелдердің мазмұнынан өмір, денсаулық, игілік, экология мәселелерін қамтитын витальды құндылықтар да; жаратқанға, сенімге, ғибадат орындарына қатысты діни құндылықтар да; әлеуметтік мәртебе, әлеуметтік жағдай, байлық, отбасы т.б. туралы әлеуметтік құндылықтар да; қайырымдылық, достық, сүйіспеншілік, парыз, адалдық, әдептілік т.б. жайлы моральдық құндылықтар да; сұлулықты, идеалды, үйлесімділікті насихатты қамтитын эстетикалық құндылықтар да; елдік, ел басқару ісі, мемлекеттілік, заң, азаматтық еркіндіктер т.б. мәселелерді қамтитын саяси құндылықтар да там-тұмдап көрініс береді.

Тілдің өлуі немесе ассимиляциялық құбылыстарға ұшырауы этностың жоғалуына тікелей ықпал ететіні белгілі. Ұрпақ арасындағы рухани-мәдени сабақтастық желісінің үзілмеуі тіл қызметіне тікелей байланысты. Сары ұйғыр тілінде мақал-мәтелдердің тым аз сақталуы, сөйлеу үдерісінде нақыл сөздерді қолданатын адамдардың бірді-екілі ғана болуы қарқынды ассимиляциялық үдерістегі этностың лингвистикалық ахуалының күн өткен сайын төмендеп бара жатқанын айқындайды.

Әдебиет

1. Решетов А.М. Уйгуры. Шара уйгур (шира югур, юйгу) // Народы и религии мира. Энциклопедия. Главный редактор В.А. Тишков. – Москва: Научное издательство «Большая Российская энциклопедия», 1998. – 928 с.
2. Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. Т. 2. – М-Л: Издательство АН СССР, 1960. – 362 с.
3. Хы Уей Гуанг. Сары ұйғырлардың мәдениет тарихы. – Бейжің: Ұлттар баспасы, 2000. – 315 б.
4. Баскаков Н.А. Введение в изучение тюркских языков. – Москва: Высшая школа, 1969. – 382 с.
5. Манкеева Ж.А. Қазақ тілінің түркілік сабақтастығы // Turkic Studies Journal. – №3. Vol.3. 2021. – С.47-54.
6. Малов С.Е. Язык желтых уйгуров. Словарь и грамматика. – Алма-Ата: Издательство АН КазССР, 1957. – 196 с.
7. Малов С.Е. Язык желтых уйгуров. Тексты и переводы. – Москва: Наука, 1967. – 218 с.
8. Тенишев Э.Р., Тодаева Б.Х. Язык желтых уйгуров. – Москва: Наука, 1966. – 84 с.
9. Тенишев Э.Р. Отчет по поездке к уйгурам, саларам и сарыг-югурам // Известия АН СССР. Отделение литературы и языка. Т. XX. – Москва: Изд. АН СССР, 1961. – С.180-184.
10. Тенишев Э.Р. Строй сарыг-югурского языка. Текст. – Москва: Наука, 1976. – 307 с.
11. Қайдар Ә. Халық даналығы. – Алматы: Толған-ай, 2004. – 560 б.
12. Карлинский А.Е. Основы теории взаимодействия языков. КазССР, Ин-т языкознания. – Алма-Ата: Ғылым, 1990. – 160 с.
13. Философия. Құрастырған Т. Ғабитов. – Алматы: Раритет, 2005. – 400 б.
14. Пермяков Г.Л. От поговорки до сказки (Заметки по общей теории клише). – Москва: Восточная литература, 1970. – 240 с.

Reference

1. Reshetov A.M. Uygury. Shara uygur (shira iugur, iuygu) [Uighurs. Yellow Uighurs (shira iugur, iuygu)]. In: *Narody i religii mira. Ensiklopediya* [Peoples and religions of the world. Encyclopedia]. Moscow, Scientific publishing house «Big Russian Encyclopedia», 1998. 928 p. [in Russian].
2. Bichurin N.Ia. *Sobranie svedeniy o narodah, obitavshih v Sredney Azii vdrevnie vremena* [Collection of information about peoples inhabiting the central Asia in ancient times. Vol. 2.]. Moscow-Leningrad, Publishing House of the USSR Academy of Sciences, 1960. 362 p. [in Russian].
3. Hy Uey Guan. *Sary uygylardyn madeniyet tarihy* [The cultural history of Yellow Uighurs]. Beijing, Nations publishing house, 2000. 315 p. [in Kazakh].
4. Baskakov N.A. *Vvedeniye v izuchenie turkskih yazykov* [Introduction to the studies of the Turkic languages]. Moscow, Higher School, 1969. 382 p. [in Russian].
5. Mankeeva Zh.A. *Kazakh tilinin turkilik sabaktastygy* [Turkic continuation of Kazakh language]. *Turkic Studies Journal*. 2021. №3. Vol.3. P. 47-54. [in Kazakh].
6. Malov S.E. *Yazyk zheltyh uygurov. Slovar i grammatika* [The language of yellow Uighurs. Vocabulary and grammar]. Alma-Ata, Publishing House of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR, 1957. 196 p. [in Russian].
7. Malov S.E. *Yazyk zheltyh uygurov. Teksty I perevody* [The language of yellow Uighurs. Texts and translations]. Moscow, Nauka, 1967. 218 p. [in Russian].
8. Tenishev E.R., Todaeva B.H. *Yazyk zheltyh uygurov* [The language of yellow Uighurs]. Moscow, Nauka, 1966. 84 p. [in Russian].
9. Tenishev E.R. *Otchet po poezdke k uyguram, salaram i saryg-iuguram* [Report on the travel to Uighurs, Salars and Yellow Uighurs]. *Izvestia of the USSR Academy of Sciences. Department of Literature and Language*. Vol. XX. Moscow, Publishing House of the USSR Academy of Sciences, 1961. P. 180-184 [in Russian].
10. Tenishev E.R. *Story saryg-yugurskogo yazyka. Tekst* [The structure of the Saryg-Yugur language. Text]. Moscow, Nauka, 1976. 307 p. [in Russian].
11. Kaydar A.T. *Halyk danalygy* [People's wisdom]. Almaty, Tolgan-AI, 2004. 560 p. [in Kazakh].
12. Karlinskiy A.E. *Osnovy teorii vzaimodeystvia yazykov* [Basis of the theory of interaction of languages. Kazakh SSR, Institute of linguistics]. Alma-Ata, Nauka, 1990. 160 p. [in Russian].
13. *Filosofia* [Philosophy]. Compiled By T. Gabitov. Almaty, Rarity, 2005. 400 p. [in Kazakh].
14. Permiyakov G.L. *Ot pogovorki do skazki (Zametki po obshey teorii klishe)* [From proverb to fairy tale (Notes on the general theory of cliches)]. Moscow, Oriental literature, 1970. 240 p. [in Russian].

M.K. Yeskeyeva

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Republic of Kazakhstan

(E-mail: yeskeyeva@mail.ru)

Proverbs and sayings in Sary (Yellow) Uighur language

Abstract. Proverbs and sayings in the modern Turkic languages, which have their own way of formation, develop in close contact with the common Turkic paremiological system, which determines the directions of internal processes of disintegration of the common Turkic language system. The

results of the study of a particular language contribute to finding solutions to problems in the Turkic language, complementing theoretical considerations, and identifying features of the common Turkic worldview. Proverbs and sayings preserved in the language of Yellow Uighurs in the assimilation process, along with the peculiarities of the ethnic worldview, contribute to revealing the features of the common Turkic worldview, clarifying the peculiarities of the development of the paremiological system of Turkic languages in general. The research study considers the meaning and features of the use of proverbs and sayings in the yellow Uighur language, which have a narrowed functional scope, in the context of the history, everyday life and traditions of the people, in the context of spiritual and cultural values. It is determined that changes in the situational use of a single paremiological meaning are also facilitated by the semantic field of dominant lexemes in proverbs and sayings. The ethno-cultural content of the Sary Uighur proverbs describing Tengrism, public and social relations, family and moral values is determined. Key lexemes in the structure of proverbs and sayings of Sary Uighur are compared with versions in the Kazakh language, structural, semantic and common features are distinguished. The Sary Uighur and Kazakh proverbs and sayings are compared, and the features of the content of paremia that characterize the common features of the Turkic peoples and the individual peculiarities of each nation are given. The research study used the materials of two field expeditions (07.2012; 09.2012) organized with the participation of the author to the settlement of the Yellow Uighurs in the Sunan region of the People's Republic of China.

Keywords: proverbs and sayings, endangered languages, yellow Uighur language, paremiological meaning, linguophilosophy, common Turkic worldview, spiritual and cultural values.

М.К. Ескеева

*Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева,
Нур-Султан, Республика Казахстан
(E-mail: yeskeyeva@mail.ru)*

Пословицы на языке желтых уйгуров

Аннотация. Процессы внутреннего распада общетюркской языковой системы нашли отражение в пословицах и поговорках современных тюркских языков, которые прошли свой определенный этап развития и находились в тесной связи с паремиологическими системами других тюркских народов. Результаты исследования определенного языка способствуют решению вопросов, вызывающих полемику в других тюркских языках, тем самым дополняют теоретические выводы, выявляя особенности общетюркского мировидения. Пословицы и поговорки, которые сохранились в языке сары-уйгуров, подверглись процессу усиленной ассимиляции, что дало возможность выявить своеобразие как общетюркского, так и этнического мирозерцания. В статье рассматриваются значения и уделяется внимание употреблению пословиц и поговорок, имеющих ограниченный спектр функционального применения с точки зрения духовных и культурных ценностей в контексте истории, быта и обычаев народа. Выявляется, что семантическая сфера доминантных лексем в составе пословиц влияет на изменение ситуативного употребления целостного значения паремий. Раскрывается этнокультурное содержание сары-уйгурских пословиц, которые описывают общественно-социальные отношения, семейные и нравственные ценности, тенгрианство. Определяются общие, структурные и смысловые особенности опорных лексем в составе пословиц и поговорок на языке желтых уйгуров в сравнении с аналогичными

вариантами в казахском языке. Проводится сравнительный анализ казахских и сары-уйгурских пословиц, которые позволяют выявить схожие черты в содержании паремий и самобытность каждого отдельного народа. В материалах исследования автором использованы данные, которые были получены в ходе двух экспедиций (07.2012; 09.2012) в поселение сары-уйгуров в район Сунань Китайской Народной Республики.

Ключевые слова: пословицы, исчезающие языки, язык желтых уйгуров, паремиологическое значение, лингвофилософия, общетюркское мировоззрение, духовно-культурные ценности.

Автор туралы мәлімет:

Ескеева Мағрипа Қайнарбайқызы, филология ғылымдарының докторы, түркітану кафедрасының профессоры, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қ. Сәтбаев көшесі, 2, Нұр-Сұлтан, Қазақстан Республикасы.

ORCID: 0000-0002-7647-817X

Information about the author:

Yeskeyeva Magripa Kaynarbaykyzy, Doctor of Philology, Professor at the Department of Turkology, L.N. Gumilyov Eurasian National University, K. Satpayev str., 2, Nur-Sultan, Republic of Kazakhstan.

ORCID: 0000-0002-7647-817X

Сведения об авторе:

Ескеева Мағрипа Қайнарбаевна, доктор филологических наук, профессор кафедры тюркологии, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, ул. К. Сатпаева, 2, Нур-Сұлтан, Республика Казахстан.

ORCID: 0000-0002-7647-817X

Жыраулар поэтикасындағы «шынайы адам» концептісі¹

*Б.И. Нұрдәулетова^а, М.Т. Шохаев^б, А.Б. Кенғанова^с

^аШ. Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті, Ақтау, Қазақстан Республикасы. (E-mail: nurdauletova@mail.ru)

* Байланыс үшін автор: nurdauletova@mail.ru

^бЛ.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан Республикасы (E-mail: mshokhayev@mail.ru)

^сШ. Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті, Ақтау, Қазақстан Республикасы. (E-mail: kenganova.anar@mail.ru)

ARTICLE INFO

Кілт сөздер:
концептуалды
әдіснама,
жырау, сопылық,
кемел адам,
діни тезаурус,
құндылық, өлең
мәтіні.

XFTAP 16.01.07

DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2022-2-72-85>

АННОТАЦИЯ

Жыраулар – ауызша эпикалық дәстүрді жасаушы және таратушы ерекше өнер иелері. Ауызша эпикалық дәстүр көне Грекияда, Арабияда, түркі халықтарында, ал XX ғасырдың 40-50 жылдарына дейін Албания, Югославия, Болгария, Македония елдерінде сақталып келді. Жыраулық дәстүрдің басты ерекшелігі – оның ұрпақтан ұрпаққа ауызша тарап жеткізілетіндігінде және жырдың қағазға жазылмай, ауызша шығарылатындығында. Жыраулық дәстүр тудырған ғалам бейнесі өмір мен өлім, қуаныш пен қайғы, туған жер сияқты жалпы адамзатқа ортақ ұғым-түсініктерге және *толық адам, дүниенің жаратылуы, атамекен* сияқты ұлттық танымға қатысты концептілер арқылы анықталады.

Мақала қазақ жырауларының, атап айтқанда, Батыс Қазақстанның көптеген жырауларының шығармашылығындағы сопылық ілімді түсінуге арналған. Авторлар сопылық ілімде адамзаттың рухани-адамгершілік дамуы мен мәдени және интеллектуалдық дамуындағы рөлін ашатын жүйелі зерттеулер әлі де жоқтың қасы екенін атап көрсетеді. Авторлар сілтеме жасаған еуропалық ғалымдардың арасында суфизмнің жағымсыз жақтары туралы өте қарама-қайшы пікірлер бар.

Авторлар «камили инсан» ұғымы сопылық ілімнің негізгі мәнінің бірі, адамның рухани тазаруы, аскетизм, материалдық құндылықтардан бас тарту арқылы толық адамдық даралыққа жетуі екенін атап көрсетеді. Сонымен қатар, мақалада сопылық ілімнің *зікір, пікір ету, шүкір ету, тәубаға келу, тағтым, иман* сынды басқа да мәнді ұғымдары философиялық, теологиялық, тарихи-мәдени мағыналық талдауға ұшырайды. Бұл талдауға жырау-ақындардың поэтикалық мәтіндері көрнекі материал болды.

Received 18 March 2022. Revised 14 May 2022. Accepted 06 June 2022. Available online 31 June 2022.

For citation:

Nurdauletova B.I., Shokaev M.T., Kenganova A.B. The concept of a perfect human in the poetics of zhyrau // Turkic Studies Journal. – 2022. – Vol. 4. – No 2. – P. 72-85. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2022-2-72-85>

Для цитирования:

Б.И. Нұрдәулетова, М.Т. Шохаев, А.Б. Кенғанова Жыраулар поэтикасындағы «шынайы адам» концептісі // Turkic Studies Journal. – 2022. – Т. 4. – № 2. – 72-85 б. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2022-2-72-85>

¹ Мақала ҚР БҒМ грантымен қаржыландырылатын «AP08856996 Маңғыстау аймағындағы сакралды мәтіндердің концептуалды кеңістігі (жыраулық мәтіндер, эпитафиялық жазба мәтіндері, петроглифтер)» ғылыми жобасы аясында жазылды.

Кіріспе

Лингвистикалық түсінікте концептіні үш тұрғыда қарастыруға болады: біріншіден концептінің құрамына мағынасы ұлттық тілдік сананың мазмұнын беретін, тілді тұтынушыға тән «балаң дүние бейнесін» сипаттайтын лексемалар кіреді, бұлар ұлттың мәдениетін жинақтаған тілдің концептосферасын құрайды, зерттеудің бұл бағыты лексикалық семантика арқылы дүниені концептуализациялау нәтижесінде жүргізіледі, негізгі зерттеу құралы – концепт семантикасының базалық компоненті анықталатын концептуалдық модель болып табылады. Екіншіден, біршама тар аяда концептіге белгілі бір этномәдениет өкілдерін сипаттайтын семантикалық білім жатқызылады. Мұндай концептілер жиынтығы өзіндік құрылымға ие семантикалық кеңістік ретіндегі концептосфера түзе алмайды, бірақ белгілі бір семантикалық кеңістікте концептілік ая жасайды. Сондай-ақ, концептілер қатарына саны жағынан белгілі, шектеулі семантикалық білімге негізделген ұлттық менталды ұғымдар жатқызылады. Оның қатарында ЖАН, ШЫНДЫҚ, ЕРКІНДІК, БАҚЫТ, МАХАББАТ тәрізді метафизикалық концептілер бар.

Концептінің рухани (идеялық) және материалдық негіздемесін талдай келіп, С.Г.Воркачев мынадай қорытынды пікір айтады: «Концепт – это единица коллективного знания/сознания (отправляющая к высшим духовным ценностям), имеющая языковое выражение и отмеченная этнокультурной спецификой. По существу, терминологизации лексемы «концепт» является потребность в этнокультурной авторизации семантических единиц – соотношении их с языковой личностью» [1, с. 79-95].

Жыраулық болмыс тудырған ғалам бейнесінің поэтикалық табиғатын зерттеу жалпы адамзатқа тән ұғым-түсініктер мен қазақы менталитет қалыптастырған ұлттық мәдениет, ұлттық рухтың өзіндік сипатын танытатын жеке концептілер арқылы, атап айтқанда, дүниенің жаратылуын, дүниенің мәнін тану, жеке адамдық тұлға, тұлғаның ерекше болмысын сипаттайтын «шынайы адам» бейнесі, сондай-ақ, адами мәнді толықтыруға қатысатын түрлі категорияларға (сандық, сапалық, жекелік, жалпылық т.б.), олардың поэтикалық тілдің өн бойында көріну әдіс-тәсілдерін зерделеуге қатысты талданады.

Жыраулар тіліндегі ШЫНАЙЫ АДАМ концептісі сопылық ілімнің діни-философиялық жүйесіндегі негізгі ұстанымдар арқылы ашылады. «Шынайы адам» дегеніміз кім? Ол қандай болуы керек? Барлық адамзаттың ақыл-ойы, адам табиғатына берілген қабілет-қасиет, талант пен мүмкіндік көзі (өнер, ғылым, мәдениет) бір ғана нәрсеге бағытталуы, соның жолына қызмет етуі тиіс, ол – шынайы адамдық болмыс.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Зерттеу материалдарына XVIII-XIX ғасырлардағы Маңғыстау ақын-жыраулары шығармаларының мәтіні алынды. Тақырыпты зерттеу барысында мәтіндерге концептуалды талдау жасалды, жеке сөздердің мағыналық өрісін айқындауда этимологиялық, лингвокогнитивті зерттеу жүргізілді.

«Ислам» энциклопедиялық сөздігінде *суфи (сопы)* сөзінің парсы және түрік тіліндегі мағынасы «дәруіш», «бишара», «кедей» сөздерімен мағыналас, сондай-ақ, мистикалық тарихат өкілін білдіретіндігі, арабтың факир (пақыр) сөзімен мағыналас екендігі, XI ғасырдың орталарында парсы тілді ортада көбірек қолданылғандығы, себебі осы кезеңде сопылардың уақытша бейресми үйірмелерінің көптеп пайда болғандығы айтылған [2, 56 б.].

Біздің түсінуімізше, немесе біз зерттеген жыраулардың концептуалдық дүниетанымындағы «сопылық» концепциясы бойынша сопы – «ел кезген диуана» емес, адам баласының рухани қалыптасуының терең ілімін меңгерген, сол ілімді үйретіп, кейінгі ұрпаққа жеткізетін өзіндік методологиясы, ғылыми ұстанымы, қалыптасқан жолы бар білім иесі, ғұлама ғалым.

Рас, өздерін жердегі күйкі тірліктен аулақ ұстау үшін кезбелік-дәруіштік өмір жолын таңдаған сопылар да болған. Тіліміздегі *пақыр* (міскін, бейшара, байғұс), *дәруиш*, *диуана* («кезбе» мағынасында) сөздерінің кейінгі қалыпты, тұрмыстық мағынасының орнығуына сопылар мен сопылық жолда рухани тазарудың (пендешілік тұрмысты мансұқ етіп, Алланың жолын насихаттау үшін ел кезу, кезбелік жол ұстану) дәруіштік жолын ұстанғандар туралы ұғым-түсініктер негіз болса керек.

Әрине, аталған мағыналардың қай-қайсысы да сопылық ілімнің ұстанған негізгі идеясын жоққа шығармайды. Дүниенің қызығынан баз кешіп, өмірлерін Аллаға құлшылыққа арнаған, күні-түні Алланы мадақтап, бес уақыт намазын қаза қылмай, тек дәретпен, ғұсылмен жүруді мақсат тұтқан, өздерінің рухани тазалығымен айнала ортаны тазалыққа үндеген, сол жолда жанын пайда етуге дайын болу сопылардың басты мақсаты болуы керек.

Профессор М. Мырзахметұлының: «Сопылық ағымның ең басты да өзекті мәселесі – хақиқатқа жету. Міне осы хақиқатқа жету жолында рухы жағынан тазарып, іштей пәктенгенде ғана адам камили инсани (толық адам) қалпына қол жеткізе алмақ. Осы себепті де бүгінгі күнде осы мәселе тұрғысынан қарағанда қалыптасқан ортақ таным тарих оқулығында: «Сопылық ілімде камили инсан (Абайда толық адам) рухани қалыпқа түсіру, кәмалатқа жеткізу жолындағы дүниетаным ең басты мәселе ретінде қаралады» деп ой байламына келудің айрықша мән-мағынасы бар ортақ танымға айналуда» [3, 3 б.], – деген тұжырымы біздің зерттеу ұстанымымызбен сәйкеседі.

Суфизм ілімінің адамзатты қалыптастырудағы ғылыми-теориялық, философиялық, практикалық қызметі Еуропа ғалымдарының ортасында адамзаттың дүниені танудағы «мистикалық» ойлауының көрінісі немесе «дәруіштік» жолдағылардың практикалық әдіс-тәсілі ретінде ғана түсіндіріліп, бағаланып келгенін айта келіп зерттеуші Қ.Бегалинова: «К сожалению, в научно-исследовательской литературе праксеологический аспект суфизма до настоящего времени сводится к узко-практической, рецептурно-ритуальной деятельности. Суть подобных подходов емко выразил Дж.Тримингэм, отмечая, что на практике суфизм – это прежде всего созерцательный и эмоциональный мистицизм» [4, 65 б.], – деп жазады. Қазақ ұлттық философиясын зерттеген академик Ғ. Есім суфизмнің «қазақ топырағында өзіне ерекше кеңістік тапқанын» айтады [5, 112 б.].

Талдау

Сопылар туралы ХІХ ғасырдың ІІ жартысында Маңғыстауда өмір сүрген ақын-жыраулар шығармаларында жан-жақты сипат беріледі.

Ишан, сұпы, тақуам

Бұйрықсыз жолдан сақынған (Аралбай жырау) [6, 429 б.]

Ишан, сұпы, тақуа – діннің жолындағы адам. Бұйрықсыз жол – Алланың бұйрығынсыз, қалауынсыз жасалатын іс, сонда *бұйрықсыз жолдан сақину* «Алла бұйырмаған, қаламаған істен сақтану, бойын аулақ ұстау» деген мағынаны береді.

Сопылықтың белгісі –
 Езуін тартып күлмеген,
 Бұл дүниеге ермеген (Ақтан жырау) [6, 174 б.]
 Сұпыларым көп еді,
 Жад еткен хақты зарланып,
 Ақырет қамын ойлаған,
 Дүнияға қызбай алданып (Ыбырайым ахун) [7, 316 б.]

Сопылық ілімнің жыраулық дүниетанымда кеңінен орын табуына не себеп болды, жалпы жыраулық құбылыстың дүниеге келуінің түпкі бастауы осы ілімнен шығып тұрған жоқ па екен? Енді өз мүмкіндігіміздің шеңберінде осы сауалдарға жауап іздеп қаралық. Алдымен біздің зерттеуімізге дәйек болған жыраулардың өмір сүрген ортасы мен поэтикалық мектебі «батыстық жыраулық мектебі» деп аталады. Маңғыстаудағы жыраулық дәстүрді ғасырдан-ғасырға жалғап бізге жеткізген – Абыл Тілеуұлы, Нұрым Шыршұғұлұлы, Ақтан Керейұлы, Қалнияз Шопықұлы, Әбубәкір Кердері, Қашаған Күржіманұлы т.б. жырауларды кейін кеңестік кезеңде Сәттіғұл Жанғабылұлы, Бәйімбет палуан, Түйте ахун Өтесбайұлы, Түмен Балтабасұлы, Ыбырайым ахун Құлбайұлы т.б. жыраулар жалғастырды. Олардың жыраулық мектеп қалыптастырған поэтикалық ареалы – Маңғыстау, Атырау, Орал, Ақтөбе, Қызылорда облысының Арал, Қазалы аймағы.

Жыраулар өздері өмір сүрген өңірлердегі мектеп-медреселерден мұсылманша білім алған. Оларға Хиуа, Бұхарадағы сопылық ілімді ұстанушы атақты ғұлдамалардың шәкірттері дәріс берген. Ұзақбай жыраудың төмендегі жыр жолдарында Маңғыстау, Атырау аймағында діни білім берген ұстаздар – пірлер туралы айтылады:

Айтайын Әбді ахунды
 Білім алған Бұхардан
 Он екі пәнді құтарған,
 Ұлуғы пірден дұға алған...
 Әзірет-ишан Әбдиің,
 Мирсалық деген пірі екен,
 Қожа Ахмет Иасауи
 Пірден пірге төре екен,
 Силсаласы жалғасқан
 Отыз үш ата жер екен. (Ұзақбай жырау) [8, 132 б.]

Жоғарыда аталған жыраулардың қатарында Ыбырайым-ахун Құлбайұлы, Өр Ишан Дарханұлы, Түйте ахун Өтесбайұлы сияқты сөз зергерлері арнайы діни дәрежеге қол жеткізген, оқымысты жандар. Олардың есімдеріне тіркелген *ишан*, *ахун*, *сұпы* сөздері белгілі бір діни дәрежені білдіреді.

Сопылық әлемдегі ең басты ұстаным – «шынайы адами болмысқа», яғни «Алланың сүйген құлы» дәрежесіне жету болса, оның бірден-бір жолы жүректі тазалаумен байланысты болды. Жыраулар поэтикасында жүректі тазалаудың практикалық та, рухани да жолы *зікір*, *пікір*, *шүкір* ұғымымен байланысты көрсетіледі.

Суфизм туралы ғылыми-теориялық зерттеулер мен діни-танымдық еңбектерде *зікір* – суфизмнің ең басты белгісінен саналады. Ахмад Заруктың «Каваиду ат-тасаввур» еңбегінде: «Суфизмге екі мыңнан астам анықтама берілді. Соның барлығының мазмұны мынаған тіреледі: сопылық – дегеніміз Аллаға шын жүректен, шексіз құлшылық және қызмет ету. Суфизмнің негізгі өзегі жүректі дүниенің кез-келген құмарлығынан

тазалау, негізгі діңі – адамның ұлы жаратушымен байланысы» – дейді. Сопы дегеніміз – жүрегінде Алладан өзге ешнәрсе жоқ, тазарған және Алланың жолындағы қызметі арқылы оның (Алланың) құрметіне бөленген жандар [9, 7 б.].

Бір таңқаларлығы, көптеген еуропалық зерттеушілер зікірді, жалпы суфизмдегі дәруіштікті (дүниенің қызығынан безу, Алланың жолына ғана бет бұру) мұсылман дініне басқа діндерден енген құбылыс ретінде қарастырады. Араб зерттеушісі Абдул-Кадыр Иса орысшаға аударылған кітабында: «Во все времена наибольшему давлению и нападкам подвергался суфизм, потому что в нем заключается суть Ислама, его дух и сила. Противники Ислама стремятся представить суфизм как философскую фантазию, призывающую к отшельничеству и оторванности от реальной общественной жизни, как тормоз в человеческом развитии. Однако Всевышний Аллах обещал сберечь и сохранить свою религию, поэтому перья врагов были сломаны, и ветер развеял их утверждения, а суфизм остался маяком вставших на путь приближения к Аллаху и самым позитивным методом распространения Ислама и укрепления его устоев» [9, 5 б.].

Рас, кеңестік идеологияның салтанат құрған дәуірінде діни идеологияның «жалған, қиялға құрылған догма» ретінде адамзат санасынан аластатылуы діни таным арқылы қалыптасқан адами болмысымыздың, атадан балаға мирас болып келе жатырған имандылық, кісілік қағидаларының күнделікті өмірімізден мүлде шығарылып тастауына, ұмыт болуына әкеп соқтырды. Зікір айту – жабайылық пен тағылықтың немесе «өмірден баз кешіп, ортадан аластатылған дәруіштіктің» белгісінен саналды. Сопылық ілімдегі «жүректі тазалау, Алланы еске алудың» амалы ретіндегі зікір туралы айтуға тыйым салынды.

Әулиесі қойдай шулаған,
Маңғыстаудың ойында
Дәріс айтқан ғалымдар,
Жария зікір топталып,
Уәлилердің сесімен,
Шайтандар қашты от қарып,
Кәпірдің салған кәрінен
Бұл жақсы әдет қалды тоқталып.
Адасты сөйтіп көп халық,
Айыра алмадық арасын,
Адам мен шайтан жұптанып. (Құдас жырау) [8, 246 б.]

Қ.А. Ясауидің «Хикмет» жинағының 1998 жылғы басылымында: «Зикер(а) – еске алу, еске сақтау, зікір, зікір салу. Сопылардың Алланы еске алып, жалбарынуы. Зікір жүрекпен (көңіл), сөзбен және дене қимылы арқылы – үш түрлі жолмен орындалады» [10, 634 б.] – делінген. Жалпы діни философияны, дін тарихын зерттеген ғалымдардың еңбектерінде зікір салу суфизмдегі жүректі тазарту, рухани жаңарудың бірден-бір практикалық тәсілі ретінде беріледі.

Ғ. Есімнің философиялық талдауларында зікір – поэтикалық формаға түскен, өзіндік мақамы бар философиялық шығарма. Зікір айту арқылы дәруіш құдаймен сұхбаттасады. Ал дәруіштер – Аллаға ғашық жандар, сондықтан зікір де Аллаға ғашықтық туралы болмақ [5, 132-133 б.].

Кейінгі ұрпақ жыраулық поэзия арқылы зікірдің шынайы имандылықтың, діни ғұламалықтың белгісі ретіндегі мәнін таниды.

Ұзақбай Қазжанұлының:
 Мәдина, Мекке, Шам шәрі
 Жақсыларым орнаған
Зікір, таспих, салауат
 Муадзин азан ыңлаған, –

деген жолдарында *зікір, таспих, салауат* айту қасиетті Мекке, Мәдина, Шам шаһарын мекендеген жақсылардан (иманды мұсылмандардан) қалған дәстүр екені айтылған. Зікірдің тарихы туралы арнайы зерттеу еңбектерде не айтатынына қысқаша тоқталып өтейік. Суфизмді зерттеуші, профессор Александр Кныштың «Мусульманский мистицизм» [11] еңбегінде Мұхаммед пайғамбардың және оның жолын ұстанушылардың діни заңдылықтарды сақтаудағы ережелердің орындалысына көңілі бітпегендіктен, өздеріне қосымша тыйымдарды таңдап алып, ұстануы сопылық әдебиеттерде сопылықтың алғашқы бастамасынан саналады деп жазылған. Сонда сопылық ілімдегі Аллаға ғашықтықтың жолдары (адалдық, тазалық, Алла алдындағы қорқыныш, Алланы үнемі еске алу (зікір ету), рухани оңашалану, яғни Алламен бетпе-бет оңаша қалу) сопылық (суфизм) ұғымы немесе атауы пайда болмай тұрғаннан бар амал болып саналады. Осы еңбекте оңашалану *хал, фана, шіл* (шілде, қырық күндік оңашалану) терминімен түсіндіріледі. Көптеген діндердегі мистиктердің басты мақсаты – Алланы танып қою емес, Алламен бірігу, тұтасу. Алламен тұтасудың бір жолы – өзіңнің «меніңді» мүлде жоқ етіп, Аллаға айналу – *фана* деп аталады. Немесе адамның бір сәтке дүниені ұмытып, пендешілік қалыптарынан тазару, Аллаға жақындау сәтін *хал*, көпше *ахуал* деп атаған. Сөздікте: «Хал (мн.ч. ахвал, или хаала, мн.ч. хаалаат) – состояние вещи, человека, бога и т.д.» [2, с. 266].

Абдул-Кадыр Исаның түсіндіруінше, Пайғамбардың сахабалары мен табиғұндары өздерін сопы деп атамаса да, олар өздерінің Аллаға құлшылық амалдарымен, жандүниесінің тазалығымен, дүниенің байлығына қызықпайтын қарапайымдылығымен шын мәніндегі сопылар болды. Олай болса, жыраулардың зікір туралы Пайғамбар заманынан келе жатқан асыл жол еді деп көрсетуі олардың дүниетанымының кеңдігін, діни білімдерінің терең екендігін танытса керек.

Суфизмнің адамгершілік (хал) ілімі бойынша «шынайы адам» болудың тағы бір шарты – *пікір ету және шүкір ету, тәубаға келу*. Халық тіліндегі «өзіңнен жоғарыны көріп пікір ет, төменді көріп шүкір ет» деген философиялық түйінінің түп негізі де осы *пікір ету және шүкір етуде* жатса керек.

Алланың асыл құлдары
 Зікір етіп зарлаған,
 Пікір етіп барлағын,
 Шүкір етіп шыдаған,
 Өз нәпсісін сынаған,
 Сөйтіп Хаққа ұнаған. (Өмір ақын) [6, 363 б.]
 Екі дүние арасын
 Пікірменен жалғаған (Сүгір жырау) [12, 282 б.]

Жыраулар тіліндегі «пікір ету» – өткеннен тағлым алу, дүниенің баянсыздығынан тәлім алу, қорытынды шығару арқылы меңзеледі. Мәселен, жалғыз баласынан айырылып, қайғы-қасірет жұтқан Аралбай жырауды жұбату кезінде Қашаған жырау арғы-бергі замандардағы пайғамбарлардың, сахабалардың басынан өткен қиыншылықтарын

баяндай келіп, соған қарап пікір етуін, Алланың салған ісіне шыдап, осы бергеніне де қанағат, шүкір етуін сұрайды:

Құшақтап біраз сүйгенің –

Алладан болған мырзалық. (Қашаған жырау) [6, 394 б.]

Өлең өрнегінде пікір, шүкір сөздері үнемі қатар қолданылып, бірі (пікір) – негізгі әрекет болса, екіншісі (шүкір) соның қорытынды түйіні ретінде беріледі.

Біздің зерттеуімізге дерек болған жыраулар поэзиясында *зікір*, *пікір*, *шүкір* имандылықтың, Алланы танудың, мұсылманшылықтағы *тарихат*, *хақиқат*, *шариғат* жолын танып-білудің бірден-бір тәсілі ретінде және шынайы мұсылмандардың «діннің бүтіндігін сақтаудың, адамзатты жер бетіндік күнәлардан сақтаудың» бірден-бір амалы ретінде жиі тілге оралып отырады:

Құдайдың сүйген құлдары

Күндіз-түні зарлады.

Зікір айтып Аллаға,

Тәуекел етіп Тәңірге

Шариғат жолын таңдады (Сәттіғұл жырау) [7, 104 б.]

Зікір еткен Аллалап,

Тахуалар өтті ғылымды

Мұсылман түгел естіді

Бекеттей ұлығ пірімді (Сәттіғұл жырау) [7, 104 б.]

Жер-жерден мешіт салдырып,

Ғұлама, ишан, ахунға

Жақсыларым тұрған пірленіп.

Мүршит пен мүрит жыйылып,

Алланың нұры құйылып,

Медіресе-мешіт ішінде

Зікір қылып еңіредік (Есмағамбет жырау). [8, 17 б.]

Ізбас жырау Есімұлының:

Мағына тапсаң жарасар

Шығарып әуез зыбаннан,

«*Зікірулаһә зикрән*

Кәсирен» – деген Құраннан.

Мұнымды жалған дей алмас

Құдайдан қорқып ұялған [7, 80 б.], –

деген жолдарында *зікір* айтып Құдайды еске алудың Құранмен бекітілгендігі («*Зікірулаһә зикрән Кәсирен*» – деген Құраннан) дәлелдене түседі.

Жыраулар тілінде *зікір* – көбінесе *таспих*, *салауат*, *жария*, *тағлим* сөздерімен қатар қолданылады:

Аллалаған пір де өткен,

Зікір, *таспих*, *жария*

Мешіттің ішін гүл еткен (Қашаған жырау) [6, 39 б.]

Азаннан тұрған ыңлатып

Тағлим, таспих, салауат

Зікір айтқан түн қатып (Сәттіғұл жырау) [7, 104 б.]

Зікір, *таспих*, *салауат*

Муадзин азан ыңлаған (Ұзақбай жырау) [8, 98 б.]

Осындағы таспих, тағлым (тахлил), тәкбір (такбир), салауат - зікірдегі амалдардың қатарына жатады.

Тағлым – Алланың бірлігіне, барлығына ден қоюға бағыштайтын «Лә иллахи илла Аллах» деп бірнеше рет қайталау амалын білдіреді. Салауат - Мұхаммед пайғамбарға мадақ айту, сәлем жолдау. Тәкбір – «Аллаху әкбар» деп қайталау [13, 62 б.].

Таспих, жария сөздері зікірдің түрлерін білдіреді. Сопылық ілімнің дәстүрінде зікірдің құпия және жария түрлері бар. Сөздікте: «Зикр отправлялся либо громким голосом, либо тихим. З.: а) индивидуальный или личный. З., отправляемый уединенно в келье, с покрытой головой, громким голосом, шепотом или мысленно про себя, и б) коллективный З., отправляемый громко вслух на совместном собрании общины... Цель обоих З. одна – вызвать у суфия состояние экстатического транса (ваджу, фақд ал ихсан)» [2, с. 77].

Құпия зікір таспих санау арқылы жеке салынады. Жария зікір көпшілікпен, яғни жамағатпен салынатын *алқа зікірі* деп аталады. Оның алқа аталу себебі зікірге қатысушылар жағалай дөңгелене яғни алқа жасап отырады, қазақ тілінде *алқа қотан отыру* деген тіркес бар. Зікір салу кезінде алқа қотан отырудың себебін дінтанушы Б.Абдрахманов, біріншіден, жетекші ұстаздардың зікірге қатысушыларды бақылап, үнемі қадағалап отыруына ыңғайлы, екіншіден, Аллаға бағышталған құлшылық тілектің бір ортаға шоғырлануы (бір шеңбердің аясында болуы), Алланың құлшылық етушілеріне нұр-шапағатының даруына пайдалы деп түсіндіреді [14]. *Алқа* сөзінің этимологиясы сөздіктерде «дөңгелек сақина, сырға, айнала қоршап отыру» мәнінде берілген [15]. Маңғыстау жырауларындағы «алқалаған әлеумет», «алқаңа келдім еңменіп», «алқаға түсіп көрінбей», «алқалы жерде шапқандай» қолданыстарындағы «алқаның» төркіні де осы зікір салынатын, Алланы мадақтап өсиет, уағыз тыңдалатын алқадан шықса керек.

Жария зікірдің *алқадан* басқа *ара* түрі де бар. *Ара зікір* тамақты қырнап, белгілі бір әуеннің аясында салынады.

Ала таңнан аралап

Зікір айтып зарланған

Бір Алланың досты адам... (Ыбырайым ахун) [7, 315 б.]

Кейбір еуропалық зерттеушілер *ара* зікірдің түпкі мәні мен тарихын түсінбегендіктен «звук пчелы» деп түсінік берген. Дұрысында *ара* зікір Зәкәрия пайғамбардан қалған деп түсіндіріледі. Діни хикая бойынша залымдар Зәкәрия пайғамбарды өлтірмек болғанда, ол ағашқа «мені залымдардан жасыр» деп өтініш қылады. Ағаш қақ айырылып, пайғамбар ішіне кіреді. Бірақ сәлдесінің ұшы сыртта қалып қояды. Ібіліс адам кейпіне түсіп, қуғыншы залымдарға Зәкәрияның жасырынған жерін көрсетіп қояды және ағашты арамен кесуге кеңес береді. Залымдар арамен кесіп, Зәкәрияның басына жетеді. Сонда Зәкәрия денесінің ауырғанына сабыр қылып, қиналған даусы дұшпандарына естілмеу үшін, араның даусымен бірдей қылып, тамағын қырнап үн шығарып, Алланы зікір қылған күйі көз жұмады [16]. Содан бастап, қандай келген пәлеге де Зәкәриядай сабыр қылу, Алланы тамақты қырнап, аралап зікір қылу кейінгі мұсылманға үлгі болып қалады. Қожа Ахмет Ясауиде: Бәле келсе, Зәкәриядай сабыр қылам, – деген жолдар бар.

Қандай діннің болмасын, басты кредосы – адамгершілік, мұсылман дінінде адамгершілік – *имандылық* ұғымына сыйыстырылып беріледі:

Көрінде иманды жан жатады жай,

Қылығы бұл дүниеде жаққандардың

Жаны да о дүниеде иманға бай (Абыл жырау) [17, 264 б.].

Діни сөздікте: «Иман (от глагола амана в значении «верить», «уверовать») – вера, неотъемлемая часть мусульманской религий (дин). Мусульманские идеологи выделяли три основных элемента И.: словесное признание истинности Аллаху, его Писаний и посланников, внутреннее согласие, осознание сердцем истинности Аллаха, добрые дела, исполнение предписаний ислама, религиозных обязанностей» [2, с. 100].

Иман сөзі күнделікті сөйлеу тілімізде «адамгершілік, тазалық» сөздерінің баламасы ретінде жиі қолданысқа ие. «Бетінен иманы төгілген, иман жүзді, иманы бар» немесе «иманы жоқ, имансыз» қолданыстары, «иманы ұшу», «иманы тас төбесіне шығу», «иманын үйіру» т.б. тұрақты сөз тіркестері қалыптасқан.

Иманнан жарық болмайды,

Таспихқа айтып санаған (Қашаған жырау) [6, 39 б.].

Иманды сақтайтын сауыт ретінде жақсы мінез, *әдеп* пен *иба* көрсетіледі:

Дін тірегі – ибалық,

Ибаның әдеп – қақпағы

Қақпағы қымтап жабылса,

Шайтанның қиын ашпағы.

Әдеп, ақыл жоқ болса,

Тәкәппар ашу көп болса,

Иманның оңай қашпағы (Қашаған жырау) [2, 36 т.].

Яғни «иманның қашуы, иманнан айрылу» ұғымы тілімізде мұсылманшылық ережесінен ауысып қалыптасқан. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде *иба* – «инабат, ұят, сыпайылық, кішіпейілдік», *әдеп* – «сыпайыгершілік, ізеттілік» мағынасында түсіндірілсе [18], «Синонимдер сөздігінде» *әдеп*, *иба*, *инабат*, ізет бір синонимдік қатарда беріледі [19, 94 б.]. Жалпы тілдік қолданыста *иба*, *әдеп* жуық мағыналы сөздер болғанымен, жыраулар поэзиясында әрқайсысының өзіндік семантикалық өрісі көрініс береді. «Дін тірегі ибалық болғанда, оның қақпағы – әдеп, әдеп болмаған жағдайда иман қашады». Бұл жерде *иба* «ізеттілік, сыпайылық», ал *әдеп* ізеттіліктің бір белгісі – «кішіпейілдік пен қарапайымдылық» ұғымында қолданылып тұр. Мұсылманшылықтың бір белгісі «көркем мінез» туралы ілім жыраулар поэзиясында *әдеп*, *иба* түрінде меңзеліп отырғаны сөзсіз.

Алынған нәтижелер

Концепт – өте күрделі ұғым. Ол бір пәннің аясына сыймайды. Кейбір концептілер түрлі парадигмада, түрлі пән аясында, түрлі зерттеу әдістерін қолдану барысында ғана анықталуы мүмкін.

Суфизм ілімі қалыптастырған «шынайы адам» немесе «кәміл адам» концепциясының жыраулар поэтикасындағы дүниенің концептуалдық бейнесінде басты мәнге ие болуына жыраулық үрдістің ортаазиялық түркілік сопылық поэзиямен тамырластығы, Ясауи, С.Бақырғани, А.Иүгнеки шығармаларындағы «дүниені тану» кредосының жыраулық сөз саптауда өз ізін қалдыруы аз ықпал етпесе керек. Қожа Ахмет Ясауидің:

Менің хикметтерім Алладан пәрман,

Оқып ұққанға бар мағынасы – Құран, –

деген деген өз сөзі Хикметтің жай ғана көркем шығарма емес, бүкіл адамзатқа ортақ ақиқат ілімді айғақтайтын философиялық туынды екенін көрсетеді. Зерттеулерде түрік әлемінде сопылық ілімнің негізгі ұстанымдарының түркілік поэтикалық тіл

құдіретімен тұңғыш хатқа түсуі Жүсіп Баласағұнидың «Құтадғу білігінен» басталған деген ой айтылады. Бұған Қожа Ахмет Ясауидің:

Кітаптар көп арабша да, тәжікше,
Біздің тілде бұл жалғыз-ақ, әзірше, –

деп сөз саптауы да куә бола алады [10, 110 б.].

Сопылық ілімдегі адамгершілік, Алланы сүю арқылы Алланың махаббатымен жаратылған бүкіл он сегіз мың ғаламды түгел сүю, құрметтеу, адам мен табиғаттың тұтастығы, *обал, сауап, адал, арам, күнә, сабыр, қанағат* т.б. басты адамдық ұстанымдар қазақ халқы танымының бастау көздерінде, мифтік танымында, салт-дәстүрінде, әдет-ғұрпында, наным-сенімдері мен ырым-тыйымдарында болғаны анық. Біздің осындай қорытындыға келуімізге жыраулар дүниетанымына олардың поэтикалық тілі арқылы жасаған талдауымыз мүмкіндік береді.

Қорытынды

Сопылық дүниетанымды жалпы түркі, соның ішінде қазақ руханиятының үзілмейтін алтын шынжыры ретінде ұрпақтан-ұрпаққа жалғастырған Қ.Ясауи хикметтері болса, осы ілімді ұлттық болмыспен астастырып, қазақ даласына жеткізуде жыраулық мектептер ерекше рөл атқарды.

Жыраулық рух ежелгі түркілік болмыстың кейінгі қазақтың жазба поэтикалық үрдісіне жалғастырған аралық көпірі болды. Ясауи негіздеген ақиқат ілімі жыраулар поэзиясы арқылы Абай, Шәкәрім, М.Көпеев т.б. жазба ақындар дүниетанымына ұласты.

Жыраулар тіліндегі «шынайы адам» концептісін талдауға арналған бұл зерттеу нәтижелерін филологиялық бағыттағы мамандықтарда «жыраулар поэтикасы», «когнитивті лингвистика», «қазақ тіл біліміндегі жаңа бағыттар» ғылыми курстары үшін теориялық материал ретінде пайдалануға болады.

Әдебиет

1. Воркачев С.Г. Методологические основания лингвоконцептологии // Теоретическая и прикладная лингвистика. Вып. 3: Аспекты метакоммуникативной деятельности. – Воронеж, 2002. – 204 с.
2. Ислам. Энциклопедический словарь. – Москва: Наука, 1991. – 315 с.
3. Мырзахметұлы М. Түркістанда туған ойлар. – Алматы: Санат, 1998. – 368 б.
4. Беғалинова К. Суфизм как феномен мусульманской духовности: дисс. ...д-ра филол. наук. – Алматы, 1999. – 278 с.
5. Есім Ғ. Сана болмысы. – Алматы: Ғылым, 1994. – 224 б.
6. Тіл таңбалы ақындар // Құрастырған Қ. Жылқышыұлы. – Т. 2. – Ақтау: Printing House, 2016. – 432 б.
7. Тіл таңбалы ақындар // Құрастырған Қ. Жылқышыұлы. – Т. 3. – Ақтау: Printing House, 2016. – 416 б.
8. Тіл таңбалы ақындар // Құрастырған Қ. Жылқышыұлы. – Т. 5. – Ақтау: Printing House, 2016. – 384 б.
9. Абдул-Кадыр Иса. Истина суфизма. – Москва: Ансар, 2004. – 269 с.
10. Қожа Ахмет Ясауи. Хикмет. – Алматы: Жалын, 1998. – 652 б.

11. Кныш Ф. Мусульманский мистицизм. – Москва – Санкт-Петербург: Диля, 2004. – 453 с.
12. Тіл таңбалы ақындар // Құрастырған Қ. Жылқышыұлы. – Т. 4. – Ақтау: Printing House, 2016. – 400 б.
13. Арабша-қазақша сөздік. – Т. I. – Алматы, 1984. – 420 б.
14. Абдрахманов Б. Маңғыстау және суфизм // Жинақ: Абайтану оқулары, 5 шығарылуы. – Алматы, 2004. – 155 б.
15. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. – Спб., 1911. – 967 с.
16. Рабғузи. Қисса-сул-әнбия. (Қазақ тіліне аударған Роза Мұқанова). – Алматы: Санат, 2001. – 243 б.
17. Тіл таңбалы ақындар // Құрастырған Қ. Жылқышыұлы. – Т. 1. – Ақтау: Printing House, 2016. – 432 б.
18. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. – Т. 8. – Алматы: Ғылым, 1986. – 591 б.
19. Бизақов С. Синонимдер сөздігі. – Алматы: Арыс, 2007. – 640 б.

Reference

1. Vorkachev S.G. Metodologicheskie osnovaniya lingvokonzeptologii [Methodological foundations of linguoconceptology]. In: Teoreticheskaya i prikladnaya lingvistika [Theoretical and Applied Linguistics]. Issue. 3: Aspects of metacommunicative activity]. (Voronezh, 2002, 204 p.) [in Russian].
2. Islam. Enciklopedicheskij slovar' [Encyclopedic Dictionary]. Moscow, Nauka, 1991. 315 p. [in Russian].
3. Myrzakhmetuly M. Turkistanda tugan ojlar [Thoughts born in Turkestan]. Almaty, Sanat, 1998. 368 p. [in Kazakh].
4. Begalinova K. Sufizm kak fenomen musul'manskoj duhovnosti [Sufism as a Phenomenon of Muslim Spirituality]: diss. ...filol. nauk. [Doctoral Dissertation of Philology]. Almaty, 1999. 278 p. [in Russian].
5. Esim G. Sana bolmysy [The essence of consciousness]. Almaty, Nauka, 1994. 224 p. [in Kazakh].
6. Til tangbaly ahyndap [Poets with language symbols]. Hurastyrghan Zh. Zhylykshyuly [Compiled by Zh. Zhylykshyuly]. – V. 2. Aktau, 2016. 432 p. [in Kazakh].
7. Til tangbaly ahyndap [Poets with language symbols]. Hurastyrghan Zh. Zhylykshyuly [Compiled by Zh. Zhylykshyuly]. – V. 3. Aktau, 2016. 416 p. [in Kazakh].
8. Til tangbaly ahyndap [Poets with language symbols]. Hurastyrghan Zh. Zhylykshyuly [Compiled by Zh. Zhylykshyuly]. – V. 5. Aktau, 2016. 384 p. [in Kazakh].
9. Abdul-Kadyr I. Istina sufizma [The truth of Sufism]. Moscow, Ansar, 2004. 269 p. [in Russian].
10. Khozha Ahmet Yasawi Hikmet [Hikmet]. Almaty, Zhaly, 1998. 652 p. [in Kazakh].
11. Knysh A. Musul'manskij misticizm [Muslim mysticism]. Moscow-Saint-Petersburg, Dilia, 2004. 453 p. [in Russian].
12. Til tangbaly ahyndap [Poets with language symbols]. Hurastyrghan Zh. Zhylykshyuly [Compiled by Zh. Zhylykshyuly]. – V. 4. Aktau, 2016. 400 p. [in Kazakh].
13. Arabsha-qazaqsha sozdik [Arabic-kazakh dictionary]. – V. I. Almaty, 1984. 420 p. [in Kazakh].
14. Abdrakhmanov B. Mangystau zhane sufizm [Mangystau and Sufism]. Zhinah: Abajtanu ohulary, 5 shyzharylyuy [Reading Abaeology Issue 5]. Almaty, 2004. 155 p. [in Kazakh].
15. Radlov V.V. Opyt slovarya tyurkskih narechij [Experience of the dictionary of Turkic dialects]. Saint Petersburg, 1911. [in Russian].
16. Rabhuzi Hissa-sul-anbiya [Epic of the saints]. Almaty, Sanat, 2001. 243 p. [in Kazakh].
17. Til tangbaly ahyndap [Poets with language symbols]. Hurastyrghan Zh. Zhylykshyuly [Compiled by Zh. Zhylykshyuly]. – V. 1. Aktau, 2016. 432 p. [in Kazakh].

18. Hazah tilining tusindirme sozdigi. – T. 8. [Explanatory dictionary of the Kazakh language, – V. 8.]. Almaty, Gylym, 1986. 591 p. [in Kazakh].
19. Bizakov S. Sinonimder sozdigi [Dictionary of synonyms]. Almaty, Arys, 2007. 640 p. [in Kazakh].

***B.I. Nurdauletova**

*Sh. Yessenov Caspian State University of Technologies and Engineering, Aktau,
Republic of Kazakhstan
(E-mail: nurdauletova@mail.ru)*

**Corresponding author: nurdauletova@mail.ru*

M.T. Shokaev

*L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Republic of Kazakhstan
(E-mail: mshokhayev@mail.ru)*

A.B. Kenganova

*Sh. Yessenov Caspian State University of Technologies and Engineering, Aktau,
Republic of Kazakhstan
(E-mail: kenganova.anar@mail.ru)*

The concept of a perfect human in the poetics of zhyrau

Abstract. Zhyrau are Akyns – storytellers of a special art who create and disseminate the oral poetic creations of the people. The oral epic tradition existed in ancient Greece, Arabia, among the Turkic peoples and until the 40-50s of the XX century – in Albania, Yugoslavia, Bulgaria, and Macedonia. The main feature of the Zhyrau poetic tradition is that the legends are passed down from generation to generation orally rather than in writing. The worldview in Zhyrau poetry is determined by universal human values such as life and death, joy and sorrow, homeland, which are revealed in the conceptual intentions of the national consciousness, namely the concepts of a perfect human being, the creation of the world and the fatherland.

The article is devoted to the understanding of Sufism in the work of Kazakh zhyrau, especially the numerous zhyrau of Western Kazakhstan. The authors note that in the study of Sufism there are still no systematic studies that show the role of Sufism in the spiritual and moral development of a person, his cultural and intellectual development. Among the European scholars to whom the authors refer, there are contradictory opinions about the main postulates of Sufism.

The authors state that the concept of ‘kamili insan’, a perfect person, is one of the main purposes of the teachings of Sufism, the attainment of full human individuality through spiritual purification, asceticism and a person’s rejection of material values. In addition, other important terms of Sufism such as zikir, pikir etu, shukur etu, taubaga kelu, taglym, and iman are subjected to philosophical, theological, historical, cultural and semantic analysis in the article. Poetic texts of zhyrau-akyns served as illustrative material for this analysis.

Keywords: conceptual methodology, zhyrau, Sufism, perfect human, religious thesaurus, value, text of poems.

***Б.И. Нурдаулетова**

*Каспийский государственный университет технологий и инжиниринга имени Ш. Есенова,
Ақтау, Республика Казахстан
(E-mail: nurdauletova@mail.ru)*

**Автор для корреспонденции: nurdauletova@mail.ru*

М.Т. Шохаев

*Евразийский национальный университет им Л.Н. Гумилева,
Нур-Султан, Республика Казахстан
(E-mail: mshokhayev@mail.ru)*

А.Б. Кенганова

*Каспийский государственный университет технологий и инжиниринга имени Ш. Есенова,
Ақтау, Республика Казахстан
(E-mail: kenganova.anar@mail.ru)*

Концепт совершенного человека в поэтике жырау

Аннотация. Жырау – это обладатели особого искусства, творящие и распространяющие устное поэтическое творчество народа. Устная эпическая традиция существовала в Древней Греции, Аравии, у тюркских народов, а до 40-50-х годов XX века – в Албании, Югославии, Болгарии, Македонии. Главная особенность поэтической традиции жырау заключается в том, что сказания из поколения в поколение передаются устно, а не письменно. Образ мироздания в поэзии жырау определяется общечеловеческими концептами такими, как жизнь и смерть, радость и печаль, родная земля, раскрывающимся в концептуальных интенциях национального сознания, каковыми являются понятия совершенный человек, творение мира, отчизна.

Статья посвящена пониманию суфизма в творчестве казахских жырау, в частности многочисленных жырау Западного Казахстана. Авторы отмечают, что в исследовании суфизма до сих пор нет системных подходов, раскрывающих роль суфизма в духовно-нравственном становлении человека, его культурном, интеллектуальном развитии. Среди европейских ученых, на которых ссылаются авторы, имеются весьма противоречивые суждения об основных постулатах суфизма.

Авторы отмечают, что понятие *камилли инсан* ‘совершенный человек’ – один из основных смыслов учения суфизма, достижение человеком полной человеческой индивидуальности через духовное очищение, аскетизм, отказ от материальных ценностей. Кроме того, и другие значимые понятия суфизма, такими, как *зікір, пікір ету, шүкір ету, тәубаға келу, тағлым, иман* в статье подвергаются философскому, теологическому, историко-культурному анализу. Иллюстративным материалом для данного анализа послужили поэтические тексты жырау-акынов.

Ключевые слова: концептуальная методология, жырау, суфизм, совершенный человек, религиозный тезаурус, ценность, текст поэм.

Авторлар туралы мәлімет:

Нұрдаулетова Бибайша Илиясқызы, филология ғылымдарының докторы, қазақ филологиясы кафедрасының профессоры, Ш. Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті, 32 шағын ауданы, Ақтау, Маңғыстау облысы, Қазақстан Республикасы.

Scopus ID – 57221665637

Шохаяев Мұстафа Табигатулы, докторант, қазақ әдебиеті кафедрасы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қ. Сәтбаев көш., 2, Нұр-Сұлтан, Қазақстан Республикасы.

Кенганова Анар, магистрант, Ш. Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті, 32 шағын ауданы, Ақтау, Маңғыстау облысы, Қазақстан Республикасы.

Information about authors:

Nurdauletova Bibaysha Iliyaskyzy, Doctor of Philology, Professor of Kazakh Philology Department, Sh. Yessenov Caspian State University of Technologies and Engineering, 32 microdistrict, Aktau, Mangystau region, Republic of Kazakhstan.

Scopus ID – 57221665637

Shokhaev Mustafa Tabigatuly, PhD student, Department of Kazakh literature, L.N. Gumilyov Eurasian National University, K. Satbaev str., 2, Nur-Sultan, Republic of Kazakhstan.

Kenganova Anar, Master student, Department of Kazakh Philology, Sh. Yessenov Caspian State University of Technologies and Engineering, microdistrict 32, Aktau, Mangystau region, Republic of Kazakhstan.

Сведения об авторах:

Нурдаулетова Бибайша Илиясовна, доктор филологических наук, профессор кафедры казахской филологии, Каспийский университет технологий и инжиниринга им. Ш. Есенова, 32 микрорайон, Актау, Мангыстауская область, Республика Казахстан.

Scopus ID – 57221665637

Шохаяев Мұстафа Табигатулы, докторант, кафедра казахской литературы, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, ул. К. Сатбаева, 2, Нур-Султан, Республика Казахстан.

Кенганова Анар, магистрант, кафедра казахской филологии, Каспийский университет технологий и инжиниринга им. Ш. Есенова, 32 микрорайон, Актау, Мангыстауская область, Республика Казахстан.

Confessional policy of the Russian Empire in the western part of Kazakhstan (mid XIX – early XX centuries)

N.B. Sabyrgalieva

*M. Utemisov West Kazakhstan University, Oral, Republic of Kazakhstan
(E-mail: naz-sb@mail.ru)*

ARTICLE INFO

Keywords:

Islam, the Russian Empire, Muslims, West Kazakhstan region, junior zhuz, mullahs, confessional religious policy.

IRSTI 03.20.09

DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2022-2-86-95>

ABSTRACT

Undoubtedly, the western region of Kazakhstan is unique and strategically important compared to other regions. First of all, the influence of the Kazan and Ufa madrassas, the largest Muslim centers in the region due to their geographical location, and the international nature of the Jadid movement, and secondly, the richness of archival data and the independence of religious representatives from the region should be accentuated. At the same time, the Muslim influence of Tatar mullahs' activeness in the region weakened, and the number of educated Kazakh clerics increased, who, in their turn, joined forces with the Alash intelligentsia to intensify the struggle for national liberation.

The western region of Kazakhstan has long been distinguished by its close historical and cultural ties with Volga Bulgaria, the Caucasus, the Black Sea and developed Muslim centers such as Iran and Khorezm. Especially in the late XVIII-XIX centuries cultural ties with the Volga-Ural region intensified as the Kazakhs of Junior Zhuz became Russian citizens and further integrated into the Empire. In other words, favorable historical conditions have been created in this region for the rapid development of Islam. Therefore, the geographical scope of the topic is based on the western regions of Kazakhstan.

Received 29 April 2022. Revised 16 May 2022. Accepted 12 June 2022. Available online 31 June 2022.

For citation:

Sabyrgalieva N.B. Confessional policy of the Russian Empire in the western part of Kazakhstan (mid XIX – early XX centuries) // Turkic Studies Journal. – 2022. – Vol. 4. – No 2. – P. 86-95. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2022-2-86-95>

Introduction

It is known that the western regions of Kazakhstan, the objects of the research, in the second half of the XIX century were among the various structures that were administratively and territorially subordinate to the political center of the Russian Empire. Initially, the military lines of Uralsk and Orenburg, also for a certain period Orenburg Border Commission (1799-1859) were established for the purpose of military-political control of the Kazakh steppes. The structures were formed and measures were taken to adapt the «whirlwind» peoples of the region to the laws of the empire politically, culturally and spiritually.

In the second half of the XIX century, due to political and administrative reforms, the Kazakhs living in the western regions of modern Kazakhstan obtained a new administrative status. One of the directions of reforms in 1867-1868 was the attempt of the colonial administration to colonize the Kazakh steppes intensively. As a result of these reforms in the 1990s, the territory of Kazakhstan was administratively governed by the Orenburg (Ural and Turgai oblasts), Western Siberia, Turkestan governors-general, the Astrakhan province (including the Bokey Horde) and the Caucasus Military District (later the Mangyshlak prefecture).

In the second half of the XIX century, the system of governing Kazakhstan was characterized by a «special» administrative-territorial division aimed at integration into the Russian Empire and an appropriate system of administrative-colonial apparatus. The regions of the Kazakh steppes were divided between three governors-general, that in their turn were divided into a number of administrative-territorial units, headed by a branched apparatus of colonial rule. According to these reforms, the western regions of present-day Kazakhstan are between the two governors-general, and a number of other Kazakh-populated areas have joined other administrative units, such as the Bukey Orda and the Mangistau Peninsula, respectively, Astrakhan province and the South Caucasus region [1, p. 81].

In Kazakhstan (excluding the Inner Orda and Mangyshlak prefectures), the main regional administrations (headed by the governor-general), regional administrations (headed by the military governor), district and local administrations were established. The official and political essence of the reform of the administrative structure carried out by the tsarist government in Kazakhstan in 1867-1868 was based on the final legislative registration of the region as a colony of Russian capitalism [2, p. 291-292].

Research methods and sources

To achieve this goal, the forms of Islam development in the Kazakh steppes in the second half of the XIX – early XX centuries, interdisciplinary methods and the theory of «regional Islam» were used to determine the activities of traditional Islamic figures. In this way, we observe the diversity and uniqueness of traditional culture in each region, and the idea that local forms of Islam are equal. Therefore, in the scientific article, as a new methodological concept in the study of the peculiarities of the confessional policy of the Russian Empire in the western region of Kazakhstan and the religious situation in the region, the theory of «regional Islam» proposed by modern Islamic scholars such as S.M. Prozorov, S.N. Abashin, as well as Devin De Wiz, John Frank Allen, A.K. Muminov was followed.

Analysis

From the spiritual, cultural, religious and confessional point of view, the local Kazakhs has long followed the traditional Islamic model based on the Hanafi school and Sufism (later

Ishanism), which are closely connected with Central Asia [3]. Due to the implementation of the regional principle in scientific research, religious and confessional processes in the western regions of Kazakhstan have their own peculiarities. During the tsarist period, the territories of the present-day Aktobe, Atyrau, West Kazakhstan and Mangistau oblasts were close to the political center of the empire, bordering on or close to the Tatar, Bashkir, Caucasian and Crimean Muslim regions, and this influenced religious traditions in the mentioned regions [4].

Despite the conceptual pluralism, many discussions and contradictions, Russia's political, economic, as well as general cultural policy towards Kazakhstan has been well studied in domestic and foreign historiography. On the contrary, in our opinion, the policy of the Russian Empire towards the Muslim peoples, including religious figures and religious specialists, is still a topic that has not been fully disclosed and studied in detail. For example, the peculiarities of politics related to the history of different regions of modern Kazakhstan, as well as the contradictions between the «civilized» Islamic model of the empire and the representatives of traditional Kazakh Islam, have not been put to an end.

However, in modern scientific research, Russia's imperial religious policy is mainly focused on the Volga-Ural region, and the history of Muslims in some regions, especially Tatars and Bashkirs, is analyzed and little attention is paid to the territory of Kazakhstan. At the same time, the views of unofficial mullahs and masters of the Kazakh ethnic group on the policy of the empire and their activities are not reflected. For example, the model of religious-official relations in the Bukey Orda developed differently from the all-Russian rules, and Zhangir Khan, who advocated the rapprochement of religion and modernism, did not rule out the development of traditional religions - Central Asian Islam under the auspices of the masters, but supported international cultural ties. For centuries, Islam has been an integral part of Russian history. At the beginning of the 20th century, the number of Muslims in Russia was more than 25 million. Among them Kazakhs were in the first place – 3 236 394 inhabitants [5, p. 126]. The policy of the Russian Empire towards religion and clergy in Kazakhstan consisted of several stages. Although fundamental research and collections usually contain the complexity and contradictions of imperial policy, a certain schematism prevailed. In fact, it is noted that in Russia, the confessional policy has never been one-sided, uniform [6, p. 11-12]. The Russian Empire, through the Volga Tatars, believed that the civilized Islam, close to the Russian model, should be spread in the Kazakh steppes, as opposed to the traditional, conservative religious model of Central Asia [7, p. 483-486].

According to archival documents, the annual reports of the missionaries contained intensive, long-term and direct contacts with the Kazakh people. According to the Orenburg archives, missionary publications in the Kazakh language were used during the missionary visits to the Kazakh steppes and villages to teach Kazakhs Orthodoxy. Russian-Orthodox propaganda was carried out in Kazakhstan. According to the archives, mullahs, Ishans, judges, Tatar-Turks in the steppes and Bukhara, who are considered to be the spreaders of evil ideas in the Inner Orda and enemies of Russian-Orthodoxy, are trying to strengthen Islam. The missionaries, who preferred to be cautious in such a situation, said that it was necessary to deal with them [8, p. 57]. One of the mullahs who devoted himself to the Russian government in the XIX century - Batyrkhan Shagimardanov in his report to V.V. Grigoriev, wrote the following in his own words, «in the first, God ... in the second, the prophet in the third, the Great Tsar», that is, all clergymen who obeyed their credo of imperial citizenship (state mullahs, mufti, akhunds) [9, p. 4]. Well-known scholar Robert Cruz, in his monograph «For Propher and Tsar» found that the religious policy in the Kazakh steppes was not uniform [10].

OMSA (Orenburg Muslim Spiritual Assembly) was established on September 22, 1788 by an imperial order in Ufa under the chairmanship of a mufti consisting of mullahs of the Kazan Tatars and their appointment, as well as the examination of candidates for religious careers [11, vol. XXII, № 16710]. Later, from 1797 to 1918, this structure was called the Orenburg Muftiate [12, p. 21-23]. The creation of these organizations was motivated by political considerations, such as the establishment of governmental control over the Muslim community and neighboring Kazakhs, and the desire of imperial leaders to resettle Islam and Muslim Tatars in Central Asia. These actions, in general, coincided with the policy of Catherine the Great, which allowed the ideas of religious tolerance, as well as aimed at establishing governmental control over religious life and religious institutions [6, p. 15-16].

It should be noted that even under the OMSA (later – the Muftiate) in many regions at all times there were mosques that were not dependent on government agencies and were headed by mullahs and ishans, who served independently along with the official mullahs. To follow the instructions, Baron A.O. Igelstrom directed his staff to instruct local leaders in order to prevent the realization of their ideas in the event of the arrival of Bukhara residents [13, p. 73-74].

However, a wide range of districts (in the early XX century, the competence of the Orenburg Mufti extended to 84 provinces of Central Russia, Ural-Volga and Siberia, 5 regions, 6 governing cities, and the districts of Tavrida included 10 western provinces, Sevastopol and Kerch-Enikal), the lack of knowledge of muftis on issues of Muslim religion and law, pressure from the authorities on higher Muslim religious institutions reduced the effectiveness of muftis [14, p. 281-282, 283-284, 285-286].

The Charter of the Siberian Kazakhs of 1822 legalized the appointment of mullahs to the Kazakh community and ordered the local administration to build mosques and religious schools. The tsarist government entrusted the management of the Kazakhs in religious affairs to the Tatar mufti in Orenburg. With the support of the tsar, Tatar mullahs widely distributed religious literature in the Kazakh steppes. The tsarist monarchy, which promoted the spread of Islam in Kazakhstan and supported the colonial policy in its own interests, viewed religion from a political point of view [15, p. 63-64].

The mullahs, who were tested at the OMSA, left for the Kazakh steppes only after receiving a decree from the Orenburg provincial administration. They have a special place in the Muslim religious and social hierarchy of the empire. Officials in Russia include officially appointed Muslim clerics appointed and approved by civilian officials. Their activities were not limited to preaching Orthodox Islam. Tatar mullahs had to educate their Muslim people to obey the law and be loyal to the Russian imperial throne.

Ethnically, the mullahs who served were mainly Tatars from the Seitov settlement of the Kazan province and the Orenburg province, and Bashkirs from the 6th, 9th, and 12th cantons, whose lands bordered on the settlements of the Kazakh herd, Tama, coastal, and Zhappas tribes; Cantons 1 and 3 consisted of mishars. The official archives of the Orenburg region contain a list of mullahs sent to the Kazakh steppes in 1800-1820 by the Orenburg provincial administration. According to this document, 5 people from the 3rd canton of Mishar and 17 people from the 9th canton of Bashkir were sent to West Kazakhstan region [16, p. 147].

The spread of Islam in the Kazakh steppes can be traced to its ambiguity. The Russian administration noticed the remnants of the ancient shamanistic religions and the dual orientation of the Muslim element in the beliefs of the Kazakhs. According to L.A.Slovokhotov, Kazakhs «are gradually forgetting their former pagan religion and becoming Muslims under

the fanatical influence of one of the most active leaders of Islam - the Tatars and the Sarts.» These cunning agents of Islam penetrated the villages of the distant Kazakh districts and gained great influence among the people as the best specialists in Muslim teachings. At present, Islam covers the Kazakh steppes by two directions: from Kazan and Bukhara. Moreover, the Kazakh Muslim sects often pursue a religious policy with the suspicion that they are mixed with the remnants of idolatry « [17, p. 33-34].

According to the boundary commission, in 1851 there were 17-20 mullahs at different distances in the territory of the Kishi (Junior) Zhuz [18, p. 149]. According to the Statistical Adviser from 1850 to 1852, the religious situation in the Bukey Orda was described as follows: "Kazakhs follow the Sunni faith in the Muslim faith. There are 128 mosques in the whole Orda, they have 1 akhun and 130 mullahs" [19, p. 28]. Mullahs of the Kazakh steppes from the Volga Tatars in the late XVIII and early XIX centuries served as propagandists of Russian imperial influence, trying to «civilize» the nomadic nomads in the border areas [20, p. 51].

In the late 19th and early 20th centuries, the Ministry of Inner Affairs controlled the lives of Muslims in Russia. In fact, it was founded on August 6, 1880, and was part of a whirlwind of religions. Their functional responsibilities cover all aspects of Muslim life: temples, migration, issuing foreign passports, publishing books, etc. In general, the governors of each oblast were responsible for the government's confessional policy. They followed the religious policy of the government and prevented the spread of Islam [21, p. 80].

The tsarist government's confessional policies in Kazakhstan eventually led to the control of Muslim schools, censorship of publications, and the persecution of Muslim and national intellectuals for «Islamism,» Turkism, and anti-government activities.

The tsarist government tried to spread Christianity among the Kazakhs in order to Russify the people. Despite the efforts of propagandists and the help of the church in the construction of houses for the newly baptized, the Kazakh-Christians lived worse than others [15, p. 83-84].

In the Kazakh steppes, before the introduction of the «new system» of tsarist rule, i.e. the colonial-administrative reform of 1867-1868s, the Russian Empire declared the Kazakh land as a state property. After the official demarcation and mapping of the borders of the Chinese Empire on the one hand and the Russian Empire on the other, the tsarist government abandoned the policy of temporary spread of Islam and in 1862 began a policy of open baptism of the Kazakh people. This was the key to the implementation of a comprehensive political and social action.

The other side is related to a special decree of Tsar Alexander on July 5, 1865. After all, based on the official handwriting of the Tsar, taking into account the official political document, special attention was paid to two things. One of them was the creation of a new system of unification of all Kazakhs, that is, the real implementation of the so-called «new system» from 1867. Secondly, it points to the ultimate goal of the policy of Russification, which provides future conversion of Kazakhs to Orthodoxy [22, p. 13-14].

Results

Thus, Russia's confessional policy renounced protectionism and turned it into a policy of restricting Islam. The issue of the Muslim clergy and the relationship of his career with the leadership was re-discussed among the rulers a few years later, in a separate report to the emperor from February 1865 to March 1866 («Introductory Report»), this issue was raised again in the last instruction sent to the Minister of Internal Affairs Orenburg Governor-

General N.A Kryzhanovsky. As the head of the region, whose inhabitants follow different religions (paganism, Islam, old traditions, orthodoxy) N.A. Kryzhanovsky called these many religious beliefs «harmful.» He was especially suspicious of the spread of Islam.

The opposition of local Kazakhs to the colonial reform led to national liberation uprisings in Uralsk, Turgai regions and Mangistau. It should be noted that in the western region, the participants of the uprising were deeply concerned about the lack of leadership in religious affairs, joining the OMSA or the creation of a special muftiate for the Kazakh steppe, as well as the appointment of not only Russian but also Muslim leaders and local authorities. required an elective start in the formation of [15, p. 28-32]. The «Regulations on the management of Akmola, Semey, Zhetysu, Uralsk and Turgai regions», adopted on March 25, 1891 on a new legal basis, greatly contributed to the Russian administration, which colonized the Kazakh lands.

It should be noted that in recent years there have been some changes in the administrative system. For example, in 1872, the territories of the Bukey Orda became part of the Astrakhan province. The Mangyshlak prefecture was under the control of the Caucasus Military District in 1870, and later became a part of the Transcaspien region.

The Ural region included the lands of the Kazakhs of the Orenburg department, as well as the lands of the Ural Cossack troops. It was divided into the following uezds (districts): Uralsk, Guryev, Kalmykov, Yembi (Temir), Mangyshlak Peninsula as a separate prefecture. Turgai region included Turgai, Nikolaev (Kostanay), Irgiz, Iletsk (Aktobe) districts; Until 1872, the Bukey Orda also entered the Turgai region. The administrative center of the region was the city of Orenburg, which is not part of the Turgai region. According to the Provisional Regulations on governance the structure of the «local» administration in Kazakhstan has been unified in Uralsk, Turgai, Akmola and Semipalatinsk oblasts.

In all regions, it consisted of 4 to 8 bolys (local governmental area) governors, village elders and judges, who were elected by the population in each bolys for three years. And the Regulation on the management of steppe areas of 1891 did not make any changes in the structure of the «local» administration [23, p. 286-288].

Conclusion

In conclusion, we witness that the religious policy of the Russian Empire in the XVIII-XIX centuries in Kazakhstan and the border Muslim regions consisted of several different periods. The first period began in the late XVIII century and lasted until the 70s of the XIX century. This epoch can be called conditionally similar to the policy of liberalism. The activity of the Orenburg Muftiate and the enlightenment of the Tatar akhuns were fruitful. This was due to the change in religious policy during the full colonization of Kazakhstan and the introduction of various religious reforms by the Russian administration. Initially, schools and madrassas were built in the Kazakh steppes, and with the increase in the number of mosques and the arrival of Tatar mullahs, we see a rise in the religious situation.

The Russian Orthodox Church has made extensive use of funds to persuade Kazakhs to trust the tsarist government. In this regard, there were all kinds of pressure on Islam. However, Orthodox preachers who did not consider the experience of history did not take into account the fact that religious persecution and oppression often have the opposite effect. Muslims united in opposition to this policy and created new problems for the bourgeois government. Missionary dioceses have been weakening and losing members every year. By preventing the conversion from Orthodoxy to other religions, church officials paid close attention to Kazakhs

who agreed to obtain Orthodoxy. This direction was closely connected with the goals and objectives of the colonial policy of the Tsar.

At the beginning of the XX century, the spread of Muslim jadidism was of great historical importance. The long-established historical ties of the West Kazakhstan region with neighboring Crimea, Caucasus, the Volga-Ural region, and even such remote Islamic centers as Istanbul and Cairo became the basis for the spread of the Muslim Reform movement.

The imperial policy implemented in relation to Islam and traditional religions in the Kazakh steppe during the studied period, in particular in its western regions, can be defined as contradictory to a certain extent, that is, it revealed that the mechanisms and principles of the liberal policy of the Empire and the official-confessional policy against Islam were implemented in relation to Islam and traditional religions in the Kazakh steppe during the studied period, in particular in its western regions, can be defined as contradictory to a certain extent, that is, it revealed that the mechanisms and principles of the liberal policy of the Empire and the official-confessional policy against Islam were implemented simultaneously.

Reference

1. Жиренчин К.А. Политическое развитие Казахстана в XIX – начале XX веков. – Алматы: Жеті жарғы, 1996. – 352 с.
2. Материалы по истории политического строя Казахстана. – Т. 1. – Алма-Ата: Изд-во АН КазССР, 1960. – 441 с.
3. Нуртазина Н.Д. Распространение ислама и формирование казахской мусульманской традиции (VIII – начало XIX вв.). – Алматы: Қазақ университеті, 2016. – 358 с.
4. Мәшімбаев С.М. Патшалы Ресейдің отарлау саясаты. – Алматы: Санат, 1994. – 136 б.
5. Нурғалиева А.М. Конфессиональная политика России в Казахстане XVIII – начала XX веков: противоречие ожиданий и реальности. – Saarbrücken: LAP LAMBERT Academic Publishing, 2015. – 150 с.
6. Campbell E. The Autocracy and the Muslim Clergy in the Russian Empire (1850s-1917) // Russian Studies in History. – 2005. – Vol. 44. – No 2. – P. 8-29.
7. Султанғалиева Г.С. Татарские муллы, командированные в степь «...для разъяснения, обнародования и внушения правил» // Историческая этнология. – 2020. – Т. 5. – № 3. – С. 481-496.
8. Орынбор облыстық мемлекеттік мұрағаты. 175-қ., 1-т., 25а-іс, 57-п.
9. Орынбор облыстық мемлекеттік мұрағаты. 6-қ., 10-т., 7475-іс, 6-п.
10. Crews Robert D. For Prophet and Tsar: Islam and empire in Russia and Central Asia. – Cambridge, Massachusetts, London: Harvard University Press, 2006. – 463 p.
11. ПСЗРИ. – Собр. 1-е. – Т. 22. – СПб.: Типография II Отделения Е.И.В. Канцелярии, 1830. – № 16710.
12. Рүстемов С.К. XX ғасыр басындағы Қазақстанның қоғамдық-саяси өміріндегі мұсылмандық қозғалыс: тар. ғыл. канд. дис. ... автореф. – Алматы, 1997. – 24 б.
13. Загидуллин И.К. Исламские институты в Российской империи: Мечети в европейской части России и Сибири. – Казань: Татарское книжное издательство, 2007. – 416 с.
14. Ермаков И.А. Ислам в культуре России в очерках и образах. – Москва: Издательский сервис, 2001. – 512 с.
15. Атишев А.А. Политическая мысль Казахстана второй половины XIX – начала XX века. – Алма-Ата: Наука, 1979. – 161 с.
16. Султанғалиева Г.С. Западный Казахстан в системе этнокультурных контактов XVIII – начало XX вв. – Уфа: Госкомнауки Республики Башкортостан, 2001. – 262 с.
17. Словохотов Л.А. Народный суд обычного права киргиз Малой орды // ТОУАК. – 1905. – XV. – С. 156-200.
18. Султанғалиева А.К. Ислам в Казахстане: история, этничность и общество. – Алматы: КИСИ при Президенте РК, 1998. – 188 с.
19. Орынбор облыстық мемлекеттік мұрағаты. 6-қ., 10-т., 6353-іс, 28-п.

20. Верт П. От «сопротивления» к «подрывной деятельности»: власть империи, противостояние местного населения и их взаимозависимость // Российская империя в зарубежной историографии. Работы последних лет: Антология. – Москва: Новое изд-во, 2005. – С. 48-82.
21. Нурғалиева А.М. Очерки по истории ислама в Казахстане. – Алматы: Дайк-Пресс, 2005. – 224 с.
22. Ислам в Российской империи (законодательные акты, описания, статистика) / сост. и введ. коммент.: Д. Ю. Арапов. – Москва: ИКЦ Академкнига, 2001. – 367 с.
23. Материалы по истории политического строя Казахстана. – Т. 1. – Алма-Ата: Изд-во АН КазССР, 1960. – 441 с.

Reference

1. Zhirenchin K.A. Politicheskoe razvitie Kazahstana v XIX – nachale XX vekov [Political development of Kazakhstan in the XIX – early XX centuries]. Almaty, Zheti zhargy, 1996. 352 p. [in Russian].
2. Materialy po istorii politicheskogo stroja Kazahstana [Materials on the history of the political system of Kazakhstan] – Т. 1. Alma-Aty, Izd-vo AN KazSSR, 1960. 441 p. [in Russian].
3. Nurtazina N.D. Rasprostranenie islama i formirovanie kazahskoj musul'manskoj tradicii (VIII – nachalo XIX vv.) [The spread of Islam and the formation of the Kazakh Muslim tradition (VIII – early XIX centuries)]. Almaty, Qazaq universiteti, 2016. 358 p. [in Russian].
4. Mashimbaev S. M. Patshaly Resejdin otarlau sajasaty [Colonial policy of Tsarist Russia]. Almaty, Sanat, 1994. 136 p. [in Kazakh].
5. Nurgaliev A.M. Konfessional'naja politika Rossii v Kazahstane XVIII – nachala XX vekov: protivorechie ozhidanij i real'nosti [Confessional policy of Russia in Kazakhstan of the XVIII – early XX centuries: contradiction of expectations and reality]. Saarbrücken, LAP LAMBERT Academic Publishing, 2015. 150 p. [in Russian].
6. Sampbell E. The Autocracy and the Muslim Clergy in the Russian Empire (1850s-1917) [The Autocracy and the Muslim Clergy in the Russian Empire (1850s-1917)]. In: Russian Studies in History. 2005. Vol. 44. No 2. P. 8-29.
7. Sultangaliev G.S. Tatarskie mully, komandirovannye v step' «...dlja razjasnenija, obnarodovanija i vnushenija pravil» [Tatar mullahs sent to the steppe «... to explain, publish and inculcate the rules»]. In: Istoricheskaja jetnologija. 2020. – Т. 5. № 3. P. 481-496. [in Russian].
8. Orynbor oblystyq memlekettik muragaty [Orenburg Regional State Archive]. 175-q., 1-t., 25a-is, 57-p. [in Kazakh].
9. Orynbor oblystyq memlekettik muragaty [Orenburg Regional State Archive]. 6-q., 10-t., 7475-is, 6-p. [in Kazakh].
10. Crews Robert D. For Prophet and Tsar: Islam and empire in Russia and Central Asia [For Prophet and Tsar: Islam and empire in Russia and Central Asia]. Cambridge, Massachusetts, London, Harvard University Press, 2006. 463 p.
11. PSZRI. Sobr. 1-e. T. XXII [Complete collection of laws of the Russian Empire. 1st collec. V.XXII]. Saint-Petersburg, Tipografija II Otdelenija E.I.V. Kanceljarii, 1830. № 16710. [in Russian].
12. Rustemov S.K. XX qasyr basyndagy Qazaqstannyn qogamdyq-sajasi omirindegi musulmandyq qozgalys: tar. gyl. kand. dis. ... avtoref. [Muslim movement in the socio-political life of Kazakhstan at the beginning of the XX century]. Almaty, 1997. 24 p. [in Kazakh].
13. Zagidullin I.K. Islamskie instituty v Rossijskoj imperii: Mecheti v evropejskoj chasti Rossii i Sibiri [Islamic Institutions in the Russian Empire: Mosques in the European part of Russia and Siberia]. Kazan, Tatarskoe knizhnoe izdatel'stvo, 2007. 416 p. [in Russian].
14. Ermakov I.A. Islam v kul'ture Rossii v ocherkah i obrazah [Islam in Russian Culture in Essays and Images]. Moscow, Izdatel'skij servis, 2001. 512 p. [in Russian].
15. Atishev A.A. Politicheskaja mysl' Kazahstana vtoroj poloviny XIX – nachala XX veka [Political thought of Kazakhstan in the second half of the XIX– early XX century]. Alma-Ata, Nauka, 1979. 161 p. [in Kazakh].

16. Sultangaliev G.S. Zapadnyj Kazahstan v sisteme jetnokul'turnyh kontaktov XIX – nachalo XX vv [Western Kazakhstan in the system of ethnocultural contacts of the XVIII – early XX centuries]. Ufa, Goskom nauki Respubliki Bashkortostan, 2001. 262 p. [in Russian].

17. Slovohotov L.A. Narodnyj sud obychnogo prava kirgiz Maloj ordy [The People's Court of Customary Law of the Kirghiz Malaya Horde]. In: TOUAK. 1905. XV. P. 156-200. [in Russian].

18. Sultangaliev A.K. Islam v Kazahstane: istorija, jetnichnost' i obshhestvo [Islam in Kazakhstan: History, Ethnicity and Society]. Almaty, KISI pri Prezidente RK, 1998. 188 p. [in Russian].

19. Orynbor oblystyq memlekettik muragaty [Orenburg Regional State Archive]. 6-q., 10-t., 6353-is, 28-p. [in Kazakh].

20. Vert P. Ot «soprotivlenija» k «podryvnoj dejatel'nosti»: vlast' imperii, protivostojanie mestnogo naselenija i ih vzaimozavisimost' [From «resistance» to «subversion»: the power of the empire, the opposition of the local population and their interdependence]. In: Rossijskaja imperija v zarubezhnoj istoriografii. Raboty poslednih let: Antologija. Moscow, Novoe izd-vo, 2005. P. 48-82. [in Russian].

21. Nurgaliev A.M. Oчерки po istorii islama v Kazahstane [Essays on the history of Islam in Kazakhstan]. Almaty, Dajk-Press, 2005. 224 p. [in Russian].

22. Islam v Rossijskoj imperii (zakonodatel'nye akty, opisanija, statistika) [Islam in the Russian Empire (legislative acts, descriptions, statistics)]. sost. i vvod. komment.: D. Ju. Arapov. Moscow, IKC Akademkniga, 2001. 367 p. [in Russian].

23. Materialy poistorii politicheskogo stroja Kazahstana [Materials on the history of the political system of Kazakhstan] – T. 1. Alma-Aty, Izd-vo AN KazSSR, 1960. 441 p. [in Russian].

Н.Б. Сабырғалиева

*М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан Республикасы
(E-mail: naz-sb@mail.ru)*

Ресей империясының Қазақстанның батыс өлкесіне жүргізген конфессионалдық саясаты (XIX ғасырдың ортасы – XX ғасырдың басы)

Аннотация. Қазақстанның батыс өңірінің басқа аймақтарға қарағанда осы тақырып аясындағы стратегиялық маңызы жоғары болғандығы сөзсіз. Мұның себебі ретінде, біріншіден, географиялық орналасуына байланысты аймаққа мұсылмандықтың ірі орталықтары Қазан мен Уфа медреселерінің ықпалын және жәдидшілдік қозғалыстың халықаралық сипатын, екіншіден, мұрағаттық деректердің молдығы мен аймақтан шыққан дін өкілдері қызметінің дербестігін атаған абзал. Сонымен қатар өңірде белсенділік танытқан татар молдаларының мұсылмандық бағыттағы әсері әлсіреп, сауатты қазақ діни қызметкерлерінің саны артты, олар өз кезегінде Алаш зиялыларымен ұлт-азаттық күресті күшейту жолында бірігіп тізе қосты.

Қазақстанның батыс өңірі ежелден Еділ Бұлғариясы, Кавказ, Қара теңіз аймағы, сондай-ақ Иран, Хорезм сияқты дамыған мұсылман орталықтарымен тығыз тарихи, мәдени байланыстары арқылы ерекшеленді. Әсіресе, XVIII-XIX ғғ. Кіші жүз қазақтары Ресей бодандығын қабылдап, ары қарай империямен ықпалдасуы себепті бұл өңірдің Еділ-Жайық бойымен мәдени байланыстары күшейді. Сөйтіп, осы өңірде ислам дінінің қарқынды дамуына қолайлы тарихи жағдайлар қалыптасты. Сондықтан тақырыптың географиялық шеңбері Қазақстанның батыс аймақтарын қамтыды. Ғасырлар бойы ұстанған ислам қағидаларының арқасында қазақ халқы отаршылдық тұсында ұлт ретінде өзінің болмысын, бірегейлігін, мәдениеті мен рухани құндылықтарын сақтап қалды.

Кілт сөздер: ислам, Ресей империясы, мұсылмандар, Батыс Қазақстан өңірі, кіші жүз, молдалар, конфессионалдық діни саясат.

Н.Б. Сабыргалиева

*Западно-Казахстанский университет имени М. Утемисова, Уральск, Республика Казахстан
(E-mail: naz-sb@mail.ru)*

**Конфессиональная политика Российской империи в Западном Казахстане
(середина XIX – начало XX века)**

Аннотация. Несомненно, западный регион Казахстана в контексте рассматриваемой темы имел более важное стратегическое значение, чем другие регионы. Этому свидетельствуют, во-первых, влияние Казанского и Уфимского медресе, являющихся крупнейшими мусульманскими центрами в регионе в силу своего географического положения и интернациональный характер джадидского движения, во-вторых, обилие архивных данных и самостоятельность религиозных представителей региона. В то же время ослабевало мусульманское влияние действовавших в регионе татарских мулл, увеличивалось число образованных казахских религиозных служителей, которые, в свою очередь, объединились с алашской интеллигенцией для активизации национально-освободительной борьбы.

Западный регион Казахстана издавна отличался тесными историческими, культурными связями с Волжской Булгарией, Кавказом, побережьем Черного моря, также с такими развитыми мусульманскими центрами, как Иран и Хорезм. Особенно в период XVIII-XIX вв. усилились культурные связи региона с Волго-Уральским регионом в связи с принятием русского подданства казахами Младшего жуза и дальнейшей интеграцией в империю, то есть в этом регионе сложились благоприятные исторические условия для динамичного развития ислама. Поэтому географические рамки темы были обоснованы западными регионами Казахстана. Благодаря многовековым исламским традициям казахский народ в условиях колониального господства сохранил свою самобытность, идентичность, культуру и духовные ценности.

Ключевые слова: ислам, Российская империя, мусульмане, Западно-Казахстанский регион, Младший жуз, муллы, конфессиональная религиозная политика.

Information about author:

Sabyrgaliyeva Nazgul Baktygalievna, PhD, Senior lecturer at the department of History of Kazakhstan, M. Utemisov West Kazakhstan University, Saraishyk str. 34, Oral, Republic of Kazakhstan.

ORCID – 0000-0001-8934-2602

Scopus ID – 05722

Автор туралы мәлімет:

Сабыргалиева Назгүл Бақтығалиқызы, PhD, қазақстан тарихы кафедрасының аға оқытушысы, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Сарайшық көшесі, 34, Орал, Қазақстан Республикасы.

ORCID – 0000-0001-8934-2602

Scopus ID – 05722

Сведения об авторе:

Сабыргалиева Назгуль Бактығалиевна, PhD, старший преподаватель кафедры истории Казахстана, Западно-Казахстанский университет имени М.Утемисова, ул. Сарайшык 34, Уральск, Республика Казахстан.

ORCID – 0000-0001-8934-2602

Scopus ID – 05722

Рукописи исторического сочинения *Jāmi' at-Tawārīkh* «Сборник летописей» Кадыр Али бека

Г.Е. Тогабаева

Сегедский университет, Сегед, Венгрия
(E-mail: togabayeva.guldana@gmail.com)

ARTICLE INFO

Ключевые слова:
Кадыр Али бек,
Jāmi' at-Tawārīkh
«Сборник
летописей»,
Санкт-
Петербургская
рукопись,
Казанская
рукопись, первая
Лондонская
рукопись, вторая
Лондонская
рукопись,
неподтвержденные
рукописи Кадыр
Али бека.

МРНТИ 03.81.37

DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2022-2-96-115>

АННОТАЦИЯ

Jāmi' at-Tawārīkh «Сборник летописей» – это историческое сочинение Кадыр Али бека, датируемое 1602 годом. Первоисточник сочинения, с большой долей вероятности, не дошел до наших дней. Однако на сегодняшний день известны два списка (Санкт-Петербургская рукопись и Казанская рукопись) и три фрагмента (фрагмент из села Кышгары, первая Лондонская рукопись и вторая Лондонская рукопись) данного сочинения. Также имеются две зарегистрированные под авторством Кадыр Али бека рукописи (Парижская рукопись и Берлинская рукопись). Авторство двух последних рукописей вызывает сомнение.

В данной статье были проанализированы все известные на сегодняшний день списки и фрагменты сочинения Кадыр Али бека. В ходе исследовательской работы было выявлено, что два списка и три фрагмента не представляют сильных текстологических расхождений, за исключением некоторых незначительных различий в орфографии. Два списка дополняют друг друга и являются копиями, вероятно, из одного первоисточника. Фрагменты сочинения не несут никакой дополнительной информации и, соответственно, не представляют ценность в текстологическом смысле, однако являются важным свидетельством значимости сочинения Кадыр Али бека. Местонахождение Лондонских рукописей вызывает особый интерес, порождая вопрос появления фрагментов сочинения из «Сборника летописей» в Британии. Особенностью Лондонских рукописей является наличие в тексте приписок из полей Санкт-Петербургской рукописи, представленных в виде конкорданции слов.

Received 03 May 2022. Revised 13 May 2022. Accepted 13 June 2022. Available online 31 June 2022.

For citation:

Togabayeva G.Ye. Manuscripts of Qadir 'Ali beg's historical work *Jāmi' at-Tawārīkh* 'Compendium of Chronicles' // Turkic Studies Journal. – 2022. – Vol. 4. – No 2. – P. 96-115. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2022-2-96-115>

Для цитирования:

Тогабаева Г.Е. Рукописи исторического сочинения *Jāmi' at-Tawārīkh* «Сборник летописей» Кадыр Али бека // Turkic Studies Journal. – 2022. – Т. 4. – № 2. – С. 96-115. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2022-2-96-115>

Введение

Историческое сочинение под условным названием *Jāmi' at-Tawārikh* «Сборник летописей» Кадыр Али бека является важным источником по истории постзолотоордынских государств и занимает особое место в изучении письменных памятников Урало-Волжского региона. Это пока единственное известное сочинение, отражающее историю тюркской (казахско-татарской) аристократии в XVI–XVII вв.

Цель данной статьи: обозначить все имеющиеся на сегодняшний день рукописи «Сборника летописей» Кадыр Али бека и установить их ценность.

Материалы и методы исследования

Основными источниками для исследования послужили Санкт-Петербургская рукопись, Казанская рукопись, две Лондонские рукописи, а также фрагменты из анонимного сочинения «Дефтер-и Чингиз-наме» и «Родословная тюрков» Абульгази. Для обозначения ценности всех имеющихся рукописей «Сборника летописей» Кадыр Али бека и установления их ценности были использованы методы междисциплинарного подхода, в рамках общенаучных, исторических и лингвистических данных.

Степень изученности темы

С момента введения первой (Санкт-Петербургской) рукописи в научный оборот в 1851 году и до сегодняшнего дня известны два списка и три фрагмента рукописи. Однако если два списка рукописи достаточно хорошо изучены, то данных касательно трех фрагментов сочинения не так много. Первым исследователем рукописи «Сборник летописей» Кадыр Али бека выступил И.Н.Березин, он же и ввел первую (Санкт-Петербургскую) рукопись в научный оборот в 1851 году [1]. Али Рахим обнаружил в 1922 году и изучил вторую (Казанскую) рукопись [2]. После них изучением именно рукописей, а не его содержанием занимались считанные исследователи. Информацию об этих двух рукописях давали в своих работах М.А.Усманов [3] и Р.Г.Сыздыкова [4], однако Лондонская рукопись им была неизвестна. Англоязычный мир начал знакомиться с данным сочинением в 1969 году, когда Х.Ф.Хофман [5] помимо Санкт-Петербургской и Казанской рукописей Кадыр Али бека упомянул о существовании Лондонской рукописи. В более позднее время изучением рукописей «Сборника летописей» занимались Р.Алимов [6; 7; 8] и Х.Нагаминэ [9]. В этой статье мы собрали все известные рукописи, зарегистрированные под именем Кадыр Али бек.

Анализ

Jāmi' at-Tawārikh «Сборник летописей» – это тюркский исторический памятник XVII века, впервые представленный научному миру в 1851 году И.Н.Березиным в статье под названием «Татарский летописец. Современник Бориса Федоровича Годунова»

в журнале «Москвитянин» [1]. «Сборник летописей» был написан *Кадыр Али беком*¹ в 1602 году на среднеазиатском тюркском (*turki*), или так называемом чагатайском языке² при Ураз-Мухаммед хане³, скорее всего, в Касимовском ханстве (1452–1681). На сегодняшний день известны две рукописи и три фрагмента *Jāmi' at-Tawārikh* Кадыр Али бека, также существуют еще две не подтвержденные рукописи⁴, зарегистрированные под его авторством. Подтвержденные две рукописи неполные, однако удачно дополняют друг друга и являются копиями, вероятно, из одного первоисточника.

Текст «Сборника летописей» Кадыр Али бека можно разделить на следующие три части:

I. Введение и посвящение Борису Годунову (1598-1605) (СтП: f.1r–6r). В тексте Казанской рукописи отсутствуют страницы с введением и посвящением Борису Годунову.

¹ В этой статье мы в качестве имени автора «Сборника летописей» вместо широко распространенного *Кадыргали Жалаири* используем *Кадыр Али бек*. М.Усманов еще в 1972 году отметил, что *Жалаири* является искусственной нисбой, так как в текстах имеющихся списков «Сборника» нигде не встречается нисба *جالايري jalāyirī* «Джалаири/Жалаири», однако есть фразы (СтП: f.155v/3) *جالاير قادر على بيك jalāyir Qādir 'Ali bēg* «Джалаирец Кадыр Али бек», (СтП: f.157r/5) *جالاير تراق تمغالي jalāyir taraq tamgali* «гребне-тамговый джалаирец». Из этого следует, что термин *جالاير jalāyir* указывает не на литературный псевдоним автора, а на его родо-племенное происхождение [3, с. 38].

² Чагатайский язык используется для определения литературного тюркского языка народов Средней Азии XV–XIX вв. Использование термина «чагатайский язык» в тюркологии связано с публикацией труда Арминия Вамбери «*Čagataische Sprachstudien enthaltend grammatikalischen Umriss, Chrestomathie und Wörterbuch der Čagataischen Sprache*» (Изучение чагатайского языка, включая грамматический план, хрестоматию и словарь чагатайского языка) в 1867 году на немецком языке. В советское время часть ученых отказалась от термина «чагатайский» и вместо него начала использовать термин «староузбекский язык» в политических целях в связи с пантюркистским движением национальной группы «Чагатай гурунги» (*Чагатайское общество*) в Узбекистане, которая ставила перед собой задачу возродить мертвый литературный чагатайский язык в виде современного узбекского языка [10, с. 187-188]. Термин *Čagatay* «чагатайский» произошел от имени второго сына Чингиз-хана, которому великий хан в наследство дал территории Мавераннахра (кроме Хорезма), Семиречья и Восточного Туркестана. Позже улус Чагатая был захвачен Хромым Тимуром [11, с. 2]. В XVI веке термин *Čagatay* «чагатайский» закрепился за тимуридами и их престолюдинами. Изначально означавший язык кочевых тюрков Улуса Чагатая чагатайский язык в XV–XVI вв. превратился в литературный язык Тимуридского ренессанса и с течением времени расширил территорию распространения за пределы улуса Чагатая [12, с. 15]. Б. Пери рассмотрел источники, которые традиционно называются чагатайскими, и пришел к выводу, что термин «чагатайский язык» появляется очень редко в текстах самих авторов Средней Азии в значении возвышенного языка, а в могольских источниках обозначает разговорный язык тюрков, потомков Чагатайского улуса [13]. Вопрос именования языка письменных тюркских рукописей до сих пор остается открытым.

³ Ураз-Мухаммед хан – хан Касимовского ханства, племянник казахского Тауекель хана.

⁴ Х.Ф.Хофман работу Кадыр Али бека «Сборник летописей» считает переводом сочинения персидского историографа Рашид ад-Дина на чагатайский язык с элементами местного татарского и в некоторой степени османского языка, включающую некоторую информацию о Волжских татарах и Ураз-Мухаммеде, и дает краткую информацию о рукописи: пишет о существовании Берлинской, Ленинградской, Лондонской (Первая лондонская рукопись) и Парижской рукописей [5, с. 114-115].

II. Сокращенный тюркский перевод персидской хроники Рашид ад-Дина (XIV в.) с тем же названием *Джами ат-Таварих* «Сборник Летописей», сосредоточенный на генеалогии Огуз-хана, предков Чингиз-хана, самого Чингиз-хана и его потомков. Объем этой переводной части превышает общий объем первой и заключительной частей (СтП: f.6r-142r/4; К: f.v/1-59v/17)⁵.

III. Самостоятельная часть. Эта часть состоит из девяти дастанов без сведений об источнике и, по мнению Усманова, является переложением тюркоязычных исторических сочинений [3, с. 52-53]. Некоторые данные из этой части «Сборника» освещают сведения из истории становления Крымского ханства, которые неизвестны в современном Крыму [15, с. 238]. Порядок подзаголовков следующий (СтП: f.142r/5-148r; К: f.60r/1-69r/17):

1. Урус хан: текст представлен полностью в Казанской рукописи (К: f.60r/1-61r/5) и отрывочно в Санкт-Петербургской рукописи (СтП: f.142r/5-142v/11);

2. Тохтамыш хан: текст представлен полностью в Казанской рукописи (К: f.61r/5-61v/12); в Санкт-Петербургской рукописи начало, конец и подзаголовок дастана отсутствуют, а текст непосредственно примыкает к тексту Булхаир хана (СтП: f.145r/1-146r/5);

3. Тимур Кутлуг: текст представлен полностью в обеих рукописях (К: f.61v/13-62r/8; СтП: f.146r/6-147r/1);

4. Хаджи-Гирей хан: текст представлен полностью в обеих рукописях (К: f.62r/9-62v/6; СтП: f.147r/2-147v/11);

5. Едыге бек: текст представлен полностью в Казанской рукописи (К: f.62v/7-64r/10); в Санкт-Петербургской рукописи начало, конец и подзаголовок дастана отсутствуют (СтП: f.149r/1-143r/9);

6. Хаджи Мухаммед хан: (К: f.64r/11-64v/10; СтП: f.143r/10-144r/9);

7. Булхаир хан (Абулхаир хан): текст представлен полностью в Казанской рукописи (К: f.64v/11-65r/6), в Санкт-Петербургской рукописи конец отсутствует (СтП: f.144r/10-144v/11);

8. Ядгар хан: текст представлен полностью в Казанской рукописи (К: f.65r/7-65v/5); в Санкт-Петербургской рукописи имеется только одна последняя строка (СтП: f.152r/1);

9. Ураз Мухаммед хан: текст представлен полностью в обеих рукописях (К: f.65v/6-69r/17; СтП: f.152r/2-148r/11).

Изучение «Сборника летописи» можно разделить на три периода:

1. Обнаружение первой рукописи;
2. Обнаружение второй рукописи и обнаружение фрагмента из села Кышгары;
3. Освещение новых фрагментов рукописей.

1. Обнаружение первой рукописи (Санкт-Петербургская рукопись)

Первая рукопись сочинения была обнаружена лектором татарского языка Казанского университета Ибрагимом Хальфиным. По этой причине эту рукопись называли Хальфинской рукописью⁶. К сожалению, на сегодняшний день неизвестно от кого, как и где И.Хальфин ее получил. Через И.Хальфина рукопись попадает в библиотеку Казанского университета, где значится под номером №10422 [16, с. 1]. Именно эта

⁵ В.В. Бартольд считал, что перевод соответствующей части сочинения Рашид ад-Дина был выполнен специально для Бориса Годунова [14, с. 193].

⁶ Эта рукопись нами будет называться Санкт-Петербургской рукописью и будет цитироваться как СПб.

рукопись «Сборника летописей» впервые стала известна в научном мире благодаря казанскому востоковеду И.Н.Березину, который опубликовал статью о своей находке в 1851 году. Эта рукопись оставалась единственным экземпляром «Сборника» до 1922 года.

Так как рукопись была неполная и в ней отсутствовали первые листы, в том числе титульный лист с названием сочинения, то Илья Николаевич, не зная заголовка, условно назвал ее «Сборником летописей», которое и закрепилось за ней. Причиной условного именованья является переводной характер основной части работы Кадыр Али бека из персидского сочинения «Сборник летописей» Рашид ад-Дина.

В связи с закрытием Восточного факультета Казанского университета в 1854 году эта рукопись передается в библиотеку Петербурга [2, с. 195], где и хранится по сей день в библиотеке Санкт-Петербургского государственного университета под инвентарным номером MsO – 59. По последнему местонахождению первую рукопись стали называть Санкт-Петербургской рукописью. На первом листе сочинения в дополнение к номеру №10422 фиолетовыми чернилами вертикально с правой стороны страницы указан инвентарный номер – №3713, а ниже дата – 1934 г. Начальные листы, где по мусульманской традиции превозносится Аллах и пророк Мухаммед, и несколько листов в конце рукописи отсутствуют. Однако пробелы в конце рукописи сегодня можно восполнить Казанским экземпляром «Сборника летописей», найденным позже. Сочинение состоит из ста пятидесяти семи листов формата 19,5x14,5 см [3, с. 36]. На каждой странице по одиннадцать строк. Листы третьей части сочинения, где сосредоточены девять оригинальных глав, переплетены в неправильном порядке. Путаница начинается с листа сто сорок восемь (148r). Этот лист является завершающим листом всей рукописи, на которой имеется колофон⁷. На обратной странице сто сорок восьмого листа (148v) содержится отрывок совершенно другого сочинения. Сам этот лист с нижней стороны короче всех остальных листов. И.Н. Березин письмо рукописи характеризует как некрасивый *полу-шикаста* [16, с. 1]. Заголовки, ключевые слова и важные имена собственные в Санкт-Петербургской рукописи прописаны красными чернилами, в то время как все остальные имена собственные только подчеркнуты. На полях некоторых страниц есть приписки. Из них текст на страницах (10r, 10v, 11v, 40v, 41r) нами отнесен к тексту сочинения «Родословная тюрков» Абульгази. На лицевой стороне сто сорок восьмого листа (f.148r) на крайней левой стороне вертикально имеется неразборчивое и сложнотранскрибируемое выражение. Р. Алимов видит в этой строке следующее: *خافظ على شير ابى* (Али Шир Аби Хафиз), предполагая под ним имя переписчика [7, с. 42]. Сам текст колофона представляет следующее: (СтП: f.148r/11-f.148r/14) *tammāt al-kitāb bi-‘aun al-malik al-wahhāb 1051 sene tamām tāriḥ-i tamām šudd her ki ḥānd du‘ā tama‘ dārem zanki men bende-yi giñeh kārem* «Книга была закончена с помощью щедрого правителя. 1051 год. Конец. История завершена. Я жду благословения от того, кто прочитал его, поскольку я слуга [Бога], я грешник».

Из вышенаписанного следует, что дата составления рукописи приходится на 1051 год по Хиджре (1641-1642 по григорианскому календарю). Однако следует отметить, что данная дата не является датой завершения первоисточника, выполненной Кадыр Али беком, а является датой завершения Санкт-Петербургской рукописи. В этой рукописи отсутствует упоминание о первоисточнике. До обнаружения Казанской рукописи

⁷ Колофон – небольшой текст на последней странице рукописи, в котором дается информация об авторе, месте и времени ее создания.

время завершения первоисточника относили по косвенным данным И.Н.Березина приблизительно к 1600 году [16, с. 5].

В 1854 году И.Н. Березиным был издан первый арабографический печатный текст Санкт-Петербургской рукописи Кадыр Али бека, представленный в виде ста семидесяти одной страницы, в которую не был включен текст маргиналий из сочинения «Родословная тюрков» Абульгази. И в статье, и в предисловии к изданию текста И.Н. Березин использовал перевод, выполненный Н.И. Ильминским. Также в предисловии к публикации арабографического текста И.Н. Березин сообщил, что русский перевод, выполненный Н.И. Ильминским, уже около трех лет находился в его руках, но он не мог приступить к его печатанию до возвращения востоковеда из путешествия на восток. Перевод Н.И. Ильминского должен был составить вторую часть второго тома «Библиотеки восточных историков» [16, с. 7]. М. Усманов в 1972 году писал, что судьба неопубликованного перевода Н.И. Ильминского неизвестна [3, с. 33] и остается таковой по сей день.

Цветные фотографии Санкт-Петербургского «Сборника летописей» с высоким разрешением доступны в цифровом виде в Архиве открытого доступа Санкт-Петербургского государственного университета [Web1].

В 2020 году Национальный центр рукописей и редких книг Республики Казахстан опубликовал один экземпляр вышеупомянутой электронной версии Санкт-Петербургской рукописи. Данное факсимиле было опубликовано в целях пополнения фонда Национального центра ценными письменными памятниками и в настоящее время хранится в читальном зале Национального центра рукописей и редких книг в Нур-Султане.

В целом, Санкт-Петербургская рукопись учеными изучена намного лучше и тщательнее.

2. Обнаружение второй рукописи и обнаружение фрагмента из села Кышгары

2.1. Обнаружение второй рукописи (Казанская рукопись)

Второй экземпляр «Сборника летописей» был найден татарским литературоведом и исследователем Али Рахимом⁸ в 1922 году среди книг, завещанных казанским муллой Г.Галеевым-Баруди Центрально-Восточной библиотеке Казани. По мнению Али Рахима, этот экземпляр, вероятно, принадлежал аристократической семье Касимовского ханства сеидов Шакуловых и был привезен из города Касимов. Рукопись в настоящее время хранится в Научной библиотеке Казанского государственного университета под номером Т. 40, первый инвентарный номер Т. 969 [2, с. 197], старый номер Т. 5028 [3, с. 36]. По имени муллы эту рукопись называют Барудинской или Галеев-Барудинской рукописью, а по месту хранения называют Казанской рукописью⁹.

На сайте Научной библиотеки Казанского университета доступны цветные фотографии рукописи в цифровом виде [Web2]. Электронная рукопись представлена семьюдесятью девятью пронумерованными листами, однако рукопись состоит из восьмидесяти исписанных листов. «Первый» лист «арабской» нумерации, которую, вероятнее всего, дописали позже, начинается со второго имеющегося листа, что немного запутывает подсчет страниц¹⁰. В начале предоставленной электронной версии имеется

⁸ Мухамметгали Мухамметшакирович Габдерахимов.

⁹ Эта рукопись нами будет называться Казанской рукописью и будет цитироваться как К.

¹⁰ Али Рахим дает информацию о восьмидесяти одном листе, где обе стороны первого и последнего (восемьдесят первого) листа пустые [2, с. 199]. М.Усманов пишет о восьмидесяти листах [3, с. 36].

один непрономерованный оборванный конец листа. На следующей электронной странице предоставлены два дефектных листа: лист, расположенный на правой стороне, является оторванной обратной стороной листа с предыдущей электронной страницы; лист, расположенный на левой стороне, имеет едва разборчивую нумерацию «один» и представляет собой лицевую сторону листа, примыкающего к листу, пронумерованному как второй лист. Таким образом, имеется дополнительно один непрономерованный лист в начале рукописи. Хотя рукопись и состоит из «семидесяти девяти» пронумерованных листов, сам текст «Сборника летописей» Кадыр Али бека представлен только на «шестидесяти девяти» пронумерованных листах, остальные исписанные тем же почерком десять листов содержат в себе другое сочинение, которое начинается с подзаголовка *defter defter-i jüngiz nâme* «Книга «Дефтер-и Чингиз-наме»»¹¹. Заголовки и некоторые важные имена собственные также прописаны в этом экземпляре красными чернилами. На каждой стороне листа по семнадцать строк. Листы девять, десять, одиннадцать, тридцать три, тридцать четыре и тридцать пять имеют разную степень повреждения, однако чтению практически не мешают. Порядок листов немного нарушен. После «десятого» листа следует «двенадцатый» лист, после «шестьдесят восьмого» – «семидесятый». После «семьдесят восьмого» листа следует самая последняя страница рукописи (вероятнее всего, обратная сторона пронумерованного «семьдесят девятого листа»), и далее идет изображение переплета рукописи из черной кожи. Однако в цифровом варианте, предоставленном на сайте университета, это не конец рукописи. После переплета следует продолжение недостающих листов: «шестьдесят девятый» лист, далее «одиннадцатый лист», и, наконец, завершающий «семьдесят девятый» лист. После «семьдесят девятого» листа в самом конце электронной рукописи повторяются листы «одиннадцатый» и «шестьдесят девятый».

Рукопись вложена в грубый переплет из черной кожи, сшитый из нескольких кусков; на коже нацарапаны примитивные узоры. По мнению Али Рахима, книга переплетена самоучкой без особого мастерства и лежала в сыром помещении: начальные и последние листы книги попорчены плесенью, поэтому некоторые слова на последней странице разбираются с трудом. Письмо Рахим характеризует как испорченный *таалик*, слегка подверженный влиянию насха, формат рукописи 20x15 см [2, с. 196-200].

В Казанской рукописи отсутствует первая часть (одна из трех композиционных частей), состоящая из предисловия и посвящения Борису Годунову, но при этом именно эта рукопись проливает свет на дату завершения первоисточника, которая

¹¹ Эти десять листов содержат в себе историю Чингиз-хана, обычно входящую в состав анонимного сборника «Дефтер-и Чингиз-наме». История Чингиз-хана в этой части Казанской рукописи озаглавлена «Книга «Дефтер-и Чингиз-наме»» и представлена двумя из шести глав. Первая глава неполная и начинается со слов (К: f.70r/2) *defter-niñ ewwel başıñdın başlalıq* (sic!) «Давайте начнем с самого начала книги...». Здесь речь идет о предках Чингиз-хана по материнской линии, о его фантастическом происхождении, любви народа к нему, уходе в верховья реки Тикалик, возвращении в свои земли и становлении ханом. Композиционный текст (К: f.70r/2-f.77v/14), хоть и с отклонениями, соответствует (О: f.2v/9-f.20r/16) рукописи «О», хранящейся в Петербургском отделении Института востоковедения Российской Академии наук. Факсимиле и транскрипцию анонимного «Дефтер-и Чингиз-наме» смотрите у Иванич и Усманова [17]. Далее представлена информация о потомках Чингиз-хана до строки (К: f.79r/17). Вторая глава сборника «Дефтер-и Чингиз-наме» в Казанской рукописи содержит «Повесть о Хромом Тимуре» и состоит всего из семи строк на самой последней странице рукописи (К: f.79v/1-f.79v/7).

в научном мире еще не была открыта. Также Казанская рукопись проливает свет на личность автора. Переписчик этой рукописи оставляет надпись автора первоисточника: (К: f.69r/1) *al-ḥaḡīr al-faḡīr banda [bī]nawāyi Qādir ‘Ali biy bitidi* ‘[Эту рукопись] написал Кадыр Али бий – ничтожный, бедный и беспомощный слуга [Божий]’. В то время как в Санкт-Петербургской рукописи переписчик сохраняет лишь имя Кадыр Али бека, опустив глагол *bitidi* «написал». Несколькими строками ниже автор повторяет свое имя и датирует свою рукопись: К: (f.69r/14-69r/17): *kutiba ‘alā yād yād (sic!) al-ḡa‘if Qādir ‘Ali biy bin Hoṣum biy tāriḡniḡ miḡnda on birinde qoyan yili mubārek muḡarrem ayiniḡ āḡrinda ṣenbe küni bu tāriḡni tamām qildi oṣbu – tāriḡ-i ewwel oṣbu – kitābniḡ nushāsiniḡ tāriḡ[i] dūr*¹² «Написано рукой немощного [раба Божьего]. Кадыр Али бий сын Хосум бия завершил [летопись] в тысяча одиннадцатом году, в год зайца, в конце священного месяца мухаррам, в субботу. Эта дата является датой первоначальной рукописи этой книги». В Санкт-Петербургской рукописи на этом самом месте значится следующее: (СтП: f.148r/11) *tammāt al-kitāb bi-‘aun al-malik al-waḡḡāb (?)* ‘Книга была закончена с помощью щедрого правителя’.

Таким образом, предположительный первоисточник датируется 1011 годом по Хиджре (1602 по григорианскому календарю), годом зайца, концом священного месяца мухаррам, субботой. В нижней части этого же листа (К: f/69r) имеется приписка синими чернилами. Приписка выглядит следующим образом: 1602-1603¹³ мил и отличается почерком. Вероятнее всего, его оставили уже в более позднее время в виде заметки для быстрой ориентации по временному периоду.

Колофон Казанской рукописи находится десятью листами ниже даты оригинала в самом конце рукописи, после анонимного сочинения «Дефтер-и Чингиз-наме». Рукопись датируется годом свиньи, пятым Рамазаном, понедельником/вторником, 144 годом¹⁴. В восточных рукописях в датах по Хиджре, превышающих тысячу лет, единица опускается [2, с. 210]. Так, сто сорок четвертый год соответствует 1144 году по Хиджре (1732 год по григорианскому календарю).

2.2. Обнаружение фрагмента из села Кышгары

Благодаря статьям Али Рахима, опубликованным в 1927 и 1930 годах, стало известно об одном фрагменте сочинения Кадыр Али бека, обнаруженном им же в татарском селе Кышгары Ново-Кишитской волости Арского кантона в библиотеке муэдзина той деревни Гумера. Этот фрагмент был представлен небольшой главой, описывающей поданных с перечислением родов, участвовавших в призвании первого крымского хана Хаджи-Гирея (1441/1442-1466) на царство. По данным Гумера Мусина, этот фрагмент был

¹² В предложении два раза встречаются дополнительные знаки в виде |, которые, вероятнее всего, были использованы для разделения слов.

¹³ Мил – это сокращение от милади, английского *miladī* (григорианское летоисчисление).

¹⁴ (К: f.79v/8-11) *tāriḡ-i toḡuz yili 144 sene bolḡanda māh-i Ramaḡān ayiniḡ beṣiḡisi (?) duysenbe/seysenbe küni tūṣ waḡitinda oṣbu kitāb [...] yazib tamām boldi*. Мы затрудняемся в транскрипции и переводе слова *duysenbe/seysenbe* «понедельник»/«вторник». Р.Алимов транскрибирует это слово как *seyṣenbih* [8, с. 253], А.Рахим транскрибирует как *сиһшәнбә* [2, с. 209], что переводится как «вторник». Однако пятый Рамазан 1144 года по Хиджре приходится на субботу. Можно предположить, что в интересующей нас части стоит слово *senbe* «суббота», в таком случае необходимо указать на орфографическую ошибку переписчика. Если же читать слово как *seysenbe*, то выходит, что указанный день недели не совпадает с реальным и, опять является ошибочным.

вписан в один рукописный сборник, содержащий в себе четыре различных сочинения. Али Рахим пишет следующее: «Рукопись эта новая, написанная только в 1879 году. По словам владельца рукописи, интересующие нас отрывки летописного характера были списаны по просьбе его матери из какой-то более древней рукописи. Достать самую рукопись я не смог; пришлось только списать нужные отрывки...» [2, с. 179, 212]. Больше информации по этому фрагменту нет. Не исключено, что этот фрагмент является копией уже имеющихся рукописей. Р.Алимов считает, что этот фрагмент был создан раньше Казанской рукописи [8, с. 254].

3. Освещение новых фрагментов рукописей

3.1. Две Лондонские рукописи (Лондонская рукопись (I), Лондонская рукопись (II))

Два других фрагмента сочинения Кадыр Али бека хранятся в Британской библиотеке в Лондоне. Эти фрагменты стали известны научному миру благодаря Х.Ф.Хофману и его труду 1969 года «*Turkish Literature: A Bio-Bibliographical Survey*», в которой он дает аннотации на переводы персидского произведения «Сборник летописей» Рашид ад-Дина разными авторами. В этой книге и была отмечена Лондонская рукопись [5, с. 115]. Х.Ф.Хофман отмечает лишь одну, так называемую первую Лондонскую рукопись, без упоминания второй. Более подробную информацию про эти две рукописи дает Рысбек Алимов в статьях «О двух новых сочинениях Кадыр Али-бека» [7] и «Некоторые заметки относительно Кадыр Али-бека и его сочинения «Джами ат-Таварих» [8]. Обе лондонские рукописи – это сборники, состоящие из нескольких сочинений, в числе которых содержатся фрагменты из сочинения *Джами ат-Таварих*. Следует отметить, что фрагменты «Сборника летописей», переплетенные в Лондонские рукописи, не представляют собой отдельные списки, а являются лишь копией уже имеющегося списка, вероятнее всего Санкт-Петербургского. Составитель каталога тюркских рукописей Британской библиотеки Чарльз Рьё причисляет фрагмент работы Кадыр Али бека только к первой Лондонской рукописи под инвентарным номером Add. 11, 726 [18, с. 282-283]. Вместе с тем, в том же каталоге Ч.Рьё дает информацию про вторую интересующую нас рукопись (вторую Лондонскую рукопись) под инвентарным номером Add. 11, 725 [18, с. 281-282], в которой также переплетен фрагмент переводной части Кадыр Али бека из сочинения персидского историографа Рашида ад-Дина.

Лондонская рукопись (I), в которую вплетены четыре разных сочинения, состоит из пятидесяти одного листа. Текст переписан не очень изящным *таликом*, впрочем, почерк переписчика разборчивый. На каждой странице по десять строк [7, с. 44]. Первое сочинение – это фрагмент второй переводной из персидского языка части сочинения Кадыр Али бека. Этот фрагмент рукописи включает введение о происхождении тюркской расы и об истории Огуз хана. В этой Лондонской рукописи нет сведений ни об авторе, ни о переписчике. Однако в аннотации к этому труду Чарльз Рьё называет это сочинение переводом, выполненным Кадыр Али беком, из выдержки «Сборника летописей» Рашид ад-Дина. Второе сочинение – это короткие фрагменты из «Родословной тюрков» Абульгази, практически полностью совпадающие с текстом на полях Санкт-Петербургского «Сборника». Третье сочинение – это фрагмент произведения «Джаханнаме». И четвертое сочинение – это поэма о вознесении Мухаммеда [18, с. 282-283].

Рысбек Алимов в своей статье дает транскрипцию и факсимиле первого списка Лондонской рукописи с первого по двадцать девятый листы [6], в которой расположились фрагмент «Сборника» Кадыр Али бека и фрагмент из «Родословной тюрков» Абульгази,

представленные на полях десятого (f.10r, f.10v) и одиннадцатого листа (f.11v) Санкт-Петербургской рукописи.

Переводная часть «Сборника летописи» представлена на листах 1v/7 – 26r/2 первой Лондонской рукописи. Текст заканчивается фразой *uygur at bērdiler* «...уйгуры дали лошадей», а следом идет строка, нами не идентифицированная на полях Санкт-Петербургской рукописи. Возможно, это заключение от самого переписчика.

На листах (f.26r/4–f.29r/4) расположено сочинение Абульгази «Родословная тюрков». На полях факсимильной копии этих листов имеются примечания страниц на печатный текст П.Демезона [19]. В тексте есть упоминание имени автора «Родословной тюрков» *ابوالغازی خان Abu'l-Gāzī ḥān*. Есть строки и отрывки в первой Лондонской рукописи, которые нами не найдены на полях Санкт-Петербургской рукописи. Часто переписчик не дописывал последние строки из блоков.

В целом, переводная часть «Сборника летописей», содержащаяся в первой Лондонской рукописи, не отличается от текста Санкт-Петербургской рукописи, за исключением незначительных изменений¹⁵.

Таблица 1. Сопоставление страниц Лондонской рукописи (I), Санкт-Петербургской рукописи, арабографического текста И.Н. Березина и арабографического текста П. Демезона.

	Лондонская рукопись (I)	Санкт-Петербургская рукопись	Арабографический текст И.Н. Березина	Арабографический текст П. Демезона
КАб				
Начало	f.1v/7	f.9r/1	11/10	
Конец	f.26r/2	f.21v/11	24/17	
Абульгази		маргиналии		
Начало	f.26r/4	f.10r/13		18/10
Конец	f.26v/2	f.10r/20		18/14
Начало	f.26v/2	f.10r/9		?
Конец	f.26v/6	f.10r/11		?

¹⁵ Окончания форм 3 лица множественного числа личных форм глагола опускаются во многих тюркских языках [20, с. 622]. Однако в «Сборнике летописей» Санкт-Петербургской и первой Лондонской рукописи маркеры (-Ø ~ -lAr) чередуются: (СтП: f.21r/7) *قيلدى qildi* и (ЛонI: f.24v/1) *قيلدى لار qildi-lar* «сделали». Согласная *m* в результате ассимилятивного воздействия последующей назальной *n* может появляться на месте согласной *b*. В двух рукописях «Сборника летописей» можно встретить эти два варианта: (СтП: f.15r/7) *مونلار munlar* и (ЛонI: f.12v/6) *بونلار bunlar*. В Санкт-Петербургской и в первой Лондонской рукописях чередуются личные аффиксы 1 лица множественного числа (-*mlz* ~ -*K*), что является особенностью чагатайского языка [20, с. 620]: (СтП: f.20r/11) *قيلدويمز qild-imiz* и (ЛонI: f.22v/7) *قيلدوق qilduq* «(мы) сделали»; (СтП: f.20v/1) *كير ما د ميز kir-me-di-miz* и (ЛонI: f.22v/8) *كير ما دوک kir-me-diik* «(мы) не заходили»

Начало	f.26v/7	f.10r/2		12/12
Конец	f.27r/2	f.10r/7		12/15
Начало	f.27r/4	f.10r/21		19/17
Конец	f.27r/10	f.10r/27		20/1
Начало	f.27v/1	f.10r/29		22/8
Конец	f.27v/7	f.10r/33		22/10
Начало	f.27v/9	f.10r/34		?
Конец	f.27v/9	f.10r/35		?
Начало	f.28r/1	f.11v/1		25/4
Конец	f.28r/3	f.11v/3		25/5
Начало	f.28v/1	f.10v/1		50/19
Конец	f.28v/3	f.10v/3		51/2
Начало	f.28v/4	f.10v/5		66/19
Конец	f.28v/7	f.10v/10		67/2
Начало	f.28v/7	f.10v/12		67/6
Конец	f.29r/2	f.10v/15		67/8

Второй лондонский список также находится в Британской библиотеке в Лондоне под номером Add. 11, 725. В данной рукописи, в которую переплетены три сочинения, сто тридцать четыре листа. Первые семьдесят листов содержат в себе легендарную историю Чингиз-хана, входящую в состав сочинения «Дефтер-и Чингиз-наме»¹⁶. С семидесятого по семьдесят пятый листы в рукописи содержатся отрывки из «Родословной тюрков»

¹⁶ Это анонимный сборник, содержащий в себе историю о Чингиз-хане и Хромом Тимуре. Первая публикация сборника была осуществлена И.Хальфиным в 1822 году. Фрагменты этого же сочинения были обнаружены на десяти последних страницах Казанской рукописи. Смотрите сноску 11.

Абульгази. И оставшиеся листы представляют фрагмент из *Джами ат-Таварих* Кадыр Али бека [18, с. 281-282]. В сочинении Лондонской рукописи, извлеченной из *Джами ат-Таварих*, даны сведения о предках Чингиз-хана до восьмого колена, история его рождения и раннее детство, история его жизни год за годом с сорок одного года до смерти, сведения о сыновьях, дочерях и женах, а также о его предсмертном наставлении сыновьям. На каждой странице второй Лондонской рукописи по девять строк. Названия глав и собственные имена обозначены красными чернилами.

Вставной текст из полей «Сборника летописей», расположенный на полях первой страницы сорок первого листа (f.41r) и второй страницы сорокового листа (f.40v) Санкт-Петербургской рукописи, состоит из двух разных глав «Родословной тюрков». Первая – отрывок главы «Поход Чингиз-хана в Бухару», вторая часть – это отрывок из главы «Возвращение Чингиз-хана в свой юрт».

Р.Алимов предполагает, что текст на строках (ЛонII: f.122v/5–f.124v/1), определенный нами как «Возвращение Чингиз-хана в свой юрт», содержит оригинальный текст от самого переписчика второй Лондонской рукописи; поэтому дает транскрипцию и перевод на русский язык этой части. Он считает, что этот текст является своего рода попыткой легитимизировать власть Чингиз-хана и его потомков в глазах мусульман [7, с. 46]. Однако текст этих строк нами обнаружен на маргиналиях первого листа сорок первой страницы и второго листа сороковой страницы Санкт-Петербургской рукописи. Текст соответствует одной из частей сочинения Абульгази «Родословная тюрков», которую можно найти на строках (130/4-131/2) в публикации арабографического текста П.Демезона. Полный перевод текста «Родословная тюрков» Абульгази в 1854 был опубликован И.Н.Березиным в серии публикуемых в Библиотеке восточных историков и выполнен Г.Саблуковым, где уже имелся перевод этой части текста [21, с. 123-124].

Сочинение из «Сборника летописей» переписано отрывочно: сначала на сорока пяти листах идет переводная часть Кадыр Али бека, дальше текст из полей Санкт-Петербургской рукописи, далее продолжение переводной части Кадыр Али бека, где переписчик пропускает двадцать четыре листа текста из Санкт-Петербургской рукописи и продолжает повествование в тексте второй Лондонской рукописи. Текст «Сборника летописей» во второй Лондонской рукописи так же, как и в первой не отличается от текста Санкт-Петербургской рукописи, за исключением незначительных изменений¹⁷.

	Лондонская рукопись (I)	Санкт-Петербургская рукопись	Арабографический текст И.Н. Березина	Арабографический текст П. Демезона
КАБ				
Начало	f.76r/1	f.41r/1	45/8	
Конец	f.121v/1	f.60v/11	66/10	

¹⁷ Чередуются е ~ ё: بردى *berdi* (СтП: f.43v/3, СтП: f.43v/6) и بېردى *bərđi* (ЛонII: f.81v/8, ЛонII: f.82r/5) «[Он] дал»; کلماسن *kelme-sin* (СтП: f.63v/8) и کېلماسن *kēlme-sin* «Пусть не приходит» (ЛонII: f.130v/3); بردن *ber-din* (СтП: f.60v/5) и بېردین *bər-din* «(ты) дал» (ЛонII: f.120v/7).

Абульгази		маргиналии		
Начало	f.121v/1	f.41r/12		102/2
Конец	f.122v/4	f.41r/30		102/13
Начало	f.122v/5	f.41r /31		130/4
Конец	f.122v/9	f.40r/35		130/6
Начало	f.122v/9	f.40v/1		130/6
Конец	f.123v/1	f.40v/32		131/2
КАБ				
Начало	f.124v/1	f.60v/11	66/11	
Конец	f.131v/3	f.64r/8	70/4	
Начало	f.131v/4	f.88v/3	96/18	
Конец	f.134r/5	f.89v/5	98/3	

Исследователи, такие, как Рьё [18], Хофман [5], Нагаминэ [9], говоря о Лондонской рукописи, всегда упоминают только первую Лондонскую рукопись. Возможно, это связано с тем, что составителю каталога Британского музея Чарльзу Рьё удалось установить авторство только в одной рукописи. Так, в каталоге Британского музея Чарльз Рьё отмечает лишь сочинение первой Лондонской рукописи как сочинение Кадыр Али бека, озаглавив ее *Джами ат-Таварих*, в то время как сочинению второй рукописи дает название «История Чингизхана». С одной стороны, это логично, учитывая, что в рукописи содержится лишь переводная часть Рашид ад-Дина про Чингиз-хана, хоть и выполненная Кадыр Али беком. С другой стороны, сочинение в первой Лондонской рукописи также является переводом, как и во второй. Таким образом, обе Лондонские рукописи составляют лишь вторую/переводную часть «Сборника летописей». Р. Алимов предполагает, что тексты первого и второго Лондонского рукописей могут быть частями одного списка, так как они очень похожи по почерку, орфографии и языковым примерам [8, с. 255].

Наличие приписок из полей Санкт-Петербургской рукописи, вставленных в тексты обеих Лондонских рукописей, говорит о высокой вероятности копирования Лондонских списков «Летописей» именно из Санкт-Петербургской рукописи. Основываясь на этой же гипотезе, можно заключить, что эти два фрагмента из Лондонских рукописей не представляют собой новые списки, а являются лишь копией уже имеющейся рукописи. Ни в одной из них нет ни даты, ни имени переписчика. Также неизвестно, откуда они

попали в Британскую библиотеку. Однако известно, что в XVIII веке в Астрахань активно проникает протестантизм, в которой важную роль играет Эдинбургское миссионерское общество. Представители Эдинбургского миссионерского общества занимаются также и переводческой деятельностью в Астрахани, заказывают переписи персидских рукописей у казанских мулл. Тексты их трудов можно найти в Национальной библиотеке Франции и в Баварской государственной библиотеке в Мюнхене. И.С. Аскаков в 1844 году размышляет о возможной политической подоплеке Лондонского государства в лице миссионеров для распространения своего влияния на Азию с двух сторон [22, с. 151-159]. Миссионеры проявляли повышенный интерес к манускриптам. Джон Диксон и Мелвилл в Астрахани собрали большое количество тюркских рукописей. Эти рукописи в настоящее время составляют основу коллекции тюркских рукописей библиотеки НьюКолледжа в Эдинбурге [22, с. 157; 23, с. 209]. Быть может, фрагменты «Сборника» из двух лондонских рукописей попали в Британскую библиотеку именно благодаря Эдинбургской миссионерской деятельности.

3.2. Сообщение П.И. Рычкова

Русский историк и краевед П.И. Рычков сообщил о наличии у него русского перевода татарского сочинения, посвященного Борису Годунову, в журнале «Ежемесячные сочинения» за 1759 год [3, с. 63]. Хотя мы и не можем быть уверены, что это перевод сочинения Кадыр Али бека, не упомянуть об этом не можем.

3.3. Неподтвержденные рукописи

Еще две рукописи были зарегистрированы под авторством Кадыр Али бека. Х.Ф. Хофман в 1969 году упоминает о существовании Берлинской рукописи, однако оставляет ее без выходных данных: «Transl. Ćagataice. By Qādir ‘A. B. ... Berlin. Eth. Mus. ???» [5, с. 114-115]. Последующие исследователи из-за отсутствия номера рукописи, затруднялись подтвердить ее существование. Вполне вероятно, что Х.Ф. Хофман писал про рукопись, которая действительно в настоящее время хранится в Берлинской государственной библиотеке в отделе Ориенталистики под названием «Historia Dschingischani» и номером №137 [Web3]. В тексте используются надстрочные и подстрочные огласовки (харакаты). В начале манускрипта на второй странице самого первого листа имеется запись на латинице. Этот лист не пронумерован, нумерация идет со следующего листа. Текст состоит всего из двадцати трех пронумерованных карандашом листов, рукопись переписана черными чернилами.

В Париже в Национальной библиотеке Франции находится рукопись под инвентарным номером №758. Эдгар Блоше – составитель каталога восточных рукописей Национальной библиотеки Франции – приписывает эту рукопись Кадыр Али беку. Рукопись озаглавлена *جمة ترکی جامع رشیدی تر* [24, с. 57-58] *terjeme-i türki ĵama‘-i rašidi* «Взято из тюркского сборника Рашид [ад-Дина]». Х.Ф. Хофман также считает автором этой рукописи Кадыр Али бека и предоставляет следующие данные: «Transl. Ćagataice. By Qādir ‘A. B. ...Paris II., suppl. 758 (57-)» [5, с. 115]. Д. ДеВиз [25, с. 382] и А.Дж. Франк [26, с. 13] сомневаются в причастности Кадыр Али бека к написанию Парижской рукописи и считают необходимым ее дальнейшее изучение, поскольку Парижская рукопись значительно отличается от Санкт-Петербургской и Казанской рукописей. Р.Алимов [7, с. 47] и Х.Нагаминэ [9, с. 118] исключают Кадыр Али бека из авторства Парижской рукописи. По мнению Р.Алимова, сочинение принадлежит Салар-бабе Кул-Али Харидари и является переводом труда Рашид ад-Дина. По данным Р.Алимова, у

этой рукописи имеется копия, которая находится в Национальном институте рукописей Академии наук Туркменистана под инвентарным номером №5263 [7, с. 47].

Полученные результаты

Таким образом, на сегодняшний день известны два списка (Санкт-Петербургская рукопись и Казанская рукопись) и три фрагмента (фрагмент из села Кышгары, фрагмент из первой Лондонской рукописи и фрагмент из второй Лондонской рукописи) «Сборника летописей». Первоисточник «Сборника» датируется 1602 годом. Этот труд научному сообществу не известен, что говорит о большой вероятности того, что он мог не дойти до наших дней. Два списка «Сборника летописей» не имеют текстуальных расхождений, за исключением некоторых незначительных различий в орфографии. Санкт-Петербургская рукопись представляет собой более качественно оформленный экземпляр сочинения. Она более тщательно изучена исследователями и чаще всего используется как источник для работы с сочинением.

Первая известная копия (экземпляр) была выполнена в 1641-1642 гг. Вторая копия датируется 1732 годом. При этом о первой рукописи становится известно в 1851 году, а о второй в 1922 году. Разница между годами переписи Санкт-Петербургской и Казанской рукописями «Сборника летописей» Кадыр Али бека составляет 90-91 год. Санкт-Петербургская и Казанская рукописи были и остаются на сегодняшний день ценнейшими списками «Сборника летописей», удачно дополняющими друг друга. Санкт-Петербургская рукопись содержит первую часть сочинения, которой нет в Казанской рукописи. А в Казанской рукописи имеются данные о дате завершения первоисточника, которой нет в Санкт-Петербургской рукописи. Также в Санкт-Петербургской рукописи отсутствует первый лист (или листы), где содержится название сочинения и где по мусульманской традиции превозносится Аллах и пророк Мухаммед, а также утеряны листы в завершающей части. В Казанской рукописи недостает четырех-пяти листов во введении и посвящении Борису Годунову, но третья часть сохраняется полностью. По этой причине мы до сих пор не знаем точного названия сочинения Кадыр Али бека.

В 1927 году становится известно об одном фрагменте сочинения Кадыр Али бека из татарского села Кышгары. В 1969 году англоязычный научный мир знакомится с восточной рукописью из Британской библиотеки в Лондоне. В этой рукописи имеется фрагмент сочинения «Сборника летописей». Позже становится известно еще об одной рукописи с содержанием фрагмента из *Джами ат-Таварих* в той же Британской библиотеке. По местонахождению эти рукописи называются Лондонскими рукописями. Они не отличаются от текста Санкт-Петербургской рукописи и не представляют собой новые списки. Работе переписчика (или переписчиков) этих двух Лондонских рукописей не характерна скрупулезность: опущены слова, предложения и целые листы, переписанные, предположительно, из Санкт-Петербургской рукописи.

Выводы

В этой статье мы убедились, что полноценными рукописями «Сборника летописей» можно называть только два найденных экземпляра (Санкт-Петербургскую и Казанскую). Помимо этих двух полноценных рукописей и трех фрагментов (фрагмент из татарского

села Кышгары и два фрагмента из двух Лондонских рукописей), в научном сообществе известны еще две рукописи (Парижская рукопись и Берлинская рукопись). Эти рукописи по разным данным причисляются к тюркскому сочинению под условным названием «Сборник летописей» Кадыр Али бека, однако не имеют к нему никакого отношения.

В этой статье мы сосредоточились на существующих рукописях Кадыр Али бека, но в будущем мы хотели бы рассмотреть изучение «Сборника летописей» различными исследователями.

Сокращения

КАБ – Кадыр Али бек
 СтП – Санкт-Петербургская рукопись
 К – Казанская рукопись
 ЛонI – первая Лондонская рукопись
 ЛонII – вторая Лондонская рукопись
 r – recto (лицевая сторона)
 v -verso (обратная сторона)
 f – folio (лист)
 sic – sic erat scriptum (так было написано)

Список источников

1. Qadir ‘Alī Beg. Jāmi‘ al-Tavārikh. MS. Bibliotheque Nationale. Suppl. Turc 758.
2. Qadir ‘Alī Beg. Jāmi‘ al-Tavārikh. MS. British Library. Add. 11, 726.
3. Qadir ‘Alī Beg. Jāmi‘ al-Tavārikh. Рукопись. Восточный отдел научной библиотеки им. М.Горького Санкт-Петербургского государственного университета. Ms. O. 59.
4. Qadir ‘Alī Beg. Jāmi‘ al-Tavārikh. Рукопись. Отдел рукописей и редких книг Научной библиотеки им. Н.И. Лобачевского Казанского государственного университета. Т. 40.
5. Web1: <http://hdl.handle.net/11701/15394>
6. Web2: <https://repo.kpfu.ru/jspui/handle/net/15654>
7. Web3: https://digital.staatsbibliothek-berlin.de/werkansicht/?PPN=PPN1029882991&PHYSID=PHYS_0005

Литература

1. Березин И.Н. Татарский летописец, Современник Бориса Федоровича Годунова // Москвитянин, №24. – Кн. 2, 1851. – С. 543-554.
2. Рахим А. Тарихи-документаль, эдэби һәм биографик жыентык. – Казан: Жиен, 2008. – 480 б.
3. Усманов М.А. Татарские исторические источники XVII-XVIII вв. – Казань: Изд. Казан. университета, 1972. – 223 с.
4. Сыздыкова Р.Г. Язык “Жами‘ ат-тауāрих” Жалаири. – Алма-Ата: Издательство «Наука» Казахской ССР, 1989. – 243 с.
5. Hofman H.F. Turkish Literature: A Bio-Bibliographical Survey: Section III. Part 1. Vol. 5. – Utrecht: The Library of the University of Utrecht, 1969. – 305 p.
6. Alimov R. Kadir Ali bek’in Cāmi‘ at-Tavāriḥ’i ve bu eserin Londra (I) nüshası // Turkish Studies Çekirge budu festschrift in honor of Robert Dankoff. – 2015. – V. 44. – Harvard University: Department of Near Eastern Languages and Civilizations. – P. 61–83.

7. Алимов Р. О двух новых списках сочинения Кадыр Али-бека // Российская тюркология. – 2016. – №2(15). – С. 40-48.
8. Алимов Р. Некоторые заметки относительно Кадыр Али-бека и его сочинения «Джами ат-Таварих» // Материалы второй научной конференции средневековой истории Дешт-и Кыпчака. – Павлодар: ТОО НПФ «ЭКО», 2018. – С. 251–258.
9. Нагаминэ Х. Еще раз о сочинении Кадыр-Али-бека («Джами ат-таварих / Сборник летописей») // Золотоордынское обозрение, 2019. – Т. 7. – № 1. – С. 115-130.
10. Благова Г.Ф. ТЮРКС. Чақатај – РУССК. Чағатај-/джағатај- (Опыт сравнительного изучения старого заимствования) // Тюркологический сборник. – Москва: Наука, 1972. – С. 167-205.
11. Eckmann J. Chagatay Manual. – Indiana University, 1966. – 203 p.
12. Kincses-Nagy É. Mongolic Copies in Chaghatay (Turcologica 115). – Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2018. – 292 p.
13. Péri B. Notes on the Literary-Linguistic Term “Çağatay”: Evaluating the Evidence Supplied by Native Sources. *Altaica Budapestinensia* MMII. Proceedings of the 45th Permanent International Altaistic Conference (PIAC). Budapest, June 23-28, 2002. – Budapest, 2003. – P. 248-255.
14. Бартольд В.В. Работы по истории ислама и арабского халифата. – Т. 6. – Москва: Наука, 1966. – 779 с.
15. Заатов И. Крымскотатарская история и «Джами ат-таварих» Жалаири в творчестве Чокана Валиханова // Крымское историческое обозрение/ ред. Хакимов Р.С. – Казань – Бахчисарай, №1, 2015. – С. 232–244.
16. Березин И.Н. Библиотека восточных историков. Сборник летописей. Татарский текст с русским предисловием. Т. II. Ч. I. – Казань: Тип. Губернского правления, 1854. – VII. – 171 с.
17. Ivanics M., Usmanov M.A. Das Buch der Dschingis-Legende (Däftär-i Čingiz-nämä). I. (Vorwort, Einführung, Transkription, Wörterbuch, Faksimiles) (*Studia uralo-altaica* 44). – Szeged: Dept. of Altaic Studies, University of Szeged, 2002. – 324 p.
18. Rieu Ch. Catalogue of the Turkish Manuscripts in the British Library. – London: The British Library, 1888. – 345 p.
19. Desmaisons, Petr I. Histoire des Mongols et des Tatares par Aboul-Ghazi Behadour Khan: Souverain de Kharezm et Historien Djaghatai 1603-1664 A.D. St. Leonards: Ad Orientem LTD. – Amsterdam: Philo Press, 1970. – 386 p.
20. Johanson L. Turkic. – Cambridge University Press, 2021. – 1063 p.
21. Березин И.Н. Библиотека восточных историков. История Абуль-Гази. – Т. 3. Ч. 1. – Казань: Тип. Губернского правления, 1854. – XVIII. – 130 с.
22. Зайцев И.В. Западное христианство на восточном рубеже российской империи (Из истории неправославных христианских миссий среди российских мусульман: католическая и пресвитерианская миссия в Астрахани в XVIII-XIX вв.) // Религии мира: история и современность. 2005. – Москва: Наука, 2007. – С. 145-168.
23. Зайцев И.В. Арабские, персидские и тюркские рукописи из Хаджи-Гархана/Астрахани. Русская Астрахань как центр переписки рукописей // Мир ислама – Pax Islamica – 2009. – (3)2. – С. 206-211.
24. Blochet E. Catalogue des Manuscrits Turc. Tome II. Supplément nos 573–1419. – Paris: Bibliothèque nationale, 1933. – 314 p.
25. DeWeese D. Islamization and native religion in the Golden Horde: Baba Tükles and conversation to Islam in historical and epic tradition. – Pennsylvania: The Pennsylvania State University Press, 1994. – 638 p.
26. Frank A.J. Islamic historiography and ‘Bulghar’ identity among the Tatars and Bashkirs of Russia. – Boston – Köln: Brill, 1998. – VIII. – 232 p.

Reference

1. Berezin I. Tatarskii letopisets, Sovremennik Borisa Fedorovicha Godunova [Tatar Chronicler, Contemporary of Boris Fedorovich Godunov]. In: Moskvitynin [Muscovite]. no. 24. Book 2, 1851. P. 543-554. [in Russian].
2. Rahim A. Tarihi-dokumental', ädäbi häm biografik zhientik [History-documentary, literary and biographic collection]. Kazan, Zhien, 2008. 480 p. [in Tatar and Russian].
3. Usmanov M.A. Tatarskie istoricheskie istochniki XVII-XVIII vv. [Tatar Historical Sources of the 17th-18th centuries]. Kazan, Universitet. Publ., 1972. 223 p. [in Russian].
4. Syzdykova R. Yazyk "Zhami' at-Tawarikh" Zhalairi [Language of Zhalairi's 'Zhami' at-tawarikh']. Alma-Ata, Nauka, 1989. 243 p. [in Russian].
5. Hofman H.F. Turkish Literature: A Bio-Bibliographical Survey: Section III. Part 1. – Vol. 5. Utrecht, The Library of the University of Utrecht, 1969. 305 p.
6. Alimov R. Kadir Ali bek'in Cāmi' at-Tavāriḥ'i ve bu eserin Londra (I) nüshası [Qādir Ali beg's Jāmi' at-Tavāriḥ and the London (I) copy of this work], Turkish Studies Çekirge budu festschrift in honor of Robert Dankoff, 2015. – V. 44. Harvard University, Department of Near Eastern Languages and Civilizations. P. 61–83. [in Turkish and Turkic].
7. Alimov R. O dvuh novykh sochineniyah Kadyr Ali-beka [About two new copies of the composition of Kadyr Ali-bek]. In: Russian Turkology, 2(15). 2016. P. 40–48. [in Russian].
8. Alimov R. Nekotorye zametki otnositel'no Kadyr Ali-beka i ego sochineniya "Jami at-Tavarih" [Some notes on Qadyr Ali-bek and his work "Jami at-Tavarih"]. In: Materialy vtoroy nauchnoy konferencii srednevekovoy istorii Desht-i Kypchak [Materials of the second scientific conference of the medieval history of Desht-i Kypchak]. Pavlodar. P. 251-258. [in Russian].
9. Nagamine H. Esche raz o sochinenii Qadir Ali Bega ("Jami at-tavarikh"/Sbornik letopisei) [Rethinking Qādir 'Ali Beg's Historiography (Jāmi' al-Tavāriḥ)]. In: Zolotoordynskoe obozrenie [Golden Horde Review]. – V. 7, no. 1. 2019. P. 115-130. [in Russian].
10. Blagova G.F. TURKS. Chakataj – RUSSK. Chagatai-djagatai- (Opyt sravnitel'nogo izucheniya starogo zaimstvovaniya) [TURKIC Chaqataj – RUSSIAN Chagatay-djagatay- (Experience of comparative study of old borrowing)]. In: Turkological collection. Moscow, Nauka, 1972. 167-205. [in Russian].
11. Eckmann J. Chagatay Manual. Indiana University, 1966. 203 p.
12. Kincses-Nagy É. Mongolic Copies in Chaghatay (Turcologica 115). Wiesbaden, Harrassowitz Verlag, 2018. 292 p.
13. Péri B. Notes on the Literary-Linguistic Term "Čağatay": Evaluating the Evidence Supplied by Native Sources. Altaica Budapestinensia MMII. Proceedings of the 45th Permanent International Altaistic Conference (PIAC). Budapest, June 23-28, 2002. Budapest. 2003. P. 248-255.
14. Bartold V.V. Raboty po istorii islama i arabskogo halifata [Works on the history of Islam and the Arab Caliphate]. – V. 6. Moscow, Nauka, 1966. 779 p. [in Russian].
15. Zaatov I. Krymskotatarskaya istoriya i «Jami at-tavarih» Jalayiri v tvorchestve Chokana Valikhanova [Crimean Tatar history and Jalayiri's "Jami at-tavarih" in the work of Chokan Valokhanov]. In: Crimean Historical Review. Kazan – Bakhchysarai, 1, 2015. P. 232–244. [in Russian].
16. Berezin I. Biblioteka vostochnykh istorikov. Sbornik letopisei. Tatarskii tekst s russkim predisloviem [Library of Oriental Historians. "Compendium of Chronicles". Tatar Text with Russian Preface]. – Vol. 2. Part. I. Kazan, Tip. Gubernskogo pravleniya, 1854. VII. 171 p. [in Russian and Turkic].
17. Ivanics M., Usmanov M.A. Das Buch der Dschingis-Legende (Däftär-i Čingiz-nāmä). I. (Vorwort, Einführung, Transkription, Wörterbuch, Faksimiles) (Studia uralo-altaica 44). Szeged, Dept. of Altaic Studies, University of Szeged, 2002. 324 p. [in German and Turkic].

18. Rieu Ch. Catalogue of the Turkish Manuscripts in the British Library. London, The British Library, 1888. 345 p.
19. Desmaisons Petr I. Histoire des Mongols et des Tatares par Aboul-Ghazi Behadour Khan: Souverain de Kharezme et Historien Djaghatai 1603-1664 A.D. St. Leonards: Ad Orientem LTD. Amsterdam, Philo Press, 1970. 386 p. [in French and Turkic].
20. Johanson L. Turkic. Cambridge University Press, 2021. 1063 p.
21. Berezin I. Biblioteka vostochnykh istorikov. Istoriya Abul'-Gazi. [Library of Oriental Historians. The history of Abu'l-Gazi]. – Vol. 3. Part. 1. Kazan, Tip. Gubernskogo pravleniya, 1854. XVIII. 130 p. [In Russian].
22. Zajcev I.V. Zapadnoe hristianstvo na vostochnom rubezhe rossiyskoy imperii (Iz nepravoslavnykh hristianskiy missiy sredi rossiyskiy musul'man: katolicheskaya i presviterianskaya missiya v Astrahani v XVIII-XIX vv.) [Western Christianity on the Eastern Frontier of the Russian Empire (From the history of non-Orthodox Christian missions among Russian Muslims: The Catholic and Presbyterian mission in Astrakhan in the 18th-19th centuries)]. In: Religii mira: istoriya i sovremennost' [Religions of the world: history and modernity]. Moscow, Nauka, 2007. P. 145-168. [in Russian].
23. Zajcev I.V. Arabskiy, persidskiy i tyurkskiy rukopisi iz Haji-Tarhana(Astrahani). Russkaya Astrahan' kak centr perepiski rukopisey [Arabic, Persian and Turkic manuscripts from Khadzhi-Tarkhan(Astrakhan). Russian Astrakhan as a center for the correspondence of manuscripts]. In: Mir Islama [World of Islam]. Pax Islamica. (3)2, 2009. P. 206-211. [in Russian].
24. Blochet E. Catalogue des Manuscrits Turc. Tome II. Supplément nos 573-1419. Paris, Bibliothèque nationale, 1933. 314 p. [in French].
25. DeWeese D. Islamization and native religion in the Golden Horde: Baba Tükles and conversation to Islam in historical and epic tradition. Pennsylvania, The Pennsylvania State University Press, 1994. 638 p.
26. Frank A.J. Islamic historiography and 'Bulghar' identity among the Tatars and Bashkirs of Russia. Boston – Köln, Brill, 1998. VIII. 232 p.

Г.Е. Тогабаева

*Сегед университеті, Сегед, Мажарстан
(E-mail: togabayeva.guldana@gmail.com)*

«Қадырғали Жалайыр»-дың Jāmi' at-Tawārikh «Шежірелер жинағы» тарихи еңбегінің қолжазбалары

Аннотация. Jāmi' at-Tawārikh «Шежірелер жинағы» – Қадыр Әли бектің 1602 жылы жазылған тарихи шығармасы. Шығарма түпнұсқасының бүгінгі күнге дейін сақталмау ықтималдығы жоғары. Дегенмен, қазіргі уақытта бұл еңбектің екі тізімі (Санкт-Петербург қолжазбасы мен Қазан қолжазбасы) және үш үзіндісі (Қышғары ауылынан табылған үзіндісі, бірінші Лондон қолжазбасы және екінші Лондон қолжазбасы) белгілі. Сондай-ақ, Қадыр Әли бектің авторлығымен тіркелген екі қолжазба бар (Париж қолжазбасы және Берлин қолжазбасы). Соңғы екі қолжазбаның оған тиесілі екендігі күмән туғызады.

Бұл мақалада Қадыр Әли бек шығармасының осы күнге дейін белгілі болған барлық тізімдері мен үзінділері талданған. Зерттеу жұмысы барысында екі тізім мен үш үзіндінің арасында кейбір болмашы орфографиялық өзгешеліктерді есепке алмағанда, айтарлықтай мәтіндік айырмашылықтар ұшыраспайтыны анықталды. Екі тізім бірін-бірі толықтырады және бір түпнұсқаның көшірмелері болуы ықтимал. Шығарманың үзінділерінде ешқандай қосымша мәлімет кездеспейді, сондықтан да мәтін тұрғысынан олардың құндылығы жоқ есеп, бірақ

Қадыр Әли бек еңбегінің қаншалықты маңызды екендігінің айтулы айғақтары болып саналады. Қолжазбалардың Лондонда сақталып тұруы – аса қызғылықты жайт, өйткені «Шежірелер жинағы» шығармасы үзінділерінің Британияға қалай барғандығы туралы мәселені қозғайды. Лондон қолжазбаларының ерекшелігі – олардың мәтінінде Санкт-Петербург қолжазбасының шеттерінен алынып, сөздердің конкорданциясы түрінде берілген қосымша жазбалардың бар екендігі.

Кілт сөздер: Қадыр Әли бек, Jāmi‘ at-Tawārikh «Жылнамалар жинағы», Санкт-Петербург қолжазбасы, Қазан қолжазбасы, бірінші Лондон қолжазбасы, екінші Лондон қолжазбасы, Қадыр Әли бектің расталмаған қолжазбалары.

G.Ye. Togabayeva

University of Szeged, Szeged, Hungary
(E-mail: togabayeva.guldana@gmail.com)

Manuscripts of Qādir ‘Ali beg’s historical work Jāmi‘ at-Tawārikh ‘Compendium of Chronicles’

Abstract. Jāmi‘ at-Tawārikh ‘Compendium of Chronicles’ is the Qādir ‘Ali beg’s historical work written in 1602. The primary source of this work more likely did not reach our days. However, today two lists (St. Petersburg manuscript and Kazan manuscript), three fragments (a fragment from Kyshgary, a fragment from the first London manuscript, and a fragment from the second London manuscript), and two more manuscripts (Paris manuscript and Berlin manuscript) are known as related to the Qādir ‘Ali beg’s ‘Compendium of Chronicles’, although the authorship of the last two manuscripts is questionable.

The article analyses all currently known lists and fragments of Qādir ‘Ali beg’s work. The study did not identify major textological discrepancies among the two lists and three fragments except for some minor differences in spelling. The two lists complement each other and most probably were copied from the same source. The fragments of the work do not carry any additional information from the one present in the lists; hence, they do not carry any textological value. However, the fragments are important evidence of the significance of Qādir ‘Ali beg’s work. The location of London manuscripts is of particular interest, raising the question of the appearance of two fragments that are found in the ‘Compendium of Chronicles’ in Britain. A feature of the London manuscripts is the presence in the text of postscripts from the margins of the St. Petersburg manuscript, presented as a concordance of words.

Keywords: Qādir ‘Ali beg, Jāmi‘ at-Tawārikh ‘Compendium of Chronicles’, St. Petersburg manuscript, Kazan manuscript, the first London manuscript, the second London manuscript, Qādir ‘Ali beg’s unconfirmed manuscripts.

Сведения об авторе:

Тогабаева Гүлдана Ерланқызы, PhD докторант кафедрасы алтаистики, Сегедский университет, ул. Эдьетем, 2, Сегед, Венгрия.

Автор туралы мәлімет:

Тогабаева Гүлдана Ерланқызы, алтаистика кафедрасының PhD докторанты, Сегед университеті, Эдьетем көшесі, 2, Сегед, Мажарстан.

Information about the author:

Togabayeva Guldana Yerlanqyzy, PhD student of the Department of Altaic Studies, University of Szeged, Egyetem str., 2, Szeged, Hungary.

История создания музея-заповедника «Бозок»¹

М.К. Хабдулина

*Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Республика Казахстан
(E-mail: mk_khabdulina@mail.ru)*

ARTICLE INFO

Ключевые слова:

Бозок, Ишим,
К.А. Акишев,
Астана, Нур-
Султан,
музеефикация,
музей-заповедник.

МРНТИ 03.41.91

DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2022-2-116-129>

АННОТАЦИЯ

В 2018 году вышло Постановление Правительства Республики Казахстан о создании в структуре Министерства культуры и спорта Государственного историко-культурного Музея-заповедника «Бозок». Путь к этому событию длился 20 лет. Идея сохранения археологического объекта и создания на его базе Музея-заповедника принадлежит его первому исследователю – К.А. Акишеву.

Бозок – уникальный памятник историко-культурного наследия на территории Центрального Казахстана. В истории его открытия и изучения соединилась цепочка знаковых обстоятельств. Бозок был открыт в символический момент рубежа тысячелетий, совпавших с примечательными событиями: обретением Независимости, переходом к новому этапу государственного строительства, созданием столицы на новом месте. Все эти знаковые обстоятельства получили подтверждение в открытии глубокой историчности и значимости казахских степей как центра евразийского континента. Выясняется, что здесь протекали исторические события политического, созидательного свойства, шло накопление и развитие новых культурных и технологических достижений, влиявших на этногенез казахов, сформировавших генетический код и ментальность казахского этноса. В глубокой древности в истории степного пространства были значительные периоды взлета, изобретения и распространения инноваций на огромные территории ойкумены Древнего Востока, Центральной Азии.

В статье рассматривается краткая история открытия и изучения средневекового городища Бозок. Его возникновение относится к древнетюркской эпохе VII-VIII вв. Археологический памятник Бозок служит подтверждением этногенетической памяти древнего тюркоязычного населения в выборе места под городское пространство и устройства его в традициях степного менталитета.

Received 04 May 2022. Revised 05 May 2022. Accepted 31 May 2022. Available online 31 June 2022.

For citation:

Khabdulina M.K. The history of the creation of the museum-reserve «Bozok» // Turkic Studies Journal. – 2022. – Vol. 4. – No 2. – P. 116-129. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2022-2-116-129>

Для цитирования:

Хабдулина М.К. История создания музея-заповедника «Бозок» // Turkic Studies Journal. – 2022. – Т. 4. – № 2. – С. 116-129. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2022-2-116-129>

¹ Статья подготовлена в рамках реализации научного проекта грантового финансирования Комитета науки МОН РК AP09261134

Введение

Бозок – название археологического памятника, известного как «средневековое городище Бозок». Памятник находится на левом берегу р. Ишим, на окраине г. Нур-Султан, на административной территории Есильского района, рядом с микрорайонами Новая Ильинка и Уркер.

Руины археологического памятника занимают восточный берег пойменного озера Бузукты и в настоящее время оказались в черте г. Нур-Султан (рис.1). Территория столицы имеет диаметр 35 км и ее внешнее объездное кольцо в юго-западной части проходит сразу за озером Бузукты. Озеро Бузукты имеет яйцевидную форму, длина его с севера на юг – 1 км, ширина около 0,7 км. Развалы средневековых строений тянутся полосой 200-300 м вдоль восточного берега озера. С востока и севера к развалам городища прилегает агроирригационная планировка.

Рис. 1. Городище Бозок. Расположение на карте Нур-Султана

Памятник был открыт К.А. Акишевым осенью 1998 г. По рельефно выступающим валам и рвам, окружавшим комплекс центральных руин, памятник был отнесен к категории городища. Раскопки памятника начались в июне 1999 г. и шли без перерыва каждое лето до 2014 г. В процессе исследования была выявлена многокомпонентность объекта, состоящая из разных, хронологически разновременных структурных частей [1, с. 324-331]. Установлено, что небольшая по площади поверхность восточного берега озера Бузукты обживалась в течение восьми столетий. Эта особенность определила возможность рассматривать археологический объект как Бозокский археологический микрорайон, как особую модель освоения степного пространства.

Бозокский археологический микрорайон датируется (VII) VIII-XVI вв. Площадь памятника 40 га. В эту территорию входят руины строений городища, жилища X-XIII вв., некрополь (основания мавзолеев, могилы), каналы, арыки, огороды, прилегающие к памятнику. Получена серия радиоуглеродных дат по гумусу погребенной почвы, по коллагену костей из могил некрополя Бозок. По анализам – время основания городища – конец VII-VIII вв. Определены этапы функционирования городища. Стратиграфические наблюдения и полученные материалы отражают историю четырех государственных образований, существовавших в средние века на территории Казахстана: Тюркского каганата (VI-IX вв.), Кипчакского ханства X-XII вв., Золотой Орды (Улус Жоши) XIII-XIV вв., Казахского ханства XV-XVI вв.

Материалы и методы исследования

До начала раскопок был снят инструментальный топографический план с нанесением высотных отметок, показывающих рельеф строений бозокского микрорайона. На памятник нанесена единая система координат и единая сетка квадратов 9x9 м с целью в дальнейшем при необходимости вести раскопки квадратами 3x3 м. Нивелировка привязана к единому реперу.

При исследовании микрорайона были использованы космоснимок и аэрофотоснимок. Космоснимок (2006 г. из базы данных Национального аэрокосмического центра) дает представление об окружающей природной среде и культурном ландшафте (рис. 2). Хорошо видны темные контуры болотных западин, извилистое русло Ишима, протекающего в 5 км севернее площадки памятника, сухие русла протоков, стариц и речек, соединявших когда-то две реки: Нуру и Ишим.

Рис. 2. Городище Бозок. Космоснимок. 2006 г.

Бозокский археологический микрорайон – первый памятник степной зоны Казахстана, на котором снят подробный план ирригационных сооружений,

занимающих площадь около 40 га. При исследовании оросительной системы была произведена инструментальная топографическая съёмка объекта, сделаны поперечные профили каналов и валиков оросительной системы и фотографирование. В 2007-2009, 2015 гг. сделаны разрезы магистрального канала, «грядок», взяты пробы грунта на почвоведческий и микробиоморфный анализы.

На памятнике получен представительный фонд антропологического материала (72 скелета). 23 скелетных остатка проанализированы антропологом А.В. Колбиной [2, с. 66-98; 3]. По черепу погребения 1 сделана реконструкция облика в лаборатории антропологических реконструкций Института этнологии и антропологии РАН. Автор реконструкции Т.С. Балуева (рис. 3).

Рис. 3. Городище Бозок. Раскоп 5, погребение 1. Раскопки К.А. Акишева, 2002 г. Автор реконструкции Т.С. Балуева, 2007 г. Автор фото А.Н. Свиридов.

Датировка объектов Бозокского микрорайона осуществлена традиционным археологическим методом: методом радиоуглеродного датирования. По гуминовым кислотам погребенной почвы и остеологическим остаткам, найденным в толще культурного слоя, получена серия радиоуглеродных дат. Датирование произведено в двух лабораториях: в Институте геологии и минералогии СО РАН кандидатом геолого-минералогических наук Л.А. Орловой и в Институте географии РАН, в лаборатории радиоуглеродного датирования и электронной микроскопии кандидатом геологических наук Э.П. Зазовской. Для сравнения археологических дат и дат, полученных радиоуглеродным методом, была проведена их калибровка с помощью программы Calib Rev 5.0.1. и Calib Rev 7.1.0.

Степень изученности

Первоначально (1999 г.) К.А. Акишев дал этому памятнику название «городище Акжол». Затем внимание ученого привлекла необычная планировка городища, состоящего из трех квадратной формы площадок, составленных в виде трехлепестковой розетки.

Особенно четко это было видно на аэрофотоснимке. Анализ семантики, заложенный в такой необычной планиграфии, поиски аналогий заставили К.А. Акишева обратить внимание на название озера, на берегу которого расположены руины городища.

Озеро на картах Целиноградского района (1963 г.) названо Бузукты. Это явно искаженный гидроним. Этот необычного звучания гидроним таит глубокий семантический смысл. Расшифровка его возможна с привлечением разного вида тюркоязычных источников: эпических, исторических топонимических, археологических. Известно, что этим термином бузук обозначали *восточное крыло* административной структуры военных ставок древних и средневековых кочевников. По письменным источникам, у тюрко-монгольских народов, начиная с эпохи пратюрков, еще хуннов и усуней, в пространственной организации военных ставок всегда выделялись центр и два крыла. Центр назывался *орда, орду*, восточные владения – *бузук*, западные – *учук* [4, с. 15].

В древнетюркских эпосах и текстах термин *бузук* используется в нескольких значениях: как левое крыло войска; в системе титулатуры огузского каганата данный термин означал высокую статусность воинской и родовой знати. К.А. Акишев считал, что, следуя художественному содержанию эпоса «Огуз наме», впряме слово «бузук» обозначить как «небесные стрелы», стрелы, посланные с востока. Разворачивая эту логику, можно утверждать, что слово *бузук* закрепилось на века в названии маленького затерянного озера в долине верхнего Ишима, потому что было принесено элитой древних тюрков, осваивавших реку Ишим как транспортную магистраль на пути их движения с востока на запад.

Удивительно многовековое сохранение термина *бузук* и закрепление его в названии небольшого, затерянного среди болот озера – маленькой точке на бескрайних просторах евразийского пространства.

В 2000 г. памятник был переименован в городище Бузок. Название «Бозок» появилось в 2003 г. при обсуждении результатов пятилетних раскопок археологического памятника с Первым Президентом страны – Н.А Назарбаевым. В прочтении термина с казахского языка более исторично звучит понятие *боз ок* – светлая стрела. Таким образом, претерпев несколько изменений, городище получила название «Бозок» [5, с. 76-78].

В результате многолетних раскопок стало известно, что верховье р. Ишим тысяча двести лет назад (VII-VIII вв.) было выбрано для жизни древними тюркоязычными племенами. Территория городища Бозок – только часть обширного урбанизированного пространства, включавшего поселения, караван-сарай, культовые строения. К сожалению, не все это сохранилось. Удивительным образом до нас дошла самая сокровенная, сакральная часть сложной городской структуры, специально «спрятанная» среди болот левой пойменной долины реки Ишим. Городище Бозок – это был особый церемониальный центр общегосударственного значения. Существование таких городов в кочевых империях хуннов, тюрков, киданей, монголов подтверждается письменными и археологическими памятниками, исследованными на территории Восточной Европы и Центральной Азии [6, с. 204-222; 7].

Городище Бозок расположено в центре Сарыарки, в месте, где сходятся истоки рек северного сибирского бассейна (Ишим, Селеты, Шидерты) и среднеазиатского (Нура, Сарысу). Двигаясь по самой реке Ишим можно было добраться до таежной зоны Сибири, широтный отрезок Ишима является частью магистрали, соединяющей восточные регионы Евразии с западными. Многочисленные притоки, впадающие в Ишим как с юга, так и с севера создавали множество удобных разветвлений торговых караванных путей.

Верхнее Приишимье через Нуру соединяется с районами, прилегающими к Приаралью, и дальше с сельскохозяйственными оазисами юга Казахстана и Средней Азии.

Вероятно, не случайно расположение городища оказалось знаковым и на современной карте. Из этого следует, что в появлении города, как и в выборе местообитания нашими далекими предками особую роль сыграло его срединное положение в центре восточной части евразийского пространства. Это место крайне важно с позиций геостратегического фактора. Здесь пересекается пучок торговых караванных, следовательно, и военно-миграционных путей древнего населения Евразии.

Анализ

Археологические исследования дают огромный объем разнообразной информации по реконструкции этапов исторического процесса, реконструкции разных сторон культуры жизнеобеспечения этноса. На примере раскопок Бозока можно показать, как накопление информации из одного памятника дает материал для исторических интерпретаций. С самого начала археологические раскопы были поставлены на всех структурных компонентах городища Бозок. Памятник был совершенно новым и не давал массовых находок. Только тщательная фиксация архитектурных деталей и стратиграфические наблюдения стали основой археологических и исторических выводов и предположений.

Ландшафтно городище Бозок находится в междуречье Ишима и Нуры, в месте их наибольшего сближения. Междуречье занято массой озер и руслами степных рек, соединявших воды двух рек. Первые обитатели Бозока специально выбрали озеро, расположенное среди болот, в пойменной долине реки Ишим (рис. 1). Доступ на эту территорию был затруднен по природным условиям. Такая «островная» топография – особенность многих стационарных мест поселения. Ярко это проявилось в «болотных городах» гузов [8, с. 200]. Пойменные болота и озеро – это природные рубежи, но дополнительно они прокопали канал от южного угла озера на восток, в сторону ближайшего болотного понижения. Это уже рукотворный объект, преграждающий проникновение на восточный берег озера. Канал четко виден на аэрофотоснимке и космоснимке. И он существует в настоящее время. Ширина его 12-20 м, длина около 400 м (рис. 4).

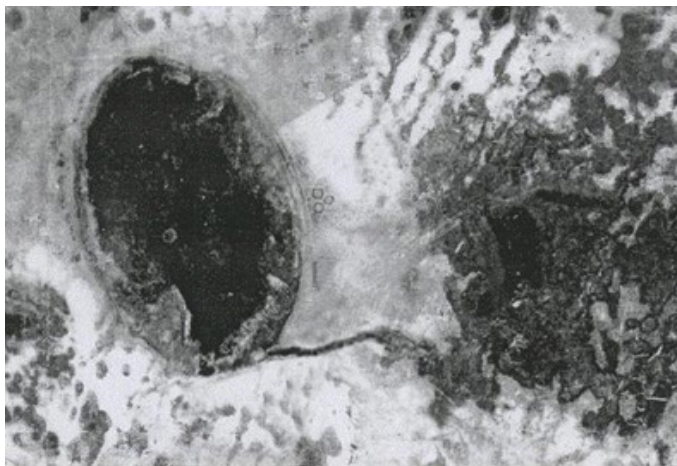

Рис. 4. Городище Бозок. Аэрофотоснимок. 1974 г.

Таким образом, изначально была выбрана площадка с завершенными границами для обживания, ей просто некуда расти, вокруг одни болота. На этой территории площадью 40 га в последующие столетия были построены 4 жилища, мусульманский некрополь, кирпичеобжигательные печи. Вся поверхность от береговой линии озера Бузукты до болот оказалась занята ирригационной планировкой. Все эти компоненты исследовались и открывались нами постепенно.

Первым и самым ранним компонентом сакрального пространства бозокского микрорайона является святилище. Поиски аналогий его планировочной композиции, архитектуре фортификации, обоснование функционального назначения были выполнены К.А. Акишевым в 1999 г. [4]. Им же была сделана первая реконструкция общего облика городища Бозок (рис. 5).

Рис. 5. Городище Бозок. Реконструкция К.А. Акишева (2001 г.). Рисунок Т. Султанова

Исследование святилища началось с раскопок внутренней поверхности северного квартала, разрезов вала и рва, изучения конструкции входа в северный квартал. Никаких находок, кроме столбовых ямок, иногда с древесиной и редких костей животных – не фиксировалось. На глубине 40 см был расчищен слой коричневой супеси, принятый нами за материк. Именно на его поверхности фиксировались очертания столбовых ямок. Взаиморасположение их и профили бровок позволили реконструировать основания пяти наземных жилищ каркасно-столбовой конструкции [9, табл. 30-34]. Стратиграфическим методом было установлено, что эти конструкции относятся ко времени развитого средневековья, возможно, кипчакскому времени.

Святилище или культовый центр состоит из трех квадратных площадок, окруженных вром и валом, общей площадью 12 636 кв. м (рис. 6; 5). Степные фортификационные сооружения не монументальны обликом, невелики масштабами. Валы высотой 1 м выделяются благодаря понижениям внутреннего рва. Рвы имеют перемычки проходов внутрь площадок, условно названных кварталами. Северный квартал имеет один вход с юга, восточный и южный кварталы имеют входы с северной и южной сторон.

Рис. 6. Городище Бозок. План древнетюркского святилища

Результаты

В результате раскопок первых четырех лет стало понятно, что Бозок - особый вид средневекового стационарного поселения степной полосы Евразии. По мнению К.А.Акишева, городище Бозок имеет особую историческую и культурную ценность, значение его заключается в том, что Бозок – это прямой предок Акмолы-Астаны-Нур-Султана. Поэтому важно сохранение его как исторической зоны столицы, свидетельствующей о выборе этого места под градостроительство тысячу лет назад.

В 2002 г., обосновывая важность археологического объекта, К.А. Акишев писал: «Бозок – это город-крепость типа ордакента, сезонная административная резиденция правителя и военная ставка, возникшая на священном месте. ...Он был основан на трассе Степного шелкового пути, соединявшего Китай с Русью и Византией, служил местом стоянок и ночлега караванов и путников, являлся также важным географическим ориентиром, что имело жизненное значение в редко населенной степи [10, с. 23-24].

Бозок возник в X-XI вв. в период интенсивного усиления в Дешт-и-Кыпчаке военно-политического объединения племен, носивших по данным письменных источников этноним «кыпчак». Этот этноним, традиционно названный по имени племени-гегемона, объединял многие рода и племена (аргыны, уйсун, адаи и другие), позднее вошедшие в состав казахского народа. Четырехлетние археологические исследования городища Бозок дают основание считать, что существование на месте Акмолы-Астаны тысячу лет назад средневекового города является историческим фактом. Таким образом, история города Акмола-Астана-Нур-Султан начинается с X-XI вв.

Реконструкция и популяризация исторического прошлого столицы имеет большое воспитательное значение для населения столицы и области. Несомненно, заинтересует

и привлечет иностранных туристов и гостей. В связи с изложенным считаю необходимым создание археолого-архитектурного комплекса «Средневековый город Бозок в черте столицы» (Акишев, 2003, письмо Президенту, научный архив).

Н.А. Назарбаев поддержал идею К.А. Акишева и поручил подготовить обоснование об историко-культурном значении городища Бозок за подписью пяти известных ученых-медиевистов. Решение было правильным, т.к. памятник не дал никаких массовых или ярких находок. Особенность степных оседлых памятников заключается в их архитектуре, конструкции и функциональном назначении. В этом плане городище Бозок – совершенно новый тип степной градостроительной культуры. К сожалению, Кималь Акишевич не смог выполнить данное поручение. Это было сделано его учениками – молодым археологическим коллективом Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева. В июле 2004 г. на городище Бозок был проведен полевой семинар «Бозок в панораме средневековых культур Евразии». Семинар был приурочен к 80-летию со дня рождения К.А. Акишева.

Участие в нем приняли археологи из Алматы, Туркестана, Караганды, Бишкека, Москвы, Казани, Уфы, Омска, Челябинска. Большую помощь в организации конференции и полевого семинара оказали акимат г. Астаны и ректорат Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева. Исследователи городища Бозок показали раскопы жилищ, стратиграфические разрезы оборонительных укреплений, погребения и фрагменты стен мавзолеев XIV в. Заседания проходили прямо в поле, было заслушано 12 докладов, в основном сотрудников Ишимской археологической экспедиции. В итоге было подготовлено Экспертное заключение об историко-культурном значении городища Бозок. Оно было подписано ведущими археологами-медиевистами: К.М. Байпаков (Институт археологии им. А.Х. Маргулана), И.Л. Кызласов, Л.Л. Галкин (Институт археологии РАН), Л.П. Мылтыгашева (ГИМ), А.Г. Ситдинов (Институт археологии Республики Татарстан), Н.А. Мажитов (Институт археологии Башкортостана), В.И. Матющенко (Омский госуниверситет). В экспертном заключении было сказано, что это новый тип степного оседлого градостроительства X-XI вв. Раскопки его необходимо продолжать и необходимо сохранение и музеефикация городища Бозок в его естественном ландшафтном окружении [11, с. 198-199].

Экспертное заключение помогло Бозоку войти в список памятников, финансируемых по программе «Мәдени мұра» 2004-2014 гг.

Ежегодные раскопки памятника длительностью 2-2,5 месяца продолжались до 2013 г. На разных структурных компонентах археологического объекта были заложены раскопы, в целом, около 10 тыс. кв. м. Была полностью исследована внутренняя площадка северного квартала 35x35 м, в трех местах сделаны стратиграфические разрезы в виде траншей шириной 3 м, длиной 110 м через северный и восточный кварталы. Цель этих траншей - выяснить архитектуру и конструкцию оборонительных укреплений, цикличность их ремонта и порядок строительства трех площадок древнетюркского времени: одновременно или в какой-то очередности. Были изучены входы в северный и восточный кварталы, раскопано 72 погребения XIII-XVI вв., открыты основания пяти мавзолеев, построенных на валах городища в золотоордынское время. Постепенно накапливался разнообразный материал по средневековой степной археологии, который менял наши исторические знания и вполне мог стать основой музеефикации.

Выводы

Путь длиной в 20 лет завершился в 2018 г. постановлением Правительства Республики Казахстан о создании в структуре Министерства культуры и спорта Республиканского государственного казенного предприятия «Государственный историко-культурный музей-заповедник «Бозок» (Постановление № 150 от 31.03. 2018). Создан был штат музея-заповедника, выделен офис в здании Национального музея РК.

Главную роль в создании музея-заповедника сыграло принятие Государственной программы «Рухани жаңғыру», «Сакральная география Казахстана» и выполнение ключевых положений программных статей Н. Назарбаева «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания» и «Семь граней Великой степи». В 2017 году городище Бозок было включено в число сакральных объектов Казахстана общенационального значения. В сборнике «Сакральные объекты Казахстана общенационального значения» говорится, что Бозок является одним из самых известных центров знаменитого Степного Шелкового пути, который в древности связывал Запад и Восток, и как продолжение традиций Астана сегодня стала золотым мостом западной и восточной цивилизации» [12, с. 103].

С 2019 г. началась активная реализация музейного проекта «Бозок». К 2020 г. разработана и утверждена Концепция создания историко-культурного, рекреационного комплекса под открытым небом «Бозок»; получен от акимата столицы в титульное владение сроком на 3 года участок земли площадью 412,6249 га в районе микрорайона «Есиль» г. Нур-Султан; разработан форэскиз, включающий: концепцию проекта с проведением маркетинговых исследований по созданию археологического парка с воссозданием древнего городища Бозок и 5 поселений (ботайцев, саков, гуннов, тюрков, Казахского ханства) и в дальнейшем дополнительно 9 объектов, включая визит-центр. Подготовлен пакет документов для изменения статуса археологического памятника «Бозок». Он был включен в Государственный список памятников истории и культуры республиканского значения.

Масштабные раскопки средневекового степного памятника, активное внедрение полученных результатов в научное пространство Казахстана и Евразии, неустанная деятельность по пропаганде и популяризации истории и культуры степной Евразии получили претворение в создании Музея-заповедника «Бозок».

Таким образом, претворяются в жизнь планы и мечты К.А. Акишева по сохранению исторической зоны столицы Казахстана – г. Нур-Султана. Центральный Казахстан, с изучения которого начался его самостоятельный научный путь, стал завершающим полигоном его археологической службы. Через полвека, став маститым ученым, открывшим миру древнюю историю саков, усуней, исследовав жемчужину Великого Шелкового пути – город Отрар, он обратился к археологии кочевых цивилизаций Сарыарки. И открыл городище Бозок, показав, что степные регионы Казахстана имели славную историю и здесь всегда протекали бурные исторические и политические процессы.

Литература

1. Хабдулина М.К. Средневековая урбанизация Нура-Ишимского региона // Средневековая городская культура и кочевая цивилизация бассейна реки Урал: материалы международной научной конференции. Под общей ред. М.Н. Сдыкова. – Уральск, 2012. – С. 313-340.

2. Колбина А.В. Краниологическая характеристика погребений из некрополя городища Бозок // Бозок в панораме средневековых культур Евразии. – Астана: ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, 2008. – С. 66-98.
3. Колбина А.В. Антропологическая характеристика погребенного из средневекового захоронения некрополя городища Бозок // Диалог культур Евразии в археологии Казахстана: материалы международной научной конференции, посвященной 90-летию со дня рождения К.А. Акишева. Астана. 22-24 апреля 2014 г. – Астана: Сары-Арка, 2014. – С. 378-387.
4. Акишев К.А. Городище Бозок: семантика планиграфии и функции // Бозок в панораме средневековых культур Евразии. – Астана: ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, 2008. – С. 13-19.
5. Назарбаев Н.А. В сердце Евразии. – Алматы: Атамұра, 2005. – 192 с.
6. Амброз А.А. О Вознесенском комплексе на Днепре: вопрос интерпретации // Древности эпохи Великого переселения народов V-VIII вв. – Москва: Наука, 1982. – С. 204-222.
7. Войтов В.Е. Древнетюркский пантеон и модель мироздания в культово-поминальных памятниках Монголии VI-VIII вв. – Москва: Гос.музей Востока, 1996. – 152 с.
8. Толстов С.П. Города гузов // Советская этнография. –1947. – №3. – С. 55-102.
9. Работы Ишимской стационарной археологической экспедиции в 2000 г. Отчет. Архив НИИ археологии им. К.А. Акишева. – Астана: ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, 2001.
10. Акишев К.А. Предварительные итоги раскопок средневекового городища Бузок (1999-2001 гг.) // Бозок в панораме средневековых культур Евразии: материалы Международного полевого семинара. – Астана: ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, 2008. – С. 20-24.
11. Экспертное заключение // Бозок в панораме средневековых культур Евразии. – Астана: ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, 2008. – С. 198-199.
12. Сакральные объекты Казахстана общенационального значения. – Астана: Фолиант, 2017. – 496 с.

Reference

1. Khabdulina M.K. Srednevekovaya urbanizaciya Nura-Ishimskogo regiona [Medieval Urbanization of the Nura-Ishim Region]. In: Srednevekovaya gorodskaya kul'tura i kochevaya civilizaciya bassejna reki Ural: materialy mezhdunarodnoj nauchnoj konferencii. Pod obshchej red. M.N. Sdykova [Medieval Urban Culture and Nomadic Civilization of the Ural River Basin: Proceedings of the International Scientific Conference. Under the general editorship of M.N. Sdykov]. Uralsk, 2012. P. 313-340. [in Russian].
2. Kolbina A.V. Kraniologicheskaya harakteristika pogrebenij iz nekropolya gorodishcha Bozok [Craniological characteristics of burials from the necropolis of Bozok]. In: Bozok v panorame srednevekovyh kul'tur Evrazii [Bozok in the panorama of medieval cultures of Eurasia]. Astana, ENU im. L.N. Gumileva, 2008. P. 66-98. [in Russian].
3. Kolbina A.V. Antropologicheskaya harakteristika pogrebennoego iz srednevekovogo zahoroneniya nekropolya gorodishcha Bozok [Anthropological characteristics of the Bozok settlement buried from the medieval burial necropolis]. In: Dialog kul'tur Evrazii v arheologii Kazahstana: materialy mezhdunarodnoj nauchnoj konferencii, posvyashchennoj 90-letiyu so dnya rozhdeniya K.A. Akisheva. Astana. 22-24 aprelya 2014 g [Dialogue of Eurasian cultures in the archaeology of Kazakhstan: materials of the international scientific conference dedicated to the 90th anniversary of the birth of K.A. Akishev. Astana. April 22-24, 2014 – Astana: Sary-Arka]. Astana, Sary-Arka, 2014. P. 378-387. [in Russian].

4. Akishev K.A. Gorodishche Bozok: semantika planigrafii i funkcii [Settlement Bozok: semantics of planigraphy and functions]. In: Bozok v panorame srednevekovykh kul'tur Evrazii [Bozok in the panorama of medieval cultures of Eurasia]. Astana, ENU im. L.N. Gumileva, 2008. P. 13-19. [in Russian].
5. Nazarbaev N.A. V cerze Evrazii [In the heart of Eurasia]. Almaty, Atamura, 2005. 192 p. [in Russian].
6. Ambroz A.A. O Voznesenskom komplekse na Dnepre: vopros interpretacii [About the Ascension complex on the Dnieper: a question of interpretation]. In: Drevnosti epohi Velikogo pereseleniya narodov V-VIII vv [Antiquities of the era of the Great Migration of Peoples of the 5th-8th centuries]. Moscow, Nauka, 1982. P. 204-222. [in Russian].
7. Voitov V.E. Drevnetyurkskij panteon i model' mirozdaniya v kul'tovo-pominal'nykh pamyatnikakh Mongolii VI-VIII vv [The ancient Turkic pantheon and the model of the universe in the cult-commemorative monuments of Mongolia in the 6th-8th centuries]. Moscow, Gos.muzej Vostoka, 1996. 152 p. [in Russian].
8. Tolstov S.P. Goroda guzov [Guz cities]. In: Sovetskaya etnografiya [Soviet ethnography]. 1947. №3. P. 55-102. [in Russian].
9. Raboty Ishimskoj stacionarnoj arheologicheskoy ekspedicii v 2000 g. Otchet. Arhiv NII arheologii im. K.A. Akisheva [Works of the Ishim stationary archaeological expedition in 2000. Report. Archive of the K.A. Akishev Research Institute of Archaeology]. Astana, ENU im. L.N. Gumileva, 2001. [in Russian].
10. Akishev K.A. Predvaritel'nye itogi raskopok srednevekovogo gorodishcha Buzok (1999-2001 gg.) [Preliminary results of the excavations of the medieval settlement of Bozok (1999 – 2001)]. In: Bozok v panorame srednevekovykh kul'tur Evrazii: materialy Mezhdunarodnogo polevogo seminar [Bozok in the panorama of medieval cultures of Eurasia: materials of the International field seminar]. Astana: ENU im. L.N. Gumileva, 2008. P. 20-24. [in Russian].
11. Ekspertnoe zaklyuchenie [An expert opinion]. In: Bozok v panorame srednevekovykh kul'tur Evrazii [Bozok in the panorama of medieval cultures of Eurasia]. Astana, ENU im. L.N. Gumileva, 2008. P. 198-199. [in Russian].
12. Sakral'nye ob'ekty Kazahstana obshchenacional'nogo znacheniya [Sacred objects of Kazakhstan of national importance]. Astana, Foliant, 2017. 496 p. [in Russian].

М.К. Хабдулина

*Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Нұр-Сұлтан, Қазақстан Республикасы
(E-mail: mk_khabdulina@mail.ru)*

«Бозоқ» музей-қорығының құрылу тарихы

Аннотация. 2018 жылы Қазақстан Республикасы Мәдениет және спорт министрлігінің құрылымында «Бозоқ» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығын құру туралы Қазақстан Республикасы Үкіметінің қаулысы шықты. Бұл оқиғаға дейінгі жол 20 жылға созылды. Археологиялық нысанды сақтау және оның негізінде музей-қорығын құру идеясы оның алғашқы зерттеушісі К.А. Ақышевке тиесілі.

Бозоқ – Орталық Қазақстан аумағындағы бірегей тарихи-мәдени мұра ескерткіші. Оның ашылу және зерттеу тарихында маңызды жағдайлар тізбегі біріктірілген. Мың жылдан астам уақыт

бойы болғанымен, оның бұрын ашылуы мүмкін емес еді. Бозок – Тәуелсіздік алу, мемлекеттік құрылыстың жаңа кезеңіне өту, елорданы жаңа жерде құру сияқты айтулы оқиғалармен тұспа-тұс келген мыңжылдықтар тоғысындағы ерекше символикалық сәтінде табылған олжа. Осы маңызды жағдайлардың барлығы қазақ даласының Еуразия құрлығының орталығы ретіндегі терең тарихы мен маңызын ашуында расталды. Бұл жерде саяси, жасампаздық сипаттағы тарихи оқиғалар орын алып, қазақ этносының генетикалық кодын, менталитетін қалыптастырған қазақтардың этногенезіне әсер еткен жаңа мәдени-техникалық жетістіктердің жинақталуы мен дамуы болғаны байқалады. Ежелгі дәуірде дала кеңістігінің тарихында Ежелгі Шығыс, Орталық Азия ойкуменаларының ұлан-ғайыр аумақтарында шарықтау, жаңа инновациялар енгізу мен таратудың елеулі кезеңдері болған.

Мақалада ортағасырлық Бозок қалашығының ашылуы мен зерттелуінің қысқаша тарихы қарастырылады. Археологиялық зерттеулердің алғашқы нәтижелері осы тарихи ескерткіштің маңыздылығын көрсетті. Оның пайда болуы VII-VIII ғасырлардағы ежелгі түркі дәуіріне жатады. Бозок археологиялық ескерткіші – ежелгі түркітілдес халықтардың қала кеңістігі үшін орын таңдаудағы этногенетикалық жадының және оның дала менталитеті дәстүрлеріндегі құрылымының дәлелі.

Кілт сөздер: Бозок, Есіл, К.А. Ақышев, Астана, Нұр-Сұлтан, музеификация, музей-қорығы

M.K. Khabdulina

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan,
Republic of Kazakhstan
(E-mail: mk_khabdulina@mail.ru)

The history of the creation of the museum-reserve «Bozok»

Abstract. In 2018, a decree of the Government of the Republic of Kazakhstan on the establishment of the State Historical and Cultural Museum-Reserve «Bozok» in the structure of the Ministry of Culture and Sports was issued. The road to this event took 20 years. The idea of preserving the archaeological site and creating a Museum-Reserve on its basis came from its first researcher K.A. Akishev.

Bozok is a unique monument of historical and cultural heritage on the territory of Central Kazakhstan. The history of its discovery and exploration involved a chain of significant circumstances. It could not have been opened earlier, although it has existed for more than a thousand years. Bozok is a kind of message received at a special symbolic moment of the turn of the millennium, which coincided with remarkable events: independence, the transition to a new phase of state building, the establishment of the capital in a new place. All these significant circumstances were confirmed by the discovery of the deep historicity and significance of the Kazakh steppe as the center of the Eurasian continent. It turns out that historical events of a political and creative nature took place here, that there was an accumulation and development of new cultural and technological achievements that influenced the ethno-genesis of the Kazakhs, which formed the genetic code and mentality of the Kazakh ethnos. In ancient times, in the history of the steppe space, there were significant periods of awakening, invention and spread of innovations in the vast areas of the ecosystem of the Ancient East, Central Asia. The article deals with a brief history of the discovery and exploration of the mediaeval settlement of Bozok. The first results of archaeological research have shown the importance of this historical monument. Its origin dates back to the ancient Turkic era of the 7th – 8th century. The archaeological site of Bozok

serves as a confirmation of the ethno-genetic memory of the ancient Turkic-speaking population in choosing a site for urban space and shaping it in the tradition of the steppe mentality.

Keywords: Bozok, Ishim, K.A. Akishev, Astana, Nur-Sultan, museumification, museum-reserve

Сведения об авторе:

Хабдулина Марал Калымжановна, кандидат исторических наук, директор НИИ археологии им. К.А. Акишева, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, ул. К. Сатпаева, 2, Нур-Султан, Республика Казахстан.

ORCID 0000-0002-7195-5723

Автор туралы мәлімет:

Хабдулина Марал Қалымжанқызы, тарих ғылымдарының кандидаты, К.А. Ақышев атындағы археология ҒЗИ директоры, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қ. Сәтбаев көшесі, 2, Нұр-Сұлтан, Қазақстан Республикасы.

ORCID 0000-0002-7195-5723

About the author:

Khabdulina Maral Kalymzhanovna, Candidate of Historical Sciences, Director of the K.A. Akishev Research Institute of Archaeology, L.N. Gumilyov Eurasian National University, K. Satpayev str., 2, Nur-Sultan, Republic of Kazakhstan.

ORCID 0000-0002-7195-5723

ЕСІМНАМАЛАР/ PERSONALIA/ПЕРСОНАЛИИ

Ел тағдырын екшеген тарлан тарихшы

А.М. Азмұханова

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Нұр-Сұлтан, Қазақстан Республикасы. (E-mail: aiaz67@mail.ru)

DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2022-2-130-140>

Received 01 May 2022. Revised 05 May 2022. Accepted 06 June 2022. Available online 31 June 2022.

Тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР Ұлттық ғылым Академиясының құрметті мүшесі, ҚР Әлеуметтік ғылымдар академиясының академигі, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің құрметті кафедра меңгерушісі, қоғам қайраткері Омарбеков Талас Омарбекұлының жүрегі әлемді шарлаған пандемия салдарынан 2021 жылдың 6 желтоқсаны күні, 73 жасында тоқтады...

For citation:

Azmukhanova A.M. A historian, selflessly devoted to his people // Turkic Studies Journal. – 2022. – Vol. 4. – No 2. – P. 130-140. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2022-2-130-140>

Дәйексөз үшін:

А.М. Азмұханова Ел тағдырын екшеген тарлан тарихшы // Turkic Studies Journal. – 2022. – Т. 4. – № 2. – 130-140 б. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2022-2-130-140>

Түркі халықтарының этногенезі, қазақ халқының түп-төркіні мен мемлекеттігінің тарихы мәселелерін зерттеуге сүбелі үлес қосқан көрнекті ғалымның еңбектері тек Қазақстан ғана емес, шет елдерде де танымал.

Оның ұзын саны мыңға жуық ғылыми және тарихи-танымдық жарияланымдары кең ауқымымен, соны көзқарасымен, дәйекті мазмұнымен және өзекті сипатымен ерекшеленеді.

Мысал үшін ол «Алаш» тарихи-зерттеу орталығын ұйымдастырып, басшылық жасаған тұста 40-қа жуық іргелі ғылыми монографияның қалың жұртшылыққа жол тартқанын айтсақ, ғалым тындырған үлкен істің қарқыны мен қарымын анық аңғаруға болады.

Т. Омарбековтің жетекшілігімен 7 ғылым докторы, 34 ғылым кандидаты, 10-ға жуық PhD орнына ұлттық тарихтың беймәлім, көкжиегін кеңейтті.

Ғалымдықты, ұстаздықты ерекше пір тұтқан, жаңа идеяларын, бастамаларын, тәжірибесін бөлісуге үнемі даяр тұрған Талас Омарбеков мектебінің ізбасарлары мен шәкірттері тарлан тарихшының жемісті жолын жалғастырып, болашақта тың ізденістерге түрен салу арқылы оның есімі мен еңбегін ұрпақтар жадында жаңғырта береді деген сенімдеміз.

1. Өмірбаяндық деректер

Талас Омарбеков 1948 жылы 29 мамырда Жамбыл облысы Байзақ (бұрынғы Свердлов) ауданының Ақжар ауылында дүниеге келген. 1967-1971 жылдары қазіргі Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің (бұрынғы ҚазПИ) тарих факультетінде білім алды. 1977-1980 жылдары осы оқу орнының аспирантурасында оқып, 1982 жылы тарих ғылымдарының кандидаты, 1994 жылы тарих ғылымдарының докторы ғылыми дәрежелерін алса, 1995 жылы оған профессор ғылыми атағы берілді.

Еңбек жолын Жамбыл облысының Жуалы және Байзақ аудандарының орта мектептерінде тарих пәнінен сабақ беріп бастаған ол азғана уақыт партиялық жұмыс атқарған соң, 1980-1989 жылдары өзі жоғары білім алған ҚазПИ-де аспиранттан доцентке дейінгі ұстаздық баспалдақтан өтеді. 1989 жылы Қазақстан Компартиясы Орталық комитеті жанындағы Партия тарихы институтының аға ғылыми қызметкері, 1991-1992 жылдары ҚР Жоғарғы Кеңесі жанындағы мемлекеттік комиссияның сарапшысы, 1994-1995 жылдары Алматы теміржол инженерлері институты Қазақстан тарихы кафедрасының меңгерушісі, 1995 жылы әл-Фараби атындағы ҚазҰУ жанындағы кәсіби біліктілікті арттыру институты тарих және саясаттану кафедрасының меңгерушісі, 1995-1999 жылдары «Ақиқат» журналының бөлім меңгерушісі, 2001-2011 жылдары әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Қазақстанның ежелгі және орта ғасырлар тарихы кафедрасының меңгерушісі, 2011-2016 жылдары осы оқу ордасының Қазақстан тарихы кафедрасының меңгерушісі, содан соң профессоры болып істеді.

ҚазҰУ жанындағы тарих ғылымдарының докторы ғылыми дәрежесін беретін диссертациялық кеңестің алғашқы төрағасы болды.

1997 жылы ҚР Әлеуметтік ғылымдар Академиясының академигі болып сайланды.

Қазақ баспасөзінде мақалалары жиі жарияланып, бірқатар республикалық мерзімдік басылымдармен тығыз шығармашылық байланыс жасады. 2005-2009 жылдары «Алаш» тарихи-зерттеу орталығының директоры, 2006-2009 жылдары – Республикалық «Алаш» тарихи-этнологиялық журналының жетекші ғылыми редакторы, 2013-2021 жылдары «Орталық Азияның дәстүрлі өркениетін зерделеу» Республикалық ғылыми-зерттеу орталығының директоры ретінде көптеген іргелі ғылыми жобаларды іске асырды.

2. Ғылыми-зерттеушілік қызметі

Талас Омарбековтің ғылыми өмірбаянының *бірінші кезеңі* – жоғары оқу орнын бітіріп, өз ауылында орта мектептің мұғалімі болып бастаған уақытты, яғни 1971-1975

жылдарды қамтиды. Ол Байзақ ауданындағы орта мектепте алғаш рет «Тарих және археология» музейін ұйымдастырып, өзінің оқушы, студент кезінде облыстық музейдің ғылыми қызметкерлерімен бірге жүргізген археологиялық қазба жұмыстарының материалдарын жинақтап, Жібек жолы бойындағы ортағасырлық қалаларға ден қойды. «ОХХУМ – орта ғасырлар қаласы» деп аталатын тұңғыш ғылыми мақаласы сол кездегі «Еңбек туы», «Білім және еңбек» басылымдарында жарияланып, ғылыми ортада үлкен резонанс туғызды. Жас тарихшы – мектеп мұғалімінің бұл зерттеуіне 1974 жылы Қазақстанның белгілі археологы, алғашқы «Алтын адамның» авторы Кемел Ақышев арнайы пікір жазып, өзінің «Оххум ба, Аққұм ба?» деген мақаласында жас зерттеушіге қолдау көрсетіп, өлкетанушылық танымды арттырудағы еңбегіне ерекше баға берген. Танымал ғалымның алғашқы ғылыми жарияланымына назар аударуы талапкер Таласқа үлкен қанат бітіреді. Сөйтіп, ғылыми зерттеушіліктің бірінші кезеңінде «Жібек жолындағы ежелгі мекендер», «Көне Тараздың мұралары», «Шөлтөбе», «Жайлаутөбе жұмбағы», «Орта ғасыр құмыралары», «Шөлтөбе – көне қорған ғана ма?», «Оқын ба, әлде...», «Ежелгі тас мүсіндер» және басқа зерттеу мақалалары республикалық басылымдарда жарық көріп, оқырмандар ризашылығына бөленеді.

Мектептегі белсенді ұйымдастырушылық қызметі, ғылымдағы қадамдары аудандық партия комитетінің назарына ілігіп, Талас Омарбековті әкімшілік аппарат қызметіне тартады. Ол заманда партия қызметінен бас тартып, қарсылық көрсетуге болмайтыны бесенеден белгілі. «Ұлы Жібек жолын шығыс мәдениетін батыспен жалғастырушы ғана емес, көне тарихтың естелігі, хабаршысы, алтын ізі, нағыз күре тамыры» деп үлкен ғылыми зерттеуді бастағалы тұрған жас ғалымға күштеп партия ұйымының қызметі және ондағы адамдардың тарихын жазумен айналысуды тапсыруы біраз түсінбестікке әкелсе де, 2 жылдай аудандық партия аппаратында нұсқаушы (инструктор) болып қызмет атқаруға тура келеді. Өзінің қалауы тіптен де партия қызметі емес, керісінше ғылым жолы екеніне анық көзі жеткен жас ғалым ғылым жолын жалғастыруға бел байлап, аспирантураға түсуге шешім қабылдайды.

Осы жерден Т. Омарбековтің ғылыми өмірбаянының *екінші кезеңі* бастау алады. Бұл кезеңді шартты түрде шамамен 1977-1989 жылдары аралығы деп алуға болады. Жас ғалымның Алматы төріндегі қызметін КазПИ-дегі аспиранттық шағымен, Ж.Жұмабеков, Н.Киікбаев, И.Шәмшәтов, Қ.Шүлембаев секілді ұстаздарынан және тағы басқа ғалымдардан үйренген тағылымымен, сәтті қорғалған кандидаттық диссертациясымен, табиғатынан ақиқатқа құмар жас өреннің санасында «партия тарихы және қазақ елінің шын тарихы» буырқана тайталасқан қайшылықты ойларымен, заманның илеуіне көндіруге тырысқан өктем күштермен текетіресте бірден-бір оңтайлы жол – студенттерге тарихтың оған дейін беймәлім парақтарын өзінше оқыту әдістерімен сабақтастырамыз. Қайта құру мен жариялылық жылдары оның Қазақстандағы колхоз құрылысының кезеңі, жаппай ұжымдастыру науқаны туралы мәселе көтерген, сондай-ақ ұлт-азаттық көтерілістер жайында сөз қозғаған «Азаттық таңы. 1916 жыл», «Дәуірдің тегеурінді талабы», «Қорлықта жүрген халқыма, бостандық алып берем деп» (Исатай-Махамбет бастаған шаруалар көтерілісі туралы), «Тарихи дамудың объективті логикасы» сияқты ғылыми мақалалары жарық көріп, «Азаттық жолындағы айқас», «Жылымық алдындағы ызғар» зерттеулері сыни көзқарасымен, соны тұжырымдамасымен дараланды.

1988 жылы Қазақстан Коммунистік партиясының басшылығында болған өзгерістерге сәйкес Қазақстанның тарихын жаңадан, қайта жазу күн тәртібіне қойылады. Ол кезде

идеологиялық мәселелерді Орталық Комитеттің хатшысы Өзбекәлі Жәнібеков басқарып тұрса, идеология бөлімінің меңгерушісі Қуаныш Сұлтанов еді. Қазақ тарихына жаны ашитын бұл тұлғалар тәуелсіз ойлы, зерек те зерделі жастарды өз айналасына жинай бастайды. Нақтырақ айтсақ, Қазақстан Компартиясы ОК жанындағы Партия тарихы институтына аға ғылыми қызметкер ретінде жас ғалым Т.Омарбеков те арнайы шақырылады. Кандидаттық диссертациясында күшпен ұжымдастыру жылдарындағы ауыл халқының қасіретті де қилы тағдыры туралы астарын ашып айтуға мүмкіндігі болмаған сұрақтарға жауап іздеудің сәті түскеніне қуанған ол партия тарихының мұрағаттарына тереңдей үңіліп, зұлмат заманның ащы шындығын әшкерелейтін ғылыми мақалаларын жазуға және жариялауға кіріседі.

Міне, жабық құжаттарға қол жеткізіп, «Голощекин геноциді» атты көлемді тарихи зерттеуін көпшілікке ұсынған 1990 жылы Талас Омарбековтің ғылыми өмірбаянының үшінші кезеңі басталады. Басым көпшілігі орыс тілді ғалымдардан тұратын Партия тарихы институты қызметкерлері ашық қарсы шығып, ғалым еңбегі ұжым дирекциясы мәжілісінде арнайы талқыланып, қатаң сөгіс берілгеніне қарамастан, Омарбековті қорғаушы БАҚ өкілдері, қоғам қайраткерлерінің саны арта түсті. Алда тәуелсіздік жылдарына жалғасқан бұл кезеңнің зерттеу бағыттарының өзі бірнеше салаға бөлінді. Коммунистік партияның тарауы Т. Омарбекұлы сияқты ұлттық мүдде тұрғысынан жаңаша ойлайтын тарихшылардың зерттеу жұмыстарына карт-бланш берді. ОГПУ-дің құпия архивтерінен табылған құжаттар мен деректерді молынан ғылыми айналымға түсіре отырып, қазақ тарихының «ақтаңдақтарын» ашуға белсене кірісіп кетті. Қазақ мемлекеттік университетінің тарих факультетіне шақырылып, жаңа ғылыми зерттеулерді жарыққа шығарды. **Ғылыми өмірбаянының бұл кезеңінің алғашқы бағытында** қамтылған мәселелер:

1) 1929-1931 жылдардағы Кеңестік тоталитарлық жүйеге қарсы Қазақстанда орын алған ұлт-азаттық қозғалыстарға жаңа баға берілді («Зобалаң» атты монографиясы, ғалым М. Қойгелдиевпен бірлесе жазылып, зиялы қауымды дүр сілкіндірген «Тарих тағылымы не дейді?» атты мақаласы. Бұл еңбектерде алғаш рет 30-жылдардағы ашаршылық, жеке басқа табынушылық, халқымыздың ауыр да қасіретті тарихы кеңінен көрініс тапты).

2) 1928 жылы тәркіленген қазақ байларына деген жаңа көзқарасты ғылыми тұрғыда қалыптастырды. Зорлап отырықшыландыру, бай-кулактарды жаппай жою саясатының ауыр зардаптары әшкереленіп, зерттеушінің Қазақстан Республикасы Жоғарғы Кеңесі жанындағы мемлекеттік комиссия құрамында болуы оларды ақтауға сеп болды, жалпы 1920-1930 жылдардағы әлеуметтік-саяси үдерістерге әділетті, объективті баға берудің негізі қаланды.

3) Жүйелі зерттеу жұмыстарының үлкен қорытындысы ретінде 1994 жылы академик К.Нұрпейісовтің ғылыми кеңесшілігімен «Қазақ шаруаларын меншігінен айыру және күшпен ұжымдастыру» тақырыбында диссертациясын сәтті қорғап, тарих ғылымдарының докторы ғылыми дәрежесін алды.

4) «Ақтаңдақ» жылдардың себептеріне арналған «Қазақстан қасіреті» (1997 ж.), «Қазақстан тарихының ХХ ғасырдағы өзекті мәселелері» (2003 ж.), «Қазақстан тарихына және тарихнамасына ұлттық көзқарас» (2004 ж.), «Тарихпен өрілген тағдыр» (2007 ж.), «Голодомор в Казахстане: причины и истоки» (2011) сияқты іргелі зерттеу кітаптары жарық көрді. Қалың қауым 60-70 жыл бойына жабулы тақырып болып келген небір «құпияларға» қанығып, ғалым өзінің жас шәкірттеріне жаңа тақырыптарды беріп, ғылыми жетекшілік жұмыстарын белсене жүргізді.

5) Кәсіби тарихшылардың ғана емес, жалпы зиялы қауымның үлкен сұранысына ие болған өзекті тақырыптар ретінде жаппай кеңестендіру, сауатсыздықты жою, «кіші қазан», саяси «ауытқушылықты» айыптау науқандары, босқындар мәселесі, қазақтандыру науқандарының «астарлары», сталиндік саяси террор, депортация, тың және тыңайған жерлерді игеру және оның айтылмаған ақиқаты, тағы басқаларды айтуға болады.

Біз талдап отырған ғылыми өмірбаянының үшінші кезеңінің екінші бағыты:

1) Қазақстанның ежелгі және ортағасырлар тарихы және қазақ түркілері туралы ой-тұжырымдары Талас Омарбековтің ғылыми өмірбаянына тың серпіліс әкелді десек болады. Қазақстан тарихында алғаш рет қазақ ру-тайпаларын зерттейтін «Алаш» тарихи-зерттеу орталығын ұйымдастырып, шетелдерден құжаттар мен сирек кітаптардың көшірмелерін Орталыққа алдыртып, үлкен ғылыми командамен жұмыс жасап, бірнеше том кітаптар шығарды.

2) Осы орталықтың ғылыми үні болған, екі айда бір рет шығатын «Алаш» тарихи-этнографиялық журналында маңызы жоғары мақалалар, сұхбаттар, әртүрлі сын-пікірлердің жариялануына жол ашылды. Ғалымдардың тынымсыз еңбегі жоғары бағаланып, Орталық 2007 жылы республика бойынша «Жылдың үздік ғылыми-зерттеу орталығы» номинациясына ие болды.

3) 30 томдық «Қазақ ру-тайпаларының тарихы», 9 томдық «Қазақтың этникалық тарихы» атты көлемді ұжымдық монографиялардағы қазақ қоғамындағы тарихи жадты қайта жаңғыртуы, санаға сіңген, әдет-ғұрыпта өзіндік тәрбиелік орны бар шежіре жинақтау дәстүрін тірілтіп, халық даналығын алға тосқан «жеті атасын білген жан жеті жұрттың қамын жейтінін» дәлелдеп, деректік, мазмұндық ой-пікірлерді нақты беруі, салыстырмалы бірнеше нұсқаны ғылыми қорытынды жасай отырып талдауы Т.Омарбековтің ерекше интеллектуал екенін көрсетеді.

4) Бұл бағытта ғалым 2012-2014 жылдары «Түркі халықтарының этникалық қауымдастығының және мемлекеттілігінің қалыптасуының рухани және идеологиялық негіздері» және «Орталық Азия көшпелілерінің этносаяси байланысын зерттеудегі ежелгі түркі және ежелгі қытай жазба деректерінің рөлі» атты ғылыми жобаларды басқарды және 2014-2017 жылдары «Түркі-славян әлемі этнотарихи және социомәдени диалог моделі ретінде» тақырыбындағы мемлекеттік грант жобасының жетекші маманы ретінде көптеген соны ой-тұжырымдарды ұсынып, зерттеу жұмыстарын тыңғылықты жүргізді.

Талас Омарбековтің *ғылыми өмірбаянының үшінші кезеңінің үшінші бағыты* ҚР «Халық тарих толқынында» мемлекеттік бағдарламасы аясында әл-Фараби атындағы ҚазҰУ жанынан ашылған «Орталық Азияның дәстүрлі өркениетін зерделеу» республикалық ғылыми-зерттеу орталығының жұмысымен тығыз байланысты. Орталық директоры ретінде ғылыми жұмыстарды ұйымдастыру, жоспарлау, нәтижелерді іске асыруды ұстаздықпен, ғылыми жетекшілікпен, қуғын-сүргінге байланысты мемлекеттік комиссиялар құрамындағы жауапты жұмыстарымен, БАҚ өкілдеріне сұхбат беруімен қатар алып жүрді. Бұл бағыттағы жетістіктерінің нәтижелері:

1) Зерттеу орталығы Қазақстан мен Орталық Азия дәстүрлі өркениетінің ғылыми проблемаларын терең зерттеуде көшпелілердің этноаумағының қалыптасуы, мемлекеттік құрылымдары, эволюциясы, билік және дәстүрлі құқық мәселелерін, дәстүрлі көшпелі шаруашылықтың күйреуі мәселелерін кешенді түрде талдап, тарихи деректер мен тарихнамалық жетістіктерді жаңа ұстанымдармен зерттеуге негіз жасады.

2) Отырықшы және көшпелі өркениеттердің синтезі, көшпелі және отырықшы халықтың мәдени-тарихи ықпалдастығынан туындаған мәселелерге негізделген дереккөздерге аксиологиялық талдау жасау нәтижесінде «Қазақ түркілерінің этникалық тарихы (б.з.б. I мыңжылдық – б.з. IX ғасыры)» (2013 ж.), «Қазақ түркілерінің

шығу тегі (IX-XIV ғғ.)» (2014 ж.) көлемді ғылыми еңбектері Талас Омарбековтің өзінің жеке ізденістері нәтижесінде көптеген жаңа ұғым-түсініктермен айшықталып, тұтас ұлттың имандылығынан, жасампаздық әлеуетінен, бірлігі мен бірегейлігін арттыру тәжірибесінен сабақ беріп тұрғандай маңызы өте жоғары.

3) Өткен тарихтағы оқиғалар мен тұлғалар туралы ақпаратты объективті түрде ұрпаққа жеткізуде тынымсыз еңбектің нәтижесінде ғылыми айналымға енген «Қазақ түркілерінің мемлекеттілігі: ұлыстар, қағанаттар мен хандықтар», «Қазақ хандары», «Қазақтың шығу тегі» еңбектерін зиялы қауым жылы қабылдап, 30 ханның өмір жолы мен тағдыры қазақ мемлекеттілігінің алтын діңі іспеттес зерделенген.

4) Мемлекеттік бағдарламаны жүзеге асыру барысында «Орталық Азия көшпелілері өркениетінің тарихы» атты 4 томдық ұжымдық монография, «Орталық Азиядағы дәстүрлі өркениеттер тарихының мәселелері» атты жеке жинағы, «Қазақстан (Қазақ елі) тарихы» атты 4 кітаптан тұратын еңбектер, ғылыми мақалалар жариялады. Орталық жұмысының қорытындысы ретінде халықаралық дәрежедегі «Орталық Азияның дәстүрлі өркениеттерін зерттеу мәселелері және теориялық-методологиялық ұстанымдар» атты ғылыми конференция өткізіп, жаңа бағыттарға талдаулар жасалынды.

5) Белгілі ғалым процентиілі жоғары индекстелген Scopus және Web of Science базаларына тіркелген «Milli Folklor» журналында «The role of Oguzs in the formation of Kazakh Turkic: Ethnical and geographical integration», «Man in India» журналында «Turkic Genealogical traditions: New insights on the Origins of Chinggis-qan», «Asian social Science» журналында «Medieval Turkic Nations and their image on nature and human being (6-9 centuries)» атты ғылыми мақалаларын жариялады.

Төртінші бағыт ретінде – публицистикалық ғылыми-танымдық, идеологиялық тақырыптарға қалам тартып, конференция жинақтары мен газет-журналдарда жарияланған этносаяси интеграцияға қатысты, «Алаш», Қазақ қауымдастығы мәселелері, Мәңгілік ел идеясы, Отан тарихын оқытудың өзекті мәселелеріне жіті көңіл бөлгеніне көз жеткізуімізге болады.

3. Ғылыми-әдістемелік жұмыстары, қоғамдық қызметі

Ұзақ жылдар бойы Абай атындағы Қазақ педагогика университетінде (1980-1989 жж.) және әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінде (1991-2021 жж.) ұстаздық қызмет атқарған Талас Омарбеков білім берудің ғылыми-әдістемелік нұсқаулықтарына, негіздемелеріне жаңашылдықпен қарап, оларды үздіксіз жетілдіріп отыруға елеулі үлес қосты. Студенттер мен магистранттарға «Қазақ халқын құраған түркі тайпаларының этносаяси мәселелері», «Қазақстан тарихы Еуразия тарихының контекстінде», «Ежелгі және ортағасырлардағы түркі халықтарының азаттық және саяси тәуелсіздік үшін күресін зерттеудің жаңа әдіс-тәсілдері», «Түркі дәуіріндегі Қазақ халқының қалыптасуының этно-тарихи алғышарттары және негіздері», «Тайпа таңбалары Орталық Азиядағы этно-мәдени байланыстарды зерттеудің дерегі ретінде», «Оғыз-қыпшақ байланысының қазіргі түркі халықтарының этно-әлеуметтік тарихи бастауындағы маңызы мен орны», «Қаңлылар мен қыпшақтар қатынасының түркілердің тарихи тағдырына этно-әлеуметтік ықпалы», «Түркі әлеміндегі Қазақстан: іргелі тарих және методология», «XIX ғ. – XX ғ. басындағы аймақтық ұлттық идея» және тағы басқа міндетті және таңдамалы курстар бойынша дәріс, семинар, СӨЖ сабақтарын жүргізді.

Т. Омарбеков – тарих бағытындағы бакалавриат, магистратура бойынша базалық курстардың ғылыми типтік бағдарламасының авторы. Сондай-ақ ол тек ЖОО үшін ғана емес, мектеп оқушыларына арналған оқу құралдарын жазуда да өз біліктілігін көрсетті. Орта мектептің 5, 6, 7 және 8-сынып оқушыларына арнап «Қазақстан тарихы» оқулығын

әзірледі. «Қазақ түркілерінің этникалық тарихы (б.з.б. I мыңжылдық – б.з. IX ғасыры)», «Қазақ түркілерінің шығу тегі», «20-30 жылдардағы Қазақстан қасіреті», «Зобалаң (күштеп ұжымдастыруға қарсылық, 1929-1931 жылдары болған халық наразылығы», т.б. еңбектері оқу үдерісінде кеңінен қолданысқа енгізілді. Т. Омарбеков 2015 жылы Тәуелсіз аккредитация және рейтинг агенттігінің (НААР) шешімімен Қазақстандағы ең үздік 30 оқытушы-профессор қатарына кірді.

Белсенді қоғам қайраткері Т.Омарбеков ҚР Жоғарғы Кеңесі жанындағы мемлекеттік комиссия құрамында сталиндік қуғын-сүргінге ұшыраған жазықсыз азаматтарды ақтау жұмысымен айналысып, Мемлекеттік қауіпсіздік комитеті архивіндегі көптеген құпия құжаттарды сүзгіден өткізді. Комиссия нақты деректер мен көлемді айғақтарға сүйене отырып, ресми қорытынды жасауы үшін қазақтардың босқыншылықтан және алапат аштықтан жойқын зардап шегуіне қатысты негізгі тарихи тұжырымдаманы ғылыми тұрғыдан дәйектеуге атсалысты.

Ғалым БАҚ арқылы ұлт тарихын насихаттауға айырықша көңіл бөліп, әр жылдары «Ақиқат» журналының бөлім меңгерушісі, «Қазақ» тарихы» журналының сарапшысы, «Қазақ әдебиеті» газетінің тарихи тақырыптарға байланысты ғылыми кеңесшісі қызметтерін университеттегі педагогтік қызметімен қоса атқарды.

Ғылыми-педагогтік еңбегі үшін Т.Омарбеков Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің Құрмет грамотасымен, салалық медальдарымен марапатталды. «Үздік оқытушы» грантының иегері атанды. «Құрмет» орденін, «әл-Фараби» күміс медалін және мемлекеттік мерейтойлық медальдарды кеудесіне тақты. Өзі туып-өскен Байзақ ауданының құрметті азаматы мәртебесіне ие болды.

Академик, профессор Талас Омарбеков бүкіл саналы өмірін отандық тарих ғылымына бірге өрді. Асыл тұлғаның қарапайымдылығы, ғалымдығы, ұстаздығы, қайраткерлігі – кейінгі ұрпаққа үлгі-өнеге және тағылым.

Профессор Т.Омарбековтің соңғы жылдарда жарық көрген еңбектері

1. Қазақ түркілерінің шығу тегі (IX-XV ғасырлар): оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2014. – 396 б.
2. Қазақ түркілерінің мемлекеттілігі: қағанаттар, ұлыстар мен хандықтар баяны. – Алматы: Қазақ университеті, 2015. – 192 б.
3. Қазақ халқының этнотерриториясының қалыптасуының мәселелері: монография / Әл-Фараби атын. ҚазҰУ. – Алматы: Қазақ университеті, 2015. – 135 б.
4. 1930-33 жылдардағы ашаршылық: деректерді талдау нәтижелері // Түркі әлемі. – 2015. – № 5. – Б.16-17.
5. Ұлы даланың дара тұлғалары: Қазақ хандары. – Астана: Эксклюзив КА, 2015. – 180 б.
6. Ipek Yolu Uzerindeki Kanqularin Eski Devletleri // Ipek Yolu. – Istanbul, 2015. – S. 165-178.
7. Орталық Азия көшпелілері өркениетінің тарихы: [моногр.]: 2 томдық / [жауапты ред. Т. Омарбеков]; әл-Фараби атын. ҚазҰУ, «Орталық Азияның дәстүрлі өркениеттерін зерттеу» бойынша респ. ғылыми орталық. – Алматы: Қазақ университеті, 2015. – Т. 1. Орталық Азия көшпелілері: этнотерриториясы мен мемлекеттілігінің мәселелері. – 380 б.; – Т. 2. Орталық Азия көшпелілерінің дәстүрлі мәдениеті: негіздері және тарихи сабақтары. – 451 б.
8. Medieval Turkic Nations and Their Image on Nature and Human Being (VI-IX Centuries) // Asian Social Science. – 2015. – Vol. 11 ` (8). – P. 155-161 / Co-author: G. Iskakova, A. Tashagil.

9. Взаимодействие природы и общества в кочевой цивилизации народов Центральной Азии. – Алматы: Қазақ университеті, 2015. – 170 с.
10. Алтын Орда ханы Тоқтамыстың Мәскеуге жорығы // әл-Фараби атындағы ҚазҰУ хабаршысы. Тарих сер. Вестник КазНУ. Сер. историческая. Алматы: ҚазҰУ, 2016. – № 1. – Б. 59-64.
11. Қазақстан (Қазақ елі) тарихы: 4 кітаптан тұратын оқулық / бас ред. Т. Омарбеков. – Алматы: Қазақ университеті, 2016. – 1-кітап: Қазақстан аумағы б.з.б. мыңжылдықтардан XIII ғасырдың басына дейінгі. – 308 б.
12. Қазақстан (Қазақ елі) тарихы: 4 кітаптан тұратын оқулық / бас ред. Т. Омарбеков. – Алматы: Қазақ университеті, 2016. – 2-кітап: Қазақстан XIII-XVIII ғасырлардың алғашқы ширегінде. – 305 б.
13. Қазақстан (Қазақ елі) тарихы: 4 кітаптан тұратын оқулық / бас ред. Т. Омарбеков. – Алматы: Қазақ университеті, 2016. – 3-кітап: Қазақстан отаршылдық және тоталитарлық жүйелер қыспағында. – 453 б.
14. Қазақстан (Қазақ елі) тарихы: 4 кітаптан тұратын оқулық / бас ред. Т. Омарбеков. – Алматы: Қазақ университеті, 2016. – 4-кітап: Тәуелсіз Қазақстан: алғышарттары және қалыптасуы. – 263 б.
15. Қазақстан тарихы (XVIII ғасыр – 1914 ж.): жалпы білім беретін мектептердің 8-сыныбына арналған оқулық. – Астана: Мектеп, 2016. – 344 б.
16. Қазақ хандары: танымдық жинақ / құраст. Т. Омарбеков. – Астана: Айғаным, 2016. – 148 б.
17. Қазақ мемлекеті: қағанаттар, ұлыстар мен хандықтар баяны. – Астана: Хан Тәңірі, 2017. – 342 б.
18. Орталық Азия көшпелілері өркениетінің тарихы. – Т. 4. Орталық Азия көшпелілерінің дәстүрлі өркениетінің өркендеуі және күйреуі: монография. – Алматы: Қазақ университеті. 2016. – 403 б.
19. История Казахстана (XVIII в. – 1914 г.): учебник для 8 кл. общеобразоват. шк. – Астана: Мектеп, 2016. – 344 с. / Соавт.: Ж. К. Касымбаев.
20. Turkic Genealogical traditions: New insights on the Origins of Chinggis-qan // Man in India. – 2016. – №96 (9). – P. 3179-3199 / Co-author: M. Oskembay, G. Habizhanova, I. Galiya.
21. Ежелгі Қазақстан тарихы пәні бойынша семинар сабақтарына арналған оқу-әдістемелік нұсқау: [практ.]. – Алматы : Қазақ университеті, 2016. – 99 б.
22. Қазақстан тарихы: ежелгі заман. Жалпы білім беретін мектептің 5-сыныбына арналған оқулық. – Алматы: Мектеп, 2017. – 192 б.
23. Oguz's history in the examples of folklore // Analele Universitatii din Craiova. Seria Istorie. – № 32 (2). – С. 119-130 / Co-author: A. Koshymova, M. Nogaiybayeva.
24. The role of Oguzs in the formation of Kazakh Turkic: Ethnical and geographical integration | [Kazak türklerinin oluşumunda oğuzların rolü: Etnik ve coğrafi bütünleşme // Milli Folklor. – 2017. – № 113. – P. 79-92 / Co-author: M. Nogaybayeva, S. Koşimova.
25. Ел бағына туған Байзақ баба / Байрақты Байзақ елі. – Алматы: Өнер, 2018. – Б.21.
26. Омарбеков Талас. Биобиблиографиялық көрсеткіш. – Алматы: Қазақ университеті, 2018. – 161 б.
27. 1929-1931 жылдардағы халық көтерілістері. Зерттеу. – Алматы: Арыс, 2018. – 480 б.
28. Қазақстан тарихы: Орта ғасырлар. Жалпы білім беретін мектептің 6-сыныбына арналған оқулық. – Алматы: Мектеп, 2018. – 182 б.
29. История Казахстана: средние века. Учебник для 6 классов общеобразовательных школ. – Алматы: Мектеп, 2018. – 184 с.

30. Қазақстан тарихы (XVIII-XIX ғғ.) жалпы білім беретін мектептің 8-сыныбына арналған оқулық. – Алматы: Мектеп, 2018. – 182 б.
31. История Казахстана (XVIII-XIX вв.). Учебник для 8 классов общеобразовательных школ. – Алматы: Мектеп, 2018. – 184 с.
32. Қазақстанның қазіргі заманғы тарихы: оқулық / жалпы ред. басқ.: Т.Омарбеков; авторлары – Т.Омарбеков, Г.Сұлтанғалиева, Б.С. Сайлан және т.б. – Алматы: Қазақ университеті, 2018. – 476 б.
33. Consequences of Accusations of “Turkism” and “Nationalism” in the Soviet Union // Turkum – 2018 Uluslararası Turk Kulturu ve Medeniyeti Kongresi “Çın Seddi’nen Adıyatik’e Geleceğe Bakış” Bildiri Özetleri 05-08 Eylül 2018. – 224 s.
34. История Казахстана (Қазақ Елі): учебник из 4-х книг. Кн. 1: Территория Казахстана с древности до начала XIII века / Т.О. Омарбеков, Г.Б. Хабижанова, Н.Д. Нуртазина [и др.]. – Алматы: Қазақ университеті, 2018. – 313 с.
35. Қазақ хандары// EL-JURT Маусым, 2018. – Б.26-31.
36. Folklor Kaynaklarında Er Esim Han Dönemi Kazak Hanlığı (1598-1645) / The Kazakh Khanate in the Period of Yesim Khan in Folklore Resources (1598-1645) // Millî Folklor, 2018, Yıl 30, Sayı 119. – S. 60-72.
37. Tamga as source in the study of ethnohistorical tribes // 5th International Multidisciplinary Scientific Conference on Social Sciences and Arts SGEM 2018. Conference Proceedings, 26 August - 1 September, 2018, Vol. 5, Issue 2 .2. – 373-379 pp.
38. Alaşorda aydınlarının 1917 toplumsal ve devrimi’ne dair tarihsel görüşleri // 19 Mayıs’ın 100. Yıldönümünde Atatürk ve Türk İstiklali Uluslararası Sempozyumu. – 15-18 Mayıs 2019. – Ankara, 2019.
39. Дәстүрлі қазақ қоғамының ғылыми-танымдық болмысын айшықтаған іргелі еңбек // Қазақ тарихы. – 2019. – №2. – Б.63-64.
40. Алаша хан кесенесінде Жошының үлкен ұлы Орда-Ежен жатыр// «Қазақ жерінде саяси-құқықтық мемлекеттердің қалыптасу тарихы» атты республикалық ғылыми-теориялық конференцияның жинағы. – Алматы. «Орхон» баспа үйі, 2020. – Б. 14-30.
41. Алтын Орда және оны билеушілер// Ақиқат. – 2020. – №11. – Б. 10-18
42. Ұлы Дала тұлғалары/Көне түркі тұлғалары мен арғы қазақтар. Ғылыми-танымдық кітап. Алматы: Ұлағат, 2020. – 276 б.

A.M. Azmukhanova
L.N. Gumilyov Eurasian National University
Nur-Sultan, Republic of Kazakhstan
(E-mail: aiaz67@mail.ru)

A historian, selflessly devoted to his people

Summary of the publication. Doctor of Historical Sciences, Professor, Honorary Member of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Academician of the Academy of Social Sciences of Kazakhstan, Honorary Head of the Department of al-Farabi KazNU, Director of the Republican Center for the Study of Traditional Civilizations of Central Asia Talas Omarbekuly Omarbekov (1948-2021) left a brilliant mark on the scientific and social life of the Republic.

T. Omarbekov was one of the first Kazakh scientists to turn to the study of the so-called «blank page» in the national history at the beginning of independence. On the basis of previously unknown

archival documents and new methodological approaches, he managed to convey to the general public the truth about the tragic events of the period of forced collectivization and anti-Soviet uprisings. The study of the causes and consequences of the great famine of 1932-1933 in the Kazakh steppe takes a special place among his scientific works.

The next direction of scientific research of T. Omarbekov were the problems related to ancient and medieval history of Kazakhstan. He made a great contribution to the research of the history of the origin of the Kazakh people, the emergence and formation of its statehood. Thanks to the enormous efforts he made when he was at the head of the historical research center «Alash», the basic monographs «History of Kazakh clans and tribes», «Ethnic history of Kazakhs», «Kazakh statehood: the history of kaganates, ulus and khanates», «Kazakh khans» and others were published.

T. Omarbekov devoted the last decade of his life to the study of the ethnic history of the Turkic peoples of the Great Steppe. He headed several research projects in this direction and later was the head of the Republican Center for the Study of Traditional Civilizations of Central Asia. As a result of the fruitful work of the team of the scientific institution headed by him, he managed to publish the monograph «History of the Civilization of the Nomads of Central Asia», a collection of essays «Questions of the History of Traditional Civilization in Central Asia», a four-volume textbook «History of Kazakhstan», as well as several teaching aids.

T. Omarbekov combined the qualities of a remarkable historian, a talented publicist and a public figure, which is reflected in his active cooperation with the media and numerous publications in journals. The scientist's works were published not only in Kazakhstan, but also in foreign research journals.

T. Omarbekov was an excellent mentor and managed to establish his own scientific school. Under his guidance, 7 Doctors of science and 34 Candidates of science defended their dissertations, as well as about a dozen PhDs in the field of history.

А.М. Азмұханова

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева

Нур-Султан, Республика Казахстан

(E-mail: aiaz67@mail.ru)

Историк, беззаветно любивший свой народ

Краткое содержание публикации. Доктор исторических наук, профессор, почетный член Национальной Академии наук РК, академик Академии социальных наук Казахстана, почетный заведующий кафедрой КазНУ им. аль-Фараби, директор Республиканского центра по изучению традиционных цивилизаций Центральной Азии Талас Омарбекулы Омарбеков (1948-2021) оставил яркий след в научной и общественной жизни республики.

Т. Омарбеков был одним из первых казахстанских ученых, который обратился на заре Независимости к изучению так называемых «белых пятен» в отечественной истории. Основываясь на неизвестных ранее архивных документах и новых методологических подходах, он в своих исследованиях смог преподнести широкой публике правду о трагедийных событиях, происходивших в период насильственной коллективизации и антисоветских восстаний. Особое место в его научной деятельности занимало изучение причин и последствий массового голода 1932-1933 гг. в казахской степи – Ашаршылық.

Следующим направлением научных изысканий Т. Омарбекова были проблемы, связанные с древней и средневековой историей Казахстана. Он внес огромный вклад в исследование истории

формирования казахского народа, образования и становления его государственности. Благодаря его непомерным усилиям, приложенным в период руководства историко-исследовательским центром «Алаш», увидели свет фундаментальные монографии «История казахских родов и племен», «Этническая история казахов», «Казахская государственность: история каганатов, улусов и ханств», «Казахские ханы» и др.

Последнее десятилетие своей жизни Т. Омарбеков посвятил исследованию этнической истории тюркских народов Великой Степи. Он руководил несколькими научными проектами в этом направлении, а позже возглавил Республиканский центр по изучению традиционных цивилизаций Центральной Азии. В результате плодотворных работ, проделанных коллективом возглавляемого им научного учреждения, удалось издать монографию «История цивилизации кочевников Центральной Азии», сборник статей «Вопросы истории традиционной цивилизации в Центральной Азии», четырехтомный учебник «История Казахстана», а также несколько учебно-методических пособий.

Т. Омарбеков сочетал в себе качества замечательного историка, талантливого публициста и общественного деятеля, о чем свидетельствуют его активное сотрудничество со СМИ и многочисленные публикации на страницах периодической печати. Труды ученого опубликованы не только в казахстанских, но и в зарубежных научных изданиях.

Т. Омарбеков был прекрасным наставником и успел создать свою научную школу. Под его руководством защитили диссертации 7 докторов и 34 кандидата наук, а также около десятка PhD в области истории.

Автор туралы мәлімет:

Азмұханова Айман Махсотқызы, тарих ғылымдарының кандидаты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті шығыстану кафедрасының қауымд. профессоры, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қ. Сәтпаев көшесі, 2, Нұр-Сұлтан, Қазақстан Республикасы.

ORCID: 0000-0001-9535-7851

Scopus ID: 57192914101

Information about author:

Azmukhanova Aiman Makhsotovna, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Department of Oriental Studies, L.N. Gumilyov Eurasian National University, K. Satpayev str., 2, Nur-Sultan, Republic of Kazakhstan.

ORCID: 0000-0001-9535-7851

Scopus ID: 57192914101

Сведения об авторе:

Азмұханова Айман Махсотовна, кандидат исторических наук, ассоц. профессор кафедры востоковедения ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, ул. К. Сатпаева, 2, Нур-Султан, Республика Казахстан.

ORCID: 0000-0001-9535-7851

Scopus ID: 57192914101

МАҚАЛАНЫ БЕЗЕНДІРУГЕ ҚОЙЫЛАТЫН ТАЛАПТАР

1. Журнал бетінен көрінгісі келетін авторлар tsj.enu.kz веб-сайтына тіркелуі және өз мақалаларын соған жүктеуі тиіс.
2. Жарияланым тілі: қазақ, ағылшын, орыс.
3. Мақаланың көлемі –7-15 бет.
4. Мақала мәтіні келесі тәртіп бойынша рәсімделеді:
 - Автордың/авторлардың аты-жөні (**екі және одан көп авторлар болған жағдайда *Байланыс үшін автор көрсетіледі**), беттің ортасында, қалың кіші әріптер.
 - Қызмет орны, қаласы, елі, электронды поштасы; беттің ортасында, курсивті қаріп.
 - Мақаланың атауы – беттің ортасында, шегініссіз, қалың кіші әріптер.
 - Аннотация (180-200 сөз). Мақала тіліндегі кілт сөздер (9-10 сөз).
 - Мақала мәтіні.....
 - Әдебиеттер тізімі (мақала тілінде) және Reference ағылшын тілінде.
 - Аннотация және кілт сөздер басқа екі тілде (**таяу және алыс шетел авторлары бұл деректерді ағылшын және орыс тілдерінде бере алады, қазақ тіліне журналдың редакциясы аударарды**).
 - Мақала соңында автор туралы ақпарат үш тілде (қазақ, ағылшын, орыс): аты-жөні (толық), ғылыми дәрежесі, ғылыми атағы, лауазымы, ЖОО (ғылыми ұйым) атауы, мекен-жайы, қаласы, елі және Orcid немесе Scopus ID болуы міндетті.
5. Мәтінді, формулаларды және кестелерді теру үшін Windows жүйесіне арналған Microsoft Word редакторы пайдаланылады. Мәтін редакторының параметрлері: барлық шеті – 2 см; ені бойынша теңестіріледі; қарпі – Times New Roman, өлшемі – 12; жоларалық интервал – 1,15; абзацтық шегініс – 1 см; беттің кескіні – кітап үлгісінде.
6. Әдебиеттер тізіміндегі тиесілі дереккөздерге жасалатын мәтіндегі сілтемелер доғал жақша ішінде бірінші авторы, басылған жылы, бет(тер) саны көрсетіліп рәсімделеді, мысалы: 1. (Самашев, 2022: 45) немесе (Самашев, 2021: URL) 2. Егер 2 немесе одан да көп автор болса: а) (Самашев және т.б., 2022: 45) немесе ә) (Самашев, Абаев, Хан, 2022: 45); 3. Егер тікелей сілтеме жасалмаған болса: (Самашев, 2022). Тізімнің қарпі – Times New Roman, өлшемі – 12, абзацтың алғашқы тармақ шегерімі –1,25 см, жолдан жолға көшу арқылы ені бойынша теңестіріледі.
7. Әдебиеттер тізімі екі үлгіде: 1) мақала тілінде алфавиттік рет бойынша нөмірленбей беріледі; 2) латынша транслитерациясы, оның шеңберінде тік жақша ішінде ағылшын тіліндегі аудармасы ұсынылады (Reference үлгісін қараңыз).
8. Талаптар ғылыми шолулар, рецензиялар мен есімнамаларға қатысты да қолданылады.
9. Қолжазба орфографиялық және синтаксистік қателердің болмауы мен техникалық безендіру тұрғысынан мұқият тексерілуі тиіс. Техникалық талаптарға сай келмейтін мақалалар пысықтауға қайтарылады. Пысықтауға қайтару қолжазба жариялануға қабылданған жоқ дегенді білдірмейді.

МАҚАЛАНЫ БЕЗЕНДІРУ ҮЛГІСІ

XҒТАР 03.91.03 (мына сілтеме бойынша анықталады: <http://grnti.ru/>)

В.В. Трепавлов

*Ресей ғылым Академиясы Ресей тарихы институты, Мәскеу, Ресей Федерациясы
(E-mail: trepavlov@yandex.ru)*

***А.В. Беляков**

*Ресей ғылым Академиясы Ресей тарихы институты, Мәскеу, Ресей Федерациясы
(E-mail: belafeb@gmail.com)*

**Байланыс үшін автор: belafeb@gmail.com*

Алтын Орда басындағы Едіге: шағатай эмиграциясының тәжірибесі

Аннотация. XIV ғ. екінші жартысында бұрынғы Моңғол империясының ұлыстық хандықтарында билік құрған Шыңғыс әулеттерінің қуаты әлсірей бастады. Билік шын мәнінде түркілік ру-тайпа ақсүйектерінің тегеурінді өкілдерінің қолдарына көшті. Шағатай ұлысында Темірдің толық әмірін жүргізуі шыңғыстекті монархтардың тозғынға ұшырауының ең айқын көрінісі болды. Мақалада маңғыт бегі Едігенің Темір сарайында ұзақ уақыт болуы арқасында осы мысалдан үлгі алып, оның негізгі қағидаларын Алтын Орданы басқаруы барысында іске жаратқаны көрсетіледі. Екі онжылдық бойына Едіге хан тағын өзі қалаған адамдарға ұсына отырып, олардың бас бегі боп саналды. Оның үстіне, Темірдің айналасындағы дін ғұламаларымен тығыз араласуы нәтижесінде Едіге өзінің рухани бағдарларын қалыптастырып, кейіннен онысын Алтын Орда көшпелілерін мұсылмандық жолына бұру әрекеттері кезінде пайдаланды... [180-200 сөз]

Кілт сөздер: Едіге, Темір, Алтын Орда, шыңғыстектілер, бектербегі [9-10 сөз/сөз тіркесі]

МАҚАЛАНЫҢ НЕГІЗГІ МӘТІНІ

Мақаланың негізгі мәтінде келесі құрылымдық элементтер болуы керек:

- Кіріспе
- Материалдар және зерттеу әдістері
- Тақырыптың зерттелу дәрежесі
- Талдау
- Нәтижелер
- Қорытындылар

Әдебиет
(безендіру үлгісі)

Kitap: Manz B.F., 1989. The Rise and Rule of Tamerlane. Cambridge: Cambridge univ. press. 240.

Абаев А.К., 2022. Кыпчаки. Алматы. 254.

Ғылыми жинақтағы мақала: Камалов С.К., 1993. О географических названиях в эпосе «Эдиге» // Историко-географические аспекты развития Ногайской Орды. Махачкала: Наука. 132-134.

Ұжымдық монография: Улус Джучи (Золотая Орда). XIII – середина XV в., 2009. Казань: Институт истории АН РТ. 1056.

Конференция материалдары: Аничкин Л.К., 2011. Золотоордынское наследие // Материалы второй Международной научной конференции «Политическая и социально-экономическая история Золотой Орды», посвященной памяти М.А. Усманова. Казань, 29-30 марта 2011г. Казань: ООО «Фолиант», Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ. 368.

Журналдағы мақала: Мухаметов Ф.Ф., 2007. Монгольская «Яса» и ее роль в системе общественных отношений империи Чингисхана. *Turkic Studies Journal*. 2 (Т.11). 150-155.

Диссертациялық жұмыс: Малышев А.Б., 2000. Христианство в истории Золотой Орды: диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук: защищена: 22.01.02. Саратов: Наука. 181.

Электронды дереккөз: Сабитов Ж.М., 2015. Золотая Орда – «падчерица» казахстанской историографии // Молодой ученый. Т. 104. № 24. 842-851. [Электронный ресурс] – URL: <https://moluch.ru/archive/104/23260/> (дата обращения: 07.09.2020).

Оқу құралы: Логунова Г.В., 2014. Русь и Золотая Орда: проблема взаимовлияния: учеб.пособие. Иркутск: Изд-во ИГУ. 110.

Газет мақаласы: Алим Дж., 2020. Золотая Орда: наследники великого ханства // Газета «Комсомольская правда». №145. 1 апреля. 7-8.

Reference
(design of sample)

Book: Manz B.F., 1989. The Rise and Rule of Tamerlane. Cambridge, New York, Port Chester, Melbourne, Sydney, Cambridge univ. press., 240.

Article in a scientific collection: Kamalov S.K., 1993. О географических названиях в эпосе «Эдиге» [About place names in the epic «Edige»], Istoriko-geograficheskie aspekty razvitiya Nogajskoj Ordy [Historical and geographical aspects of the development of the Nogai Horde] (Nauka, Mahachkala, 132-134). [in Russian].

Collective monograph: Ulus Dzhuchi (Zolotaya Orda). XIII – seredina XV v., 2009. [Ulus Jochi (Golden Horde). CHII – middle of SWR c.] (Institute of History of the Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan, Kazan', 1056.). [in Russian].

Conference materials: Anichkin L.K., 2011. Zolotoordynskoe nasledie. Vypusk 2. Materialy vtoroj Mezhdunarodnoj nauchnoj konferencii «Politicheskaya i social'no-ekonomicheskaya istoriya Zolotoj Ordy», posvyashchennoj pamyati M.A. Usmanova [Golden Horde heritage. Issue 2. Materials of the Second International Scientific Conference «Political and Socio-Economic History of the Golden Horde»]. Kazan, March 29-30, 2011 Kazan, LLC «Foliant», Institute of History. Sh. Mardzhani AS RT, 368. [in Russian].

Journal article: Muhametov F.F., 2007. Mongol'skaya «YASA» i ee rol' v sisteme obshchestvennyh otnoshenij imperii Chingiskhana [Mongolian «YASA» and its role in the

system of public relations of the empire of Genghis Khan]. Voprosy istorii [history issues]. 11(5). 150-155. [in Russian].

Dissertation: Malyshev A.B., 2000. Hristianstvo v istorii Zolotoj Ordy. Dissertaciya na soiskanie uchenoj stepeni kandidata istoricheskikh nauk [Christianity in the history of the Golden Horde. Dissertation for the degree of candidate of historical sciences]. Defenced: 01/22/02 Saratov, Nauka. 181. [in Russian].

Electronic source: Sabitov Zh.M., 2015. Zolotaya Orda — «padcherica» kazahstanskoj istoriografii [Holden Horde – «stepdaughter» of Kazakhstani historiography], Molodoj uchenyj [Young scientist]. 24 (104). 842-851. [Electronic resource]. Available at: <https://moluch.ru/archive/104/23260/> (Accessed: 7.09.2020). [in Russian].

Tutorial: Logunova G.V., 2014. Rus' i Zolotaya Orda: problema vzaimovliyaniya: ucheb. posobie. [Rus and the Golden Horde: the problem of mutual influence: textbook]. (Izd-vo IGU, Irkutsk, 110.). [in Russian].

Newspaper article: Alim Dzh., 2020. Zolotaya Orda: nasledniki velikogo hanstva [Golden Horde: heirs of the great khanate]. Newspaper “Komsomol'skaya pravda”. №145. April. 7-8, Almaty. [in Russian].

V.V. Trepavlov

Institute of Russian History of the Russian Academy of Sciences,
Moscow, Russian Federation
(E-mail: trepavlov@yandex.ru)

***A.V. Belyakov**

Institute of Russian History of the Russian Academy of Sciences,
Moscow, Russian Federation
(E-mail: belafeb@gmail.com)

*Corresponding author: belafeb@gmail.com

Edigü at the head of the Golden Horde: the experience of his Chagatai emigration

Abstract. In the second half of the 14th century in the ulus Khanates of the former Mongol Empire happened fading Chinggisid ruling dynasties' charisma has ebbed. The real power found itself in the hands of powerful representatives of Turkic tribal aristocracy. The most striking example of degradation of Chinggisids' royal prerogatives was sovereignty of Timur in the Chagatai Ulus. The article shows how

Mangyt Edigü Beq, during his long stay at the Timur's court, was inspired by this example and embodied the basic principles of his rule in the Golden Horde. For two decades Edigü handed the throne to his henchmen, and under all of them he was the chief lord (beqlerbegi). Furthermore, close contacts with the theologians of the environment of Timur formed the spiritual guidance of Edigü that manifested later in his campaign of Islamization of the Golden Horde nomads [180-200 words]

Keywords: Edigü, Timur, Golden Horde, Chinggisids, beqlerbegi [9-10 words/word combinations]

В.В. Трепавлов

Институт Российской истории Российской Академии наук,
Москва, Российская Федерация
(E-mail: trepavlov@yandex.ru)

***А.В. Беляков**

Институт Российской истории Российской академии наук,
Москва, Российская Федерация
(E-mail: belafeb@gmail.com)

*Автор для корреспонденции: belafeb@gmail.com

Едыгей во главе Золотой Орды: опыт чагатайской эмиграции

Аннотация. Во второй половине XIV в. в улусных ханствах бывшей Монгольской империи происходило угасание харизмы правящих чингисидских династий. Реальная власть оказывалась в руках могущественных представителей тюркской родоплеменной аристократии. Самым ярким примером деградации царственных прерогатив монархов-чингисидов было полновластие Тимура в Чагатайском улусе. В статье показано, как мангытский бек Едыгей во время своего долгого пребывания при дворе Тимура вдохновился этим примером и воплотил основные принципы его правления в Золотой Орде. На протяжении двух десятилетий Едыгей вручал ханский трон своим избранникам, при которых состоял главным беком. Кроме того, тесные контакты с богословами из окружения Тимура сформировали духовные ориентиры Едыгея, что позднее проявилось в развернутой им кампании по исламизации кочевников Золотой Орды... [180-200 слов]

Ключевые слова: Едыгей, Тимур, Золотая Орда, Чингисиды, беклербек [9-10 слов/словосочетаний]

Авторлар туралы мәлімет:

Трепавлов Вадим Винцерович, тарих ғылымдарының докторы, профессор, РҒА Ресей тарихы институтының бас ғылыми қызметкері, Ресей халықтары тарихы және этносаралық қатынас орталығының жетекшісі, Дм.Ульянов, 19, Мәскеу, Ресей Федерациясы.

ORCID

Scopus ID

Беляков Андрей Васильевич, тарих ғылымдарының докторы, профессор, РҒА Ресей тарихы институтының бас ғылыми қызметкері, Ресей халықтары тарихы және этносаралық қатынас орталығының жетекшісі, Дм.Ульянов, 19, Мәскеу, Ресей Федерациясы.

ORCID

Scopus ID

Information about authors:

Trepavlov Vadim Vinserovich, Doctor of Historical Sciences, Professor, Chief Researcher at the Institute of Russian History of the Russian Academy of Sciences, Head of the Center for the History of the Peoples of Russia and Interethnic Relations, Dm. Ulyanova, 19, Moscow, Russian Federation.

ORCID

Scopus ID

Belyakov Andrey Vasilyevich, Doctor of Historical Sciences, Professor, Chief Researcher at the Institute of Russian History of the Russian Academy of Sciences, Head of the Center for the History of the Peoples of Russia and Interethnic Relations, Dm. Ulyanova, 19, Moscow, Russian Federation.

ORCID

Scopus ID

Сведения об авторах:

Трепавлов Вадим Винсерович, доктор исторических наук, профессор, главный научный сотрудник Института российской истории РАН, руководитель Центра истории народов России и межэтнических отношений, Дм.Ульянова, 19, Москва, Российская Федерация.

ORCID

Scopus ID

Беляков Андрей Васильевич, доктор исторических наук, старший научный сотрудник, Институт российской истории Российской академии наук, ул. Дм. Ульянова, 19, Москва, Российская Федерация.

ORCID

Scopus ID

ТРЕБОВАНИЯ К ОФОРМЛЕНИЮ СТАТЬИ

1. Авторы, желающие публиковаться в журнале, должны пройти регистрацию и загрузить статью на сайте tsj.enu.kz
2. Язык публикаций: казахский, английский, русский.
3. Объем статьи – 7-15 страниц.
4. Статья оформляется в следующем порядке:
 - Ф.И.О. автора/авторов (*при наличии двух и более авторов указывается *Автор для корреспонденции*), выравнивание по центру, жирные строчные буквы.
 - Место работы, город, страна, e-mail; выравнивание по центру, курсив
 - Название статьи – по центру, без отступа, жирные строчные буквы.
 - Аннотация (180-200 слов). Ключевые слова (9-10 слов) на языке статьи.
 - Текст статьи
 - Литература (на языке статьи) и Reference на английском языке.
 - Аннотация и ключевые слова на двух других языках (**авторы из ближнего и дальнего зарубежья эти данные могут дать на английском и русском языках, на казахский язык переводятся редакцией журнала**).
 - Информация об авторе/ авторах в конце статьи дается на трех языках (русском, казахском, английском): Ф.И.О. (полностью), ученая степень, ученое звание, должность, название вуза, адрес, город, страна, ORCID или Scopus ID.
5. Для набора текста, формул и таблиц используется редактор Microsoft Word для Windows. Параметры текстового редактора: поля – 2 см со всех сторон; выравнивание по ширине; шрифт – Times New Roman, размер – 12; межстрочный интервал – 1,15; абзацный отступ – 1 см; ориентация листа – книжная.
6. Ссылки в тексте на соответствующий источник из списка литературы оформляются в круглых скобках с указанием первого автора работы, года издания, номера страниц(-ы), например: 1. (Самашев, 2022: 45) или (Самашев, 2021: URL); 2. Если 2 и более автора: а) (Самашев и др, 2022: 45); б) (Самашев, Абаев, Хан, 2022: 45); 3. Если нет прямой ссылки: (Самашев, 2022). Шрифт самого списка – Times New Roman, размер - 12, абзац – отступ 1,25, выравнивание по ширине с переносами.
7. Список литературы предоставляется в двух вариантах: 1) по алфавиту без нумерации на языке статьи; 2) латинской транслитерацией, в рамках которого в квадратных скобках дается перевод на английский язык (см. Образец: Reference).
8. Требования распространяются на научные обзоры, рецензии и персоналии.
9. **Статья должна быть тщательно выверена на орфографические и синтаксические ошибки и техническое оформление. Статьи, не соответствующие техническим требованиям, будут возвращены на доработку. Возвращение на доработку не означает, что рукопись не принята к публикации.**

ОБРАЗЕЦ ОФОРМЛЕНИЯ СТАТЬИ

МРНТИ 03.91.03 (определяется по ссылке: <http://grnti.ru/>)

В.В. Трепавлов

*Институт Российской истории Российской Академии наук,
Москва, Российская Федерация
(E-mail: trepavlov@yandex.ru)*

***А.В. Беляков**

*Институт Российской истории Российской академии наук,
Москва, Российская Федерация
(E-mail: belafeb@gmail.com)*

**Автор для корреспонденции: belafeb@gmail.com*

Едыгей во главе Золотой Орды: опыт чагатайской эмиграции

Аннотация. Во второй половине XIV в. в улусных ханствах бывшей Монгольской империи происходило угасание харизмы правящих чингисидских династий. Реальная власть оказывалась в руках могущественных представителей тюркской родоплеменной аристократии. Самым ярким примером деградации царственных прерогатив монархов-чингисидов было полновластие Тимура в Чагатайском улусе. В статье показано, как мангытский бек Едигей во время своего долгого пребывания при дворе Тимура вдохновился этим примером и воплотил основные принципы его правления в Золотой Орде. На протяжении двух десятилетий Едигей вручал ханский трон своим избранныкам, при которых состоял главным беком. Кроме того, тесные контакты с богословами из окружения Тимура сформировали духовные ориентиры Едигея, что позднее проявилось в развернутой им кампании по исламизации кочевников Золотой Орды... [180-200 сөз]

Кілт сөздер: Едигей, Тимур, Золотая Орда, Чингисиды, беклербек [9-10 сөз/сөз тіркесі]

ОСНОВНОЙ ТЕКСТ СТАТЬИ

Основной текст статьи должен содержать следующие структурные элементы:

- Введение
- Материалы и методы исследования
- Степень изученности темы
- Анализ
- Полученные результаты
- Выводы

Литература (образец оформления)

- Книга:** Manz B.F., 1989. The Rise and Rule of Tamerlane. Cambridge: Cambridge univ. press. 240.
- Абаев А.К., 2022. Кыпчаки. Алматы. 254.
- Статья в научном сборнике:** Камалов С.К., 1993. О географических названиях в эпосе «Эдиге» // Историко-географические аспекты развития Ногайской Орды. Махачкала: Наука. 132-134.
- Коллективная монография:** Улус Джучи (Золотая Орда). XIII – середина XV в., 2009. Казань: Институт истории АН РТ. 1056.
- Материалы конференции:** Аничкин Л.К., 2011. Золотоордынское наследие // Материалы второй Международной научной конференции «Политическая и социально-экономическая история Золотой Орды», посвященной памяти М.А. Усманова. Казань, 29-30 марта 2011г. Казань: ООО «Фолиант», Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ. 368.
- Статья в журнале:** Мухаметов Ф.Ф., 2007. Монгольская «Яса» и ее роль в системе общественных отношений империи Чингисхана. *Turkic Studies Journal*. 2 (Т.11). 150-155.
- Диссертационная работа:** Малышев А.Б., 2000. Христианство в истории Золотой Орды: диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук: защищена: 22.01.02. Саратов: Наука. 181.
- Электронный источник:** Сабитов Ж.М., 2015. Золотая Орда – «падчерица» казахстанской историографии // Молодой ученый. Т. 104. № 24. 842-851. [Электронный ресурс] – URL: <https://moluch.ru/archive/104/23260/> (дата обращения: 07.09.2020).
- Учебное пособие:** Логунова Г.В., 2014. Русь и Золотая Орда: проблема взаимовлияния: учеб. пособие. Иркутск: Изд-во ИГУ. 110.
- Газетная статья:** Алим Дж., 2020. Золотая Орда: наследники великого ханства // Газета «Комсомольская правда». №145. 1 апреля. 7-8.

Reference (design of sample)

- Book:** Manz B.F., 1989. The Rise and Rule of Tamerlane. Cambridge, New York, Port Chester, Melbourne, Sydney, Cambridge univ. press., 240.
- Article in a scientific collection:** Kamalov S.K., 1993. O geograficheskikh nazvaniyakh v epose «Edige» [About place names in the epic «Edige»], *Istoriko-geograficheskie aspekty razvitiya Nogajskoj Ordy* [Historical and geographical aspects of the development of the Nogai Horde] (Nauka, Mahachkala, 132–134). [in Russian].
- Collective monograph:** Ulus Dzhuchi (Zolotaya Orda). XIII – seredina XV v., 2009. [Ulus Jochi (Golden Horde). CHII – middle of SWR. c.] (Institute of History of the Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan, Kazan', 1056.). [in Russian].
- Conference materials:** Anichkin L.K., 2011. Zolotoordynskoe nasledie. Vypusk 2. Materialy vtoroj Mezhdunarodnoj nauchnoj konferencii «Politicheskaya i social'no-ekonomicheskaya istoriya Zolotoj Ordy», posvyashchennoj pamyati M.A. Usmanova [Golden Horde heritage. Issue 2. Materials of the Second International Scientific Conference «Political and Socio-Economic History of the Golden Horde»]. Kazan, March 29-30, 2011 Kazan, LLC «Foliant», Institute of History. Sh. Mardzhani AS RT, 368. [in Russian].
- Journal article:** Muhametov F.F., 2007. Mongol'skaya «YASA» i ee rol' v sisteme

obshchestvennyh otnoshenij imperii Chingiskhana [Mongolian «YASA» and its role in the system of public relations of the empire of Genghis Khan]. Voprosy istorii [history issues]. 11(5). 150-155. [in Russian].

Dissertation: Malyshev A.B., 2000. Hristianstvo v istorii Zolotoj Ordy. Dissertaciya na soiskanie uchenoj stepeni kandidata istoricheskikh nauk [Christianity in the history of the Golden Horde. Dissertation for the degree of candidate of historical sciences]. Defenced: 01/22/02 Saratov, Nauka. 181. [in Russian].

Electronic source: Sabitov Zh.M., 2015. Zolotaya Orda — «padcherica» kazahstanskoj istoriografii [Holden Horde – «stepdaughter» of Kazakhstani historiography], Molodoj uchenyj [Young scientist]. 24 (104). 842-851. [Electronic resource]. Available at: <https://moluch.ru/archive/104/23260/> (Accessed: 7.09.2020). [in Russian].

Tutorial: Logunova G.V., 2014. Rus' i Zolotaya Orda: problema vzaimovliyaniya: ucheb. posobie. [Rus and the Golden Horde: the problem of mutual influence: textbook]. (Izd-vo IGU, Irkutsk, 110.). [in Russian].

Newspaper article: Alim Dzh., 2020. Zolotaya Orda: nasledniki velikogo hanstva [Golden Horde: heirs of the great khanate]. Newspaper “Komsomol'skaya pravda”. №145. April. 7-8, Almaty. [in Russian].

В.В.Трепавлов

Ресей ғылым Академиясы Ресей тарихы институты, Мәскеу, Ресей Федерациясы
(E-mail: trepavlov@yandex.ru)

***А.В. Беляков**

Ресей ғылым Академиясы Ресей тарихы институты, Мәскеу, Ресей Федерациясы
(E-mail: belafeb@gmail.com)

*Байланыс үшін автор: belafeb@gmail.com

Алтын Орда басындағы Едіге: шағатай эмиграциясының тәжірибесі

Аннотация. XIV ғ. екінші жартысында бұрынғы Моңғол империясының ұлыстық хандықтарында билік құрған Шыңғыс әулеттерінің қуаты әлсірей бастады. Билік шын мәнінде түркілік ру-тайпа ақсүйектерінің тегеурінді өкілдерінің қолдарына көшті. Шағатай ұлысында Темірдің толық әмірін жүргізуі шыңғыстекті монархтардың тозғынға ұшырауының ең айқын көрінісі болды. Мақалада маңғыт бегі Едігенің Темір сарайында ұзақ уақыт болуы арқасында осы мысалдан үлгі алып, оның негізгі қағидаларын Алтын Орданы басқаруы барысында іске жаратқаны көрсетіледі. Екі онжылдық бойына Едіге хан тағын өзі қалаған адамдарға ұсына отырып, олардың бас бегі боп саналды. Оның үстіне, Темірдің айналасындағы дін ғұламаларымен тығыз араласуы нәтижесінде Едіге өзінің рухани бағдарларын қалыптастырып, кейіннен онысын Алтын Орда көшпелілерін мұсылмандық жолына бұру әрекеттері кезінде пайдаланды... [180-200 сөз]

Кілт сөздер: Едіге, Темір, Алтын Орда, шыңғыстектілер, бектербегі [9-10 сөз/сөз тіркесі]

V.V. Trepavlov

Institute of Russian History of the Russian Academy of Sciences,
Moscow, Russian Federation
(E-mail: trepavlov@yandex.ru)

***A.V. Belyakov**

Institute of Russian History of the Russian Academy of Sciences,
Moscow, Russian Federation
(E-mail: belafeb@gmail.com)

*Corresponding author: belafeb@gmail.com

Edigü at the head of the Golden Horde: the experience of his Chagatai emigration

Abstract. In the second half of the 14th century in the ulus Khanates of the former Mongol Empire happened fading Chinggisid ruling dynasties' charisma has ebbed. The real power found itself in the hands of powerful representatives of Turkic tribal aristocracy. The most striking example of degradation of Chinggisids' royal prerogatives was sovereignty of Timur in the Chagatai Ulus. The article shows how

Mangyt Edigü Beq, during his long stay at the Timur's court, was inspired by this example and embodied the basic principles of his rule in the Golden Horde. For two decades Edigü handed the throne to his henchmen, and under all of them he was the chief lord (beqlerbegi). Furthermore, close contacts with the theologians of the environment of Timur formed the spiritual guidance of Edigü that manifested later in his campaign of Islamization of the Golden Horde nomads [180-200 words]

Keywords: Edigü, Timur, Golden Horde, Chinggisids, beqlerbegi [9-10 words/word combinations]

Сведения об авторах:

Трепавлов Вадим Винцерович, доктор исторических наук, профессор, главный научный сотрудник, Институт российской истории РАН, руководитель Центра истории народов России и межнациональных отношений, Дм. Ульянова, 19, Москва, Российская Федерация.

ORCID

Scopus ID

Беляков Андрей Васильевич, доктор исторических наук, старший научный сотрудник, Институт российской истории Российской академии наук, ул. Дм. Ульянова, 19, Москва, Российская Федерация.

ORCID

Scopus ID

Авторлар туралы мәлімет:

Трепавлов Вадим Винцерович, тарих ғылымдарының докторы, профессор, РФА Ресей тарихы институтының бас ғылыми қызметкері, Ресей халықтары тарихы

және этносаралық қатынас орталығының жетекшісі, Дм.Ульянов, 19, Мәскеу, Ресей Федерациясы.

ORCID

Scopus ID

Беляков Андрей Васильевич, тарих ғылымдарының докторы, профессор, РҒА Ресей тарихы институтының бас ғылыми қызметкері, Ресей халықтары тарихы және этносаралық қатынас орталығының жетекшісі, Дм.Ульянов, 19, Мәскеу, Ресей Федерациясы.

ORCID

Scopus ID

Information about authors:

Trepavlov Vadim Vinserovich, Doctor of Historical Sciences, Professor, Chief Researcher at the Institute of Russian History of the Russian Academy of Sciences, Head of the Center for the History of the Peoples of Russia and Interethnic Relations, Dm. Ulyanova, 19, Moscow, Russian Federation.

ORCID

Scopus ID

Belyakov Andrey Vasilyevich, Doctor of Historical Sciences, Professor, Chief Researcher at the Institute of Russian History of the Russian Academy of Sciences, Head of the Center for the History of the Peoples of Russia and Interethnic Relations, Dm. Ulyanova, 19, Moscow, Russian Federation.

ORCID

Scopus ID

REQUIREMENTS FOR THE ARTICLE DESIGN

1. Authors wishing to publish in the journal must register and upload the article on the website tsj.enu.kz

2. Languages of publications: Kazakh, English, Russian.

3. The volume of the article – 7-15 pages.

4. Scheme of articles construction:

- Full name of the author/authors (***if there are two or more authors the *Corresponding author is indicated***), center alignment, bold lower-case letters.

- Place of work, city, country; e-mail; center alignment, timid.

- Article title-centered, without indentation, bold lowercase letters.

- Abstract (180-200 words). Keywords (9-10 words) in the language of the article.

- Text of article

- Reference (in the language of the article) and in English.

- Abstract and keywords in two other languages (**authors from near and far abroad can provide this data in English and Russian, and they are translated into Kazakh by the editorial Board of the journal**).

Information about the author/authors at the end of the article is given in three languages (English, Kazakh, Russian): Full name, academic degree, academic title, position, university name, address, city, country, ORCID or Scopus ID.

5. Use the Microsoft Word editor for Windows to type text, formulas, and tables. Text editor parameters: margins-2 cm on all sides; width alignment; font-Times New Roman, size-12; line spacing-1.15; paragraph indent-1 cm; page orientation-book.

6. References to cited works in the text are given in brackets, indicating the first author of the work, year of publication: number of page(s). For example: 1. (Samashev, 2022: 45) or (Samashev, 2021: URL); 2. If two or more authors: a) (Samashev et al., 2022: 45) or b) (Samashev, Abayev, Khan, 2022: 45); 3. If there is no direct link: (Samashev, 2022). The font of the list itself is Times New Roman, size-12, the first line of the paragraph-with a protrusion of 1.25 cm, width alignment with hyphenation.

7. The list of references is provided in two versions: 1) in alphabetical order without numbering in the language of the article; 2) Latin transliteration, in which the English translation is given in square brackets (see sample: References).

8. Requirements apply to scientific reviews and personalities.

9. The article should be thoroughly checked for spelling and syntax errors and technical design. Articles that do not meet the technical requirements will be returned for revision. Returning for revision does not mean that the manuscript has not been accepted for publication.

A SAMPLE OF AN ARTICLE

IRSTI 03.91.03 (defined by the link <http://grnti.ru/>)

V.V. Trepavlov

Institute of Russian History of the Russian Academy of Sciences,
Moscow, Russian Federation
(E-mail: trepavlov@yandex.ru)

***A.V. Belyakov**

Institute of Russian History of the Russian Academy of Sciences,
Moscow, Russian Federation
(E-mail: belafeb@gmail.com)

*Corresponding author: belafeb@gmail.com

Edigü at the head of the Golden Horde: the experience of his Chagatai emigration

Abstract. In the second half of the 14th century in the ulus Khanates of the former Mongol Empire happened fading Chinggisid ruling dynasties' charisma has ebbed. The real power found itself in the hands of powerful representatives of Turkic tribal aristocracy. The most striking example of degradation of Chinggisids' royal prerogatives was sovereignty of Timur in the Chagatai Ulus. The article shows how

Mangyt Edigü Beq, during his long stay at the Timur's court, was inspired by this example and embodied the basic principles of his rule in the Golden Horde. For two decades Edigü handed the throne to his henchmen, and under all of them he was the chief lord (beqlerbegi). Furthermore, close contacts with the theologians of the environment of Timur formed the spiritual guidance of Edigü that manifested later in his campaign of Islamization of the Golden Horde nomads[**180-200 words**]

Keywords: Edigü, Timur, Golden Horde, Chinggisids, beqlerbegi [**9-10 words/word combinations**]

MAIN TEXT OF THE ARTICLE

The main text of the article should contain the following structural elements:

- Introduction
- Materials and research methods
- The degree of research of the topic
- Analysis
- Results
- Conclusions

Литература (образец оформления)

Книга: Manz B.F., 1989. The Rise and Rule of Tamerlane. Cambridge: Cambridge univ. press. 240.

Абаев А.К., 2022. Кыпчаки. Алматы. 254.

Статья в научном сборнике: Камалов С.К., 1993. О географических названиях в эпосе «Эдиге» // Историко-географические аспекты развития Ногайской Орды. Махачкала: Наука. 132-134.

Коллективная монография: Улус Джучи (Золотая Орда). XIII – середина XV в., 2009. Казань: Институт истории АН РТ. 1056.

Материалы конференции: Аничкин Л.К., 2011. Золотоордынское наследие // Материалы второй Международной научной конференции «Политическая и социально-экономическая история Золотой Орды», посвященной памяти М.А. Усманова. Казань, 29-30 марта 2011г. Казань: ООО «Фолиант», Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ. 368.

Статья в журнале: Мухаметов Ф.Ф., 2007. Монгольская «Яса» и ее роль в системе общественных отношений империи Чингисхана. *Turkic Studies Journal*. 2 (Т.11). 150-155.

Диссертационная работа: Малышев А.Б., 2000. Христианство в истории Золотой Орды: диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук: защищена: 22.01.02. Саратов: Наука. 181.

Электронный источник: Сабитов Ж.М., 2015. Золотая Орда – «падчерица» казахстанской историографии // Молодой ученый. Т. 104. № 24. 842-851. [Электронный ресурс] – URL: <https://moluch.ru/archive/104/23260/> (дата обращения: 07.09.2020).

Учебное пособие: Логунова Г.В., 2014. Русь и Золотая Орда: проблема взаимовлияния: учеб. пособие. Иркутск: Изд-во ИГУ. 110.

Газетная статья: Алим Дж., 2020. Золотая Орда: наследники великого ханства // Газета «Комсомольская правда». №145. 1 апреля. 7-8.

Reference (design of sample)

Book: Manz B.F., 1989. The Rise and Rule of Tamerlane. Cambridge, New York, Port Chester, Melbourne, Sydney, Cambridge univ. press., 240.

Article in a scientific collection: Kamalov S.K., 1993. O geograficheskikh nazvaniyakh v epose «Edige» [About place names in the epic «Edige»], Istoriko-geograficheskie aspekty razvitiya Nogajskoj Ordy [Historical and geographical aspects of the development of the Nogai Horde] (Nauka, Mahachkala, 132–134). [in Russian].

Collective monograph: Ulus Dzhuchi (Zolotaya Orda). XIII – seredina XV v., 2009. [Ulus Jochi (Golden Horde). CHII – middle of SWR. c.] (Institute of History of the Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan, Kazan', 1056.). [in Russian].

Conference materials: Anichkin L.K., 2011. Zolotoordynskoe nasledie. Vypusk 2. Materialy vtoroj Mezhdunarodnoj nauchnoj konferencii «Politicheskaya i social'no-ekonomicheskaya istoriya Zolotoj Ordy», posvyashchennoj pamyati M.A. Usmanova [Golden Horde heritage. Issue 2. Materials of the Second International Scientific Conference «Political and Socio-Economic History of the Golden Horde»]. Kazan, March 29-30, 2011 Kazan, LLC «Foliant», Institute of History. Sh. Mardzhani AS RT, 368. [in Russian].

Journal article: Muhametov F.F., 2007. Mongol'skaya «YASA» i ee rol' v sisteme

obshchestvennyh otnoshenij imperii Chingiskhana [Mongolian «YASA» and its role in the system of public relations of the empire of Genghis Khan]. Voprosy istorii [history issues]. 11(5). 150-155. [in Russian].

Dissertation: Malyshev A.B., 2000. Hristianstvo v istorii Zolotoj Ordy. Dissertaciya na soiskanie uchenoj stepeni kandidata istoricheskikh nauk [Christianity in the history of the Golden Horde. Dissertation for the degree of candidate of historical sciences]. Defenced: 01/22/02 Saratov, Nauka. 181. [in Russian].

Electronic source: Sabitov Zh.M., 2015. Zolotaya Orda — «padcherica» kazahstanskoj istoriografii [Holden Horde – «stepdaughter» of Kazakhstani historiography], Molodoj uchenyj [Young scientist]. 24 (104). 842-851. [Electronic resource]. Available at: <https://moluch.ru/archive/104/23260/> (Accessed: 7.09.2020). [in Russian].

Tutorial: Logunova G.V., 2014. Rus' i Zolotaya Orda: problema vzaimovliyaniya: ucheb. posobie. [Rus and the Golden Horde: the problem of mutual influence: textbook]. (Izd-vo IGU, Irkutsk, 110.). [in Russian].

Newspaper article: Alim Dzh., 2020. Zolotaya Orda: nasledniki velikogo hanstva [Golden Horde: heirs of the great khanate]. Newspaper “Komsomol'skaya pravda”. №145. April. 7-8, Almaty. [in Russian].

В.В.Трепавлов

Ресей ғылым Академиясы Ресей тарихы институты, Мәскеу, Ресей Федерациясы
(E-mail: trepavlov@yandex.ru)

***А.В. Беляков**

Ресей ғылым Академиясы Ресей тарихы институты, Мәскеу, Ресей Федерациясы
(E-mail: belafeb@gmail.com)

*Байланыс үшін автор: belafeb@gmail.com

Алтын Орда басындағы Едіге: шағатай эмиграциясының тәжірибесі

Аннотация. XIV ғ. екінші жартысында бұрынғы Моңғол империясының ұлыстық хандықтарында билік құрған Шыңғыс әулеттерінің қуаты әлсірей бастады. Билік шын мәнінде түркілік ру-тайпа ақсүйектерінің тегеурінді өкілдерінің қолдарына көшті. Шағатай ұлысында Темірдің толық әмірін жүргізуі шыңғыстекті монархтардың тозғынға ұшырауының ең айқын көрінісі болды. Мақалада маңғыт бегі Едігенің Темір сарайында ұзақ уақыт болуы арқасында осы мысалдан үлгі алып, оның негізгі қағидаларын Алтын Орданы басқаруы барысында іске жаратқаны көрсетіледі. Екі онжылдық бойына Едіге хан тағын өзі қалаған адамдарға ұсына отырып, олардың бас бегі боп саналды. Оның үстіне, Темірдің айналасындағы дін ғұламаларымен тығыз араласуы нәтижесінде Едіге өзінің рухани бағдарларын қалыптастырып, кейіннен онысын Алтын Орда көшпелілерін мұсылмандық жолына бұру әрекеттері кезінде пайдаланды... [180-200 сөз]

Кілт сөздер: Едіге, Темір, Алтын Орда, шыңғыстектілер, бектербегі [9-10 сөз/сөз тіркесі]

В.В. Трепавлов

Институт Российской истории Российской Академии наук,
Москва, Российская Федерация
(E-mail: trepavlov@yandex.ru)

***А.В. Беляков**

Институт Российской истории Российской академии наук,
Москва, Российская Федерация
(E-mail: belafeb@gmail.com)

*Автор для корреспонденции: belafeb@gmail.com

Едыгей во главе Золотой Орды: опыт чагатайской эмиграции

Аннотация. Во второй половине XIV в. в улусных ханствах бывшей Монгольской империи происходило угасание харизмы правящих чингисидских династий. Реальная власть оказывалась в руках могущественных представителей тюркской родоплеменной аристократии. Самым ярким примером деградации царственных prerogatives монархов-чингисидов было полновластие Тимура в Чагатайском улусе. В статье показано, как мангытский бек Едыгей во время своего долгого пребывания при дворе Тимура вдохновился этим примером и воплотил основные принципы его правления в Золотой Орде. На протяжении двух десятилетий Едыгей вручал ханский трон своим избранникам, при которых состоял главным беком. Кроме того, тесные контакты с богословами из окружения Тимура сформировали духовные ориентиры Едыгея, что позднее проявилось в развернутой им кампании по исламизации кочевников Золотой Орды... [180-200 слов]

Ключевые слова: Едыгей, Тимур, Золотая Орда, Чингисиды, беклербек [9-10 слов/словосочетаний]

Information about authors:

Trepavlov Vadim Vinserovich, Doctor of Historical Sciences, Professor, Chief Researcher at the Institute of Russian History of the Russian Academy of Sciences, Head of the Center for the History of the Peoples of Russia and Interethnic Relations, Dm. Ulyanova, 19, Moscow, Russian Federation.

ORCID

Scopus ID

Belyakov Andrey Vasilyevich, Doctor of Historical Sciences, Professor, Chief Researcher at the Institute of Russian History of the Russian Academy of Sciences, Head of the Center for the History of the Peoples of Russia and Interethnic Relations, Dm. Ulyanova, 19, Moscow, Russian Federation.

ORCID

Scopus ID

Авторлар туралы мәлімет:

Трепавлов Вадим Винцерович, тарих ғылымдарының докторы, профессор, РҒА Ресей тарихы институтының бас ғылыми қызметкері, Ресей халықтары тарихы және этносаралық қатынас орталығының жетекшісі, Дм.Ульянов, 19, Мәскеу, Ресей Федерациясы.

ORCID

Scopus ID

Беляков Андрей Васильевич, тарих ғылымдарының докторы, профессор, РҒА Ресей тарихы институтының бас ғылыми қызметкері, Ресей халықтары тарихы және этносаралық қатынас орталығының жетекшісі, Дм.Ульянов, 19, Мәскеу, Ресей Федерациясы.

ORCID

Scopus ID

Сведения об авторах:

Трепавлов Вадим Винцерович, доктор исторических наук, профессор, главный научный сотрудник, Институт российской истории РАН, руководитель Центра истории народов России и межэтнических отношений, Дм.Ульянова, 19, Москва, Российская Федерация.

ORCID

Scopus ID

Беляков Андрей Васильевич, доктор исторических наук, старший научный сотрудник, Институт российской истории Российской академии наук, ул. Дм. Ульянова, 19, Москва, Российская Федерация.

ORCID

Scopus ID

TURKIC STUDIES JOURNAL

2022. Vol. 4, №2 – Нұр-Сұлтан: ЕҰУ. – 159 б.

20.06.22 басуға жіберілді

Тираж – 40 дана.

Авторларға арналған нұсқаулар,
жариялау этикасы журнал сайтында берілген: tsj.enu.kz

Техникалық хатшы: А. Байгаж

Компьютерде беттеген: Д. Нурушева

Редакцияның мекенжайы:

010008, Қазақстан, Нұр-Сұлтан қ., Сәтбаев к-сі, 2.

Тел.: +7 (7172) 709-500, (ішкі 31-434)

E-mail: turkicjournal@gmail.com, web-site: tsj.enu.kz

Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрлігінде тіркелген.

24.02.2021 ж.

№KZ27VPY00032814 – тіркеу куәлігі (алғашқы тіркеу нөмірі және күні 28.03.2019, 17636-Ж).

© Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

tsj.enu.kz

